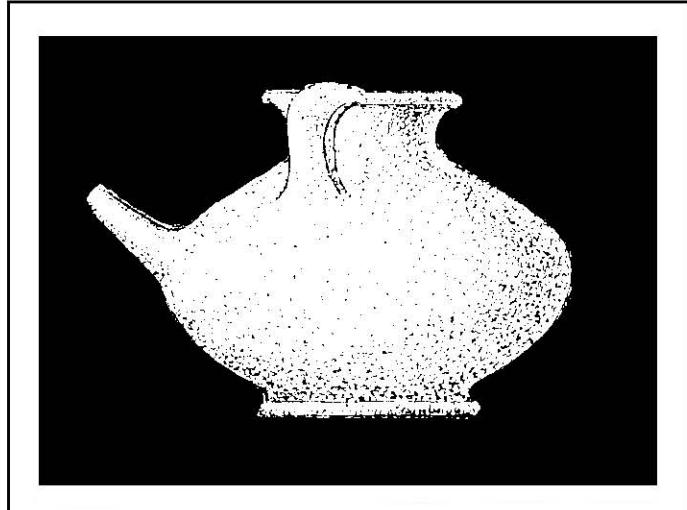

АРХЕОЛОГІЯ

63*1988

В сборнике помещены статьи по вопросам античной истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы по охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань античної історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

Редакційна колегія

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. Ф. Генінг* (заступник відповідального редактора), *B. Д. Баран*, *C. Д. Крижицький*, *B. Н. Станко*, *H. H. Голубко*, *O. Г. Шапошникова*, *O. M. Приходнюк* (відповідальний секретар), *B. M. Даниленко*

Адреса редколегії

252014 Київ 14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 295-35-81

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн,
археології та документалістики

0507000000-440
A M221(04)-88 KV-1-232-88

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

63 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

СТАТТИ

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ, С. Б. БУЙСЬКИХ

Структура архаїчного поселення Нижнього Побужжя

Виявлення особливостей генезису та еволюції поселень VI — першої чверті V ст. до н. е. має велике значення для реконструкції процесу формування Ольвійської держави¹. Основною категорією матеріалів, що можуть якоюсь мірою розв'язати ці проблеми щодо регіону, є археологічні джерела, оскільки літературна традиція відсутня, а пам'ятки епіграфіки, що дійшли до наших днів і представлені відомими березанськими листами², дають можливість вирішити обмежене коло питань. Зокрема, вони зовсім не характеризують нижньобузькі поселення VI ст. до н. е., що виникали практично одночасно з появою та розвитком поселення на місці майбутньої Ольвії.

В зв'язку з необхідністю комплексного вивчення Ольвійської держави як єдиного організму, що складався з власне міста та його сільської округи — хори, останнім часом активізувалась робота по дослідженню нижньобузьких сільських поселень. Експедиціями ІА АН УРСР та ЛВІА АН СРСР отримано матеріали, що значно змінюють наші уявлення про структуру хори Ольвійської держави на різних етапах існування та її окремих поселень³. І якщо до початку 70-х років наші знання про архаїчні сільські поселення обмежувалися лише даними розкопок на о-ві Березань та поселень Закисова Балка, Широка Балка і Бейкуш, то зараз в результаті вивчення десятків раніше не відомих поселень вдалося виділити три основних типи населених пунктів архаїки: невеликі хутори — площею близько 0,2 га; поселення

середніх розмірів — від 2—3 до 5—8 га; великі поселення — площею до 50—80 га⁴.

Проте вже в ході досліджень стало ясно, що цих матеріалів недостатньо для характеристики архаїчних поселень. Зокрема, думка про типово античну планувальну структуру міського типу не підтвердилася новими даними. Виник ряд питань: про характер взаємовідносин цих поселень з Ольвією; чи могли вони, а якщо могли, то на яких етапах, складати її хору, тобто організовану сільську округу; що вони являли собою в організаційному відношенні тощо. Інакше кажучи, як тут протікав процес грецької колонізації регіону? Вимагала також більш поглибленого розкриття характеристика етнічного складу мешканців цих поселень, який вважали варварським⁵ або варварським з незначним компонентом еллінського⁶.

Основним завданням польових досліджень нижньобузьких поселень VI — першої чверті V ст. до н. е. було вивчення, передусім, просторової структури поселень, їх найбільш типового первісного житлово-господарського модулю з наступною розробкою теоретичної моделі великого поселення як специфічного типу населених пунктів часу грецької колонізації Північного Причорномор'я.

Археологічні розкопки проводилися переважно на поселеннях Чортувате VII (С. Б. Буйських, В. М. Отрешко), Козирка IX (В. М. Отрешко, А. І. Ганжа), Бейкуш (С. Б. Буйських), Аджигол I (С. Б. Буйських). Результати цих робіт співвідносилися з даними поселення на о-ві Березань (С. М. Мазараті) та врахуванням підсумків вивчення архаїчної Ольвії⁷.

Найбільшу площеу (блізько 0,6 га) досліджено на поселенні Чортувате VII, розміщеному за 9 км на північний схід від Ольвії (рис. 1, а). Поселення, площею 50 га, відноситься до категорії великих⁸, більша частина якого (західна) розорюється. На ній було виявлено понад 70 окремо розміщених зольних плям (рис. 1, б) діаметром 30—60 м, з багатим підйомним керамічним матеріалом кінця VI — початку V ст. до н. е. та кістками тварин⁹. Це дало підставу припустити, що кожна така пляма відповідає місцевознаходженню окремої групи житлово-господарчих споруд. Дослідження однієї з таких плям (№ 36), розгорнутої в розкоп IX, а також результати робіт у східній частині поселення, на розкопі II (С. Б. Буйських), повністю підтвердили ці припущення.

На розкопі II виявлено будівлеві рештки, що відносяться до двох послідовних хронологічних етапів існування — архаїчного та класичного¹⁰. В пізньоархаїчний час (остання чверть VI — перша чверть V ст. до н. е.) східна частина поселення інтенсивно використовувалася під будівництво житлових (землянок та напівземлянок) та господар-

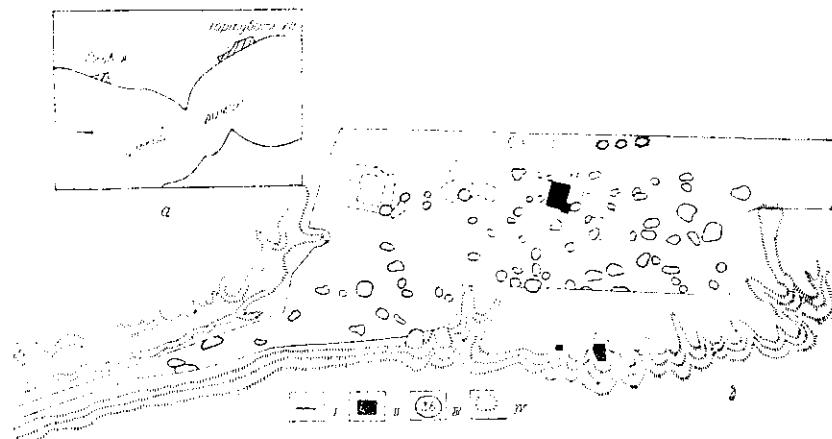

Рис. 1. Схема розміщення поселення Чортувате VII (а); план поселення Чортувате VII (б). Умовні позначення:

I — межа сіданки; II — розкопки; III — зоряні плями; IV — кургани.

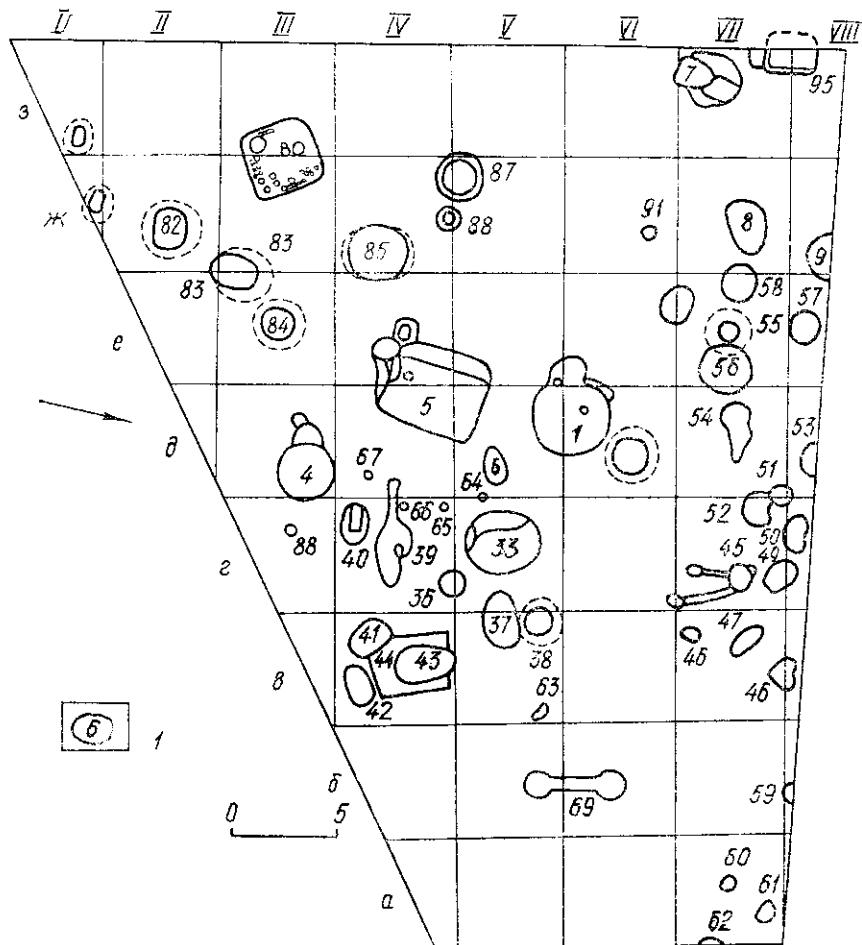

Рис. 2. План будівельних решток архаїчного часу на розкопі ІІ. Умовні позначення:

1 — розкопані об'єкти.

ських споруд. Простежується деяка взаємозумовлена регламентація у розміщенні як жител, що групуються в центрі розкопу (рис. 2), на відстані 2—3 м одне від одного, так і всіх будівельних залишків загалом. Найбільша їх скученість у центрі розкопу, будівельні залишки якого вписуються в коло, діаметром 25—30 м. Цей комплекс включав шість жител, одну цистерну, ряд зернових ям та споруд господарчо- побутового призначення. В класичний час (середина V — середина IV ст. до н. е.) характер планування та використання плато змінюється — тут з'являються окремі садиби з великою вільною площею господарського подвір'я. На зміну заглибленим у землю спорудам приходять великі наземні будинки, побудовані з сирцевої цегли на кам'яному цоколі.

При дослідженні зольної плями № 36 (рис. 3), що мала по оранці діаметр близько 30—35 м, було відкрито п'ять заглиблених у землю жител, розташованих компактно відносно одне одного¹¹, тобто близько до планування «куща», виявленого на розкопі ІІ. Важливо відзначити, що і у плямі № 36 центральне місце в «кущі» теж займало велике прямокутне житло. Проте умовне коло з п'яти жител має формальний характер. Виходячи із взаєморозміщення розкритих у розкопі об'єктів, у тому числі 12 жител, тут, очевидно, було відкрито не один «кущ» чи «садибу», а два. Але і при такому варіанті кожний «кущ» чи житлово-господарчий модуль укладається в п'ять жител.

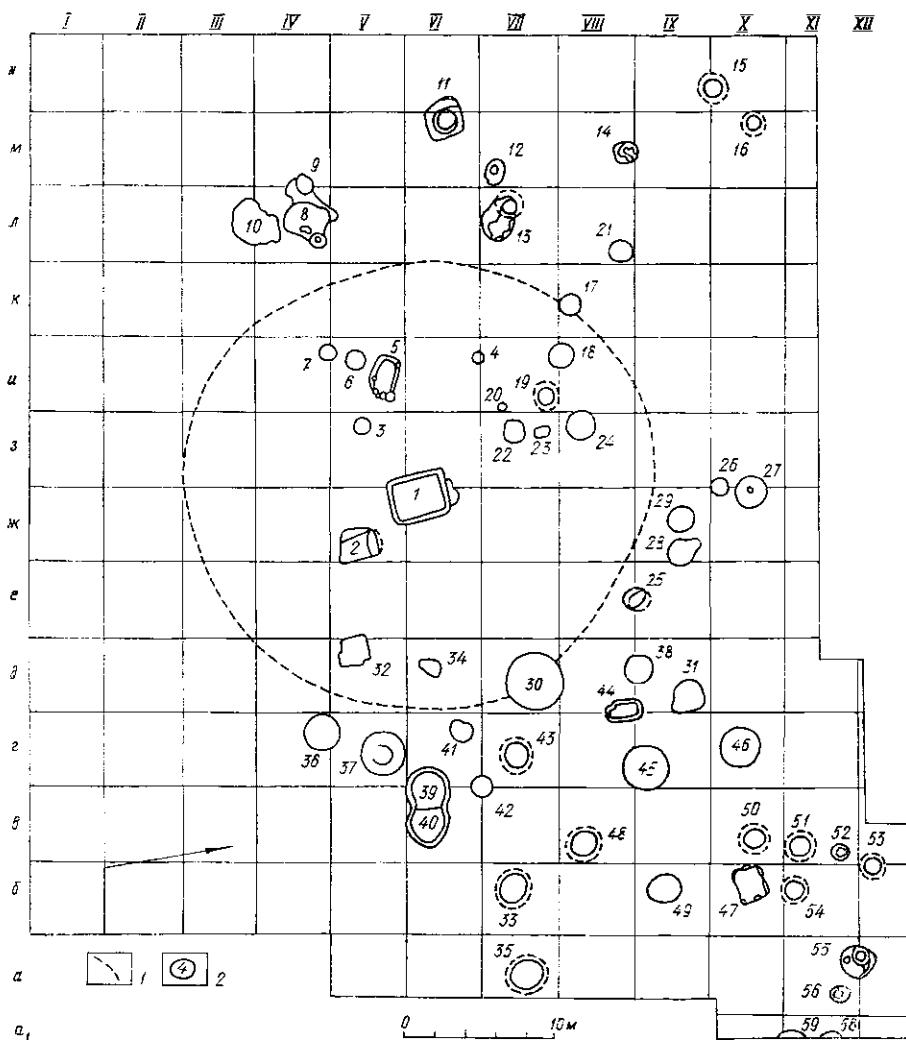

Рис. 3. План розкопу на місці зольної плями № 36. Умовні позначення:
1 — межі зольної плями до розкопок; 2 — розкопані об'єкти.

Таким чином, польовими дослідженнями на поселенні Чортувате VII установлено, що первісними складовими частинами великого житлово-господарського масиву, якими є великі поселення ольвійської хори архаїчного часу, були «кущі» чи «садиби». Кожний такий окремо взятий модуль включав одне велике житло ($12—15\text{ m}^2$), три-п'ять землянок та напівземлянок меншої площині ($6—9\text{ m}^2$), що групувалися поблизу нього, 10—12 зернових ям, одна-две цистерни та ряд підсобних споруд. Кожний «кущ» знаходився від сусідського аналогічного блоку споруд на певній відстані, що, можливо, було викликане цілями санітарії чи землекористування¹².

Завершено розкопки іншого пізньоархаїчного поселення Козирка IX (поганої збереженості), яке за відкритими залишками теж мало «кущову структуру». Проте особливу увагу привернули виявлені поряд з єдиним збереженим житловим «кущем» близько півтори сотні так званих господарчих ям, частина яких могла використовуватися для зберігання зерна, а також посадки фруктових дерев. Це суттєво доповнює наші уявлення про характер «кущових» комплексів на околицях поселень.

Основними результатами вивчення Бейкушського поселення було розкриття землянкових структур, пов'язаних, значною мірою, з куль-

товим використанням, що підтвердило визначення цієї пам'ятки¹³ як поселення із значною культовою функцією.

Ця пам'ятка, на противагу Березані, підтвердила «кущову» структуру. Отже, «кущовий» характер структури великих агломерацій виявився типовим не лише для них, але й для поселень середніх і малих розмірів.

Наступним етапом досліджень стала розробка методики реконструкції щільності забудови поселень¹⁴. Було обчислено можливу щільність одночасної забудови архаїчних поселень Нижнього Побужжя. Виявилося, що великі поселення в середньому мали 2,2 житловогосподарських комплекси на 1 га при середній щільності 11 будівель на 1 га, середні — 8 на 1 га при 40 будівлях на 1 га. Дані, аналогічні середнім поселенням, знаходимо на забудові Березані та Ольвії на першому етапі їх існування. На другому етапі щільність забудови Ольвії збільшується в 2,5 рази (20 комплексів, 100 споруд на 1 га)*.

У запропонованій В. М. Отрешко методиці є константа, величина якої вибрана довільно і стосується тривалості існування землянок. Середня помилка в даній величині може досить відчутно позначитися на кінцевих результатах. Проте за цією методикою можна здобути відносні величини і провести порівняльний аналіз. При цьому необхідно звернути увагу, що дані, отримані в результаті проведених незалежно один від одного польових і теоретичних підрахунків, збіглися. Так, ще в польових умовах було встановлено, що кожний житловогосподарський комплекс на поселенні Чортувате VII займав у середньому 0,5 га¹⁶.

З наведених підрахунків випливає, що щільність забудови великих житлових агломерацій типу Чортуватого VII невисока. окремі домогосподарства («кущі», «садиби») знаходилися на порівняно великій, хоча й неоднаковій відстані одна від одного.

Отримані дані дозволяють також намітити, з відомими припусканнями, приблизну кількість жителів на кожному з поселень, виходячи з того, що одну землянку чи напівземлянку могли займати дві-три людини¹⁷.

Так, на поселенні Чортувате VII, площею 50 га при середній площині кожного «куща» 0,5 га, могло розміщуватися близько 100 подібних комплексів. При кількості п'ять-шість одночасових жителів в одному комплексі проживало близько 10—18 чоловік, а всього на поселенні відповідно — від 1000 до 1800 чоловік¹⁸.

Результати вивчення житловогосподарського модуля, що лежав в основі структури великих поселень, були перевірені та доповнені іншими розробками, тісно пов'язаними з основним предметом дослідження. Серед них історія археологічного вивчення Березані (Г. С. Русєва, С. М. Мазараті); типологія березанських житлових будинків (С. Д. Крижицький); економіка хори та характеристика фауни етапу архаїки (В. М. Отрешко, С. М. Мазараті, О. П. Журавльов); просторово-структурний розвиток ольвійської хори в VI—II ст. до н. е. (С. Б. Буйських).

Виділені типологічні основи планування поселень та окремих комплексів разом з аналізом відомих архаїчних поселень у Північному Причорномор'ї і ступенем відображення в них літературних моделей колонізації дали можливість розробити теоретичну модель великого поселення Нижнього Побужжя періоду архаїки (С. Д. Крижицький). Спочатку була проведена класифікація основних типів поселень Північного Причорномор'я періоду колонізації, критеріями для якої стали: 1) категорія планування поселення; 2) характер організації простору між окремими домогосподарствами; 3) характер організації

* Щільність забудови однокамерними спорудами пропонується визначити за формулою $P = \frac{N_1 \times T_1}{S_1 \times T}$, де: P — щільність забудови (кількість структур на одиницю площини); N_1 — кількість споруд, відкритих в розкопі; T_1 — середня тривалість існування окремої споруди; S_1 — площа розкопу; T — загальна тривалість забудови¹⁵.

кварталів (якщо вони наявні); 4) склад містобудівних утворюючих структур; 5) характер об'ємно-планувальних типів будинків.

За запропонованими критеріями виділено такі типи населених пунктів етапу архаїки: 1) міста та поселення міського типу (наприклад, Ольвія, Пантікапей, Березань); 2) сільські поселення — колективні садиби чи будинки-комуні (Торік¹⁹, Кіммерік²⁰); 6) окремі хутори як самостійні ізольовані житлово-господарчі комплекси (Козирка IX²¹); в) великі агломерації, що складалися з групи окремих комплексів — «кущів» («хуторів» чи «садиб»*) (Чортувате VII²²); 3) емпорії (в розумінні торговельної факторії).

Існування останнього типу поселень (або стоянок) на етапі колонізації рядом дослідників вважається недоведеним. Дійсно, поки що археологічні матеріали ні ранішої Березані, ні Пантікапея не дають абсолютної вілевненості існування на їхньому місці торговельних факторій, хоча теоретично це можливо.

Великі поселення Нижнього Побужжя при відсутності регулярного планування, чіткої вуличної сітки, комплексів адміністративно-суспільного призначення були, очевидно, однорідні за соціальним складом, являючи собою скупчення окремих садиб чи хуторів. Однорідність населення у майновому та правовому відношеннях, малá обізнаність колоністів з правилами міського будівництва, невисокий рівень заможності населення дають підстави для висновку про те, що агломерації Нижнього Побужжя засновані мешканцями Греції, які стихійно переміщувалися в цей регіон. Нижньобузькі селищні агломерації, таким чином, закономірний тип поселень етапу колонізації, їх специфіка зумовлена відсутністю державності та організації, а також однорідністю соціально-економічного складу переселенців з Малої Азії, більшість яких були сільськими мешканцями.

В результаті розробки теоретичної моделі поселення можна зробити висновок, що в потоці основної хвили грецької колонізації Північного Причорномор'я (VI ст. до н. е.), виділяються дві основні лінії. Перша — організована, цілеспрямована колонізація полісного характеру, в результаті якої виникають такі апойкії, як Березань та Пантікапей; друга — стихійна, сугубо аграрного характеру, в ході якої й виникли селищні агломерації типу досліджуваних нижньобузьких великих, нерегламентованих спеціальною організацією, структур. У мавшості колонізації другої лінії були закладені передумови для виникнення Ольвії (С. Д. Крижицький).

Таким чином, у результаті проведених останнім часом польових досліджень дослідники по-новому вирішують актуальні питання грецької колонізації Північного Причорномор'я. Особливо слід відзначити розкриття внутрішньої структури агломерацій — їх «кущового» характеру, який виявився типовим не лише для великих, але також для середніх та малих поселень; з'ясування планувальних особливостей типового первісного житлово-господарського комплексу — встановлення його житлового ядра, що включало кілька землянок та напівземлянок і яке домінувало над господарчо-побутовою забудовою, що примикала до нього; встановлення відсутності регулярності забудови на поселенні при наявності елементів регламентації всередині мікроструктур «кущів»; встановлення (на даному етапі дослідження), враховуючи невеликий процент відкритих площ із загальних параметрів пам'яток, відсутності будь-яких центрів державного, культового чи торговельного призначення; встановлення однорідності соціального складу населення, що колонізувало Нижнє Побужжя; розробку періодизації існування поселення Чортувате VII та еволюцію житлового домобудівництва на ньому від заглиблених у землю жителів кінця VI ст. до н. е. до кам'яних наземних будинків з розвинутим плануванням середини IV ст. до н. е.

* Термінологічне визначення ще не утвердилося.

Узагальнення всіх цих результатів дало підставу для розгляду теоретичних можливостей відповідності археологічного джерела, що вивчається, адекватним відображенням соціально-політичних структур, а також ступеню відповідності нижньобузьких агломерацій раніше відкритим у Північному Причорномор'ї типам поселень та закономірності їх появи.

Важливим є висновок про те, що приольвійські поселенські структури (агломерації) Нижнього Побужжя — специфічний невипадковий тип поселень етапу колонізації, що зумовлено відсутністю державності та однорідністю соціально-економічного складу колоністів. Проведене дослідження дозволило ввести в науку як робочу гіпотезу нову концепцію грецької колонізації Північного Причорномор'я, за якою в масовому колонізаційному потоці виділяються два провідних напрями — організований міський та стихійний аграрний. Можна по-новому оцінити характер відносин Ольвії та оточуючих її поселень в VI ст. до н. е., а також характер формування Ольвійської держави. Загалом можна з достатньо високим ступенем надійності вважати, що визначальні характеристики архаїчних поселень Нижнього Побужжя практично встановлені. Основним типом поселенських утворень регіону в досліджуваний час були агломерації, що мали характер «кушових» структур.

Здобуті останнім часом матеріали розширяють наші відомості про характер колонізаційного процесу в Північно-Західному Причорномор'ї в VI—V ст. до н. е., певною мірою видозмінюють характеристику первісного періоду існування рядових поселень регіону в епоху, що вивчаємо, і ще раз підтверджують їх належність грецькому населенню, хоча з наявністю деякого варварського компоненту.

В ході вивчення великих архаїчних поселень Нижнього Побужжя було виявлено комплекс кераміки та інших знахідок, що доповнив наші уявлення про матеріальну та духовну культуру населення ольвійської периферії, про соціально-економічні та культурні процеси в Нижньому Побужжі VI—V ст. до н. е.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ, С. Б. БУЙСКИХ

Структура архаического поселения Нижнего Побужья

Резюме

В статье рассмотрены крупные поселения ольвийской хоры архаического времени; выяснены пространственные структуры поселений и типичного первичного жилищно-хозяйственного комплекса, разработана теоретическая модель крупного поселения.

Научное осмысление материалов раскопок поселений Чертоватое VII, Козырка IX, Аджигол I, Бейкуш, Березань позволило выполнить ряд исследовательских разработок, в которых решаются перечисленные научные задачи. Среди этих результатов следует отметить раскрытие агломераций — установление их «кустового» характера, типичного не только для больших, но и для средних и малых поселений; отсутствия дифференциации застройки по какому-либо признаку и наличия каких-либо центров общественно-административного, культового или торгового назначения; планировочных особенностей отдельного типичного «куста», его жилой доминанты и характера окружающей хозяйственно-бытовой застройки; однородности социального состава населения, разработка периодизации жизни на поселениях и т. д.

Полученные данные позволяют предложить новую модель процесса греческой колонизации региона, по-новому оценить характер отношений Ольвии и окружавших ее поселений в VI в. до н. э., а также характер формирования Ольвийского государства.

¹ Крыжицкий С. Д. Основные итоги (1972—1985) и перспективы изучения Ольвии // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 4—5.

² Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ. — 1971. — № 4. — С. 74—200; Яйленко В. П. К датировке и чтению березанского письма Ахиллодора // ВДИ. — 1974. — № 1. — С. 133—151; Яйленко В. П. Вопросы

інтерпретації березанського письма Ахиллодора // ВДИ. — 1975. — № 3. — С. 133—149.

³ Крижицький С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории ольвийской сельской округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 3—18.

⁴ Там же. — С. 4; Рубан В. В. Типы античных памятников правобережья Бугского лимана // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР: (Тез. докл. Респ. конф.). — Киев, 1981. — С. 73.

⁵ Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА. — 1956. — № 50. — С. 261—263; Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — 1956. — № 50. — С. 154, 211; Граков Б. Н. Термин «тхоби» и его производные в надписях Северного Причерноморья // КСИИМК. — 1947. — Вып. 16. — С. 82; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983. — С. 195—198 и др.

⁶ Доманский Я. В., Марченко К. К. Некоторые вопросы античной истории Нижнего Побужья // 150 лет Одесского археологического музея: (Тез. докл. юбил. конф.). — Киев, 1975. — С. 120—121; Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 131—143; Марченко К. К. Сравнительная характеристика двух поселений Нижнего Побужья позднеархаического периода — Старая Богдановка 2 и Куцуруб 1 // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 50—51; Соловьев С. Л. К вопросу о греко-варварском взаимодействии в Нижнем Побужье во второй половине VII—VI вв. до н. э. // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 78—79.

⁷ Крижицький С. Д., Русєєва Г. С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 3—25; Крижицький С. Д. Ольвія: Историогр. исслед. архитектурно-строите. комплексов. — Киев, 1985. — С. 57—69.

⁸ Крижицький С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории ольвийской сельской округи. — С. 5.

⁹ Буйских С. Б. Работы в сельской округе Ольвии // АО 1983. — 1985. — С. 264.

¹⁰ Буйских С. Б. Отчет о раскопках поселения Чертоватое VII в 1983 г. (Раскоп II) // НА ИА АН УССР. — 1983/31 д. — С. 3 сл.; Буйских С. Б. Отчет о работах Приморского отряда Периферийной экспедиции в 1984 г. (Раскоп II) // НА ИА АН УССР. — № 1984/29. — С. 7—24.

¹¹ Буйских С. Б. Отчет о работах Приморского отряда Периферийной экспедиции в 1984 г. (Пятно № 36) // НА ИА АН УССР. — № 1984/29. — С. 24—52.

¹² Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // Проблемы исследования Ольвии // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 8.

¹³ Буйских С. Б. Исследования Бейкушского поселения // АО 1985. — 1987. — С. 312—313; Русєєва Г. С. Бейкушське поселення VI—V ст. до н. е. // Матеріали XIII конф. Ін-ту археології АН УРСР. — К., 1968. — С. 220—222; Русєєва Г. С. Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу острова Березань // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 22—29.

¹⁴ Отрешко В. М. О плотности застройки населенных пунктов Нижнего Побужья в VI—V вв. до н. э. // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 62—63.

¹⁵ Там же. — С. 63.

¹⁶ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения... — С. 8.

¹⁷ Крижицький С. Д., Русєєва Г. С. Найдавніші житла Ольвії. — С. 24.

¹⁸ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения... — С. 8.

¹⁹ Онайко Н. А. Архангельский Торик. Античный город на северо-востоке Понта. — М., 1980. — С. 117—118.

²⁰ Кругликова И. Т. Киммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг. // МИА. — 1958. — № 85. — С. 234 сл.

²¹ Крижицький С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории изучения... — С. 3 и др.

²² Там же. — С. 5 и др.; Рубан В. В. Типы античных памятников... — С. 73; Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения... — С. 8.

М. В. СКРЖИНСЬКА

Про історичні уявлення ольвіополітів

Грецькі колоністи в VI—V ст.* добре знали точну дату заснування поселень на Березані та в Ольвії. За відомими в наш час писемними джерелами — запис Євсевія про заснування Борисфена в 647 /6 р./, з одного боку, та археологічними дослідженнями поселення на Бере-

* Всі дати відносяться до періоду до нашої ери.

зані, найдавнішого в Північному Причорномор'ї, з іншого, — видно, що знайомство і освоєння греками земель у Нижньому Побужжі почалися у VII ст.¹ Але з твору Геродота випливає, що в уявленні ольвіополітів зв'язок їх земель з Елладою почався кількома століттями раніше. Йдеться про міфічну історію, яка для греків була такою ж реальною, як і події недавнього минулого. Прометей, Ясон, Ахілл чи Геракл були для них такими самими історичними особами, як Солон чи Перікл. Наприклад, «Порівняльні життєописи» Плутарха відкриваються оповідями про життя Тесея й Ромула, а далі йдуть біографії реальних видатних греків і римлян — таких, як Перікл, Арістід, Катон, Цезар.

Для греків було властивим різні країни й народи пов'язувати з власною історією міфічних часів. Це здійснювалося за допомогою міфічних переказів і використання народної етимології, топонімів і етніконів². Прикладами такого роду насичені монологи Прометея в одноіменній трагедії Есхіла. Походження назв Боспор Кіммерійський (ст. 759) та Іонійська затока (ст. 857) пояснюються спогадами про блукання Іо, котра від шлюбу із Зевсом дала життя Елафові, родоначальників чорношкірого населення Нільської долини (ст. 849—850). Тому для реконструкції уявлень греків про історію заселення Нижнього Побужжя та Подніпров'я слід звернутися до топоніміки й міфів, що побутували серед ольвіополітів.

З географічних назв для нашої теми важливим є топонім Ахіллів Дром (сучасна Тендрівська коса). Перша писемна згадка про нього збереглася у Геродота (IV, 55, 76), що дає можливість вважати його одним з найдавніших ольвійських топонімів. Походження цієї назви пояснюється пізнішими записами, які відбивають два варіанти давнього міфа. На цьому місці Ахілл після перемоги над ворогами на Понті змагався з товаришами (*Mela*, II, 5) або тут переслідував Іфігенію (*Schol. Dion Perieg.* 306). Таким чином, Тендрівська коса, що входила до складу Ольвійського поліса, в уяві ольвіополітів пов'язувалася з якимось епізодом з життя героя.

Ще в VII ст., у початковий період колонізації північних берегів Понту, зародилося уявлення про перебування Ахілла на землях Нижнього Побужжя й Подніпров'я. На це вказує єдиний збережений вірш з гімна Алкея, який писав на рубежі VII—VI ст. Звертаючись до Ахілла, поет назавв його «володарем скіфської землі» ('Αχιλλεῖς, ο γαζ Σκυθικας Μεδεις — fr. 14 D Zobel-Page).

З творів давніх письменників і присвятних написів відоме визначення Ахілла як володаря присвяченого йому о-ва Левки, який знаходився поблизу гирла Дунаю (за уявленнями греків, біля берегів Скіфії) та славився храмом Ахілла і вважався обителлю душі героя. Піндар у четвертій Немейській оді назавв Ахілла володарем «світlossenючого острова на Евксінському морі»³. На Левці знайдено граффіті першої половини V ст. зі словами 'Αχιλλη μεδεουτι Λευκης; та сама формула присвяти була накреслена на постаменті статуї Ахілла, поставленої на Левці в IV ст. (IPE, I², № 326)⁴.

Однак Алкей під скіфською землею навряд чи розумів маленький незаселений острівець, який скіфи ніколи не відвідували. Досить переконливою, на нашу думку, є інтерпретація слів Алкея, найдетальніше обґрунтована Х. Хоммелем: поет мав на увазі узбережжя Дніпро-Бузького лиману, де з найдавніших часів греки шанували цього героя⁵. Таке тлумачення підкреслюється і практикою авторів архайчного періоду, які давали визначення грецьким колоніям за землею того народу, де вони знаходилися. Гекатей у своєму «Землеописі» назавв Керкенітуду скіфським містом, а фокейську колонію Массилію та її апойкію Монойкос — лігурійськими містами⁶.

У Ольвії та на поселеннях її хори кількість пам'яток, пов'язаних з культом Ахілла, значно більша, ніж на території будь-якого іншого поліса Причорномор'я⁷. Граффіті VI—V ст. з ім'ям героя знайдені на

Березані, в Ольвії, на археологічних поселеннях на Бейкушському мисій поблизу с. Велика Чорноморка⁸. Всі вони датуються принаймні кількома десятиліттями пізніше написання гімна Алкея. Але в його часи Борисфен на Березані вже існував, і вірш з гімна вказує на те, що культ Ахіла, відомий у Мілеті⁹, привезли до Північного Причорномор'я вже перші мілетські колоністи. Шанування героя на новому місці породжувало нові міфи про нього і зв'язки із землями, де оселилися греки. Існування цих міфів відбилося у гімні Алкея і в топонімі (Ахіллів Дром) околиць Борисфена. Таким чином, греки вважали Ахілла володарем не лише острова Левки, а й присвячених йому земель на території Ольвійського поліса.

Ахілл, як і інші герої, жив, за поняттям греків, не просто в якісь віддалені часи, а в цілком певний хронологічний період. Перші грецькі історики — логографи — чимало зробили для приведення розрізних міфологічних сказань в стрункий часовий ряд. Особливо відзначився Гелланік, сучасник Геродота.

Серед хронологічних пошукув логографів важливе місце посідало визначення часу Троянської війни, а отже, і періоду життя її героя Ахілла. Ніхто не сумнівався в реальності цієї війни, описаної в багатьох епічних поемах, але в її датуванні існували певні розходження. Геродот спеціально цікавився хронологією Троянської війни і одержав, як йому здавалося, найбільш точні відомості про це у єгипетських жерців (II, 118); за сучасними нормами літочислення та війна сталася за 800 з лишнім років до написання праці історика, тобто в середині XIII ст. до н. е.¹⁰ За розрахунками Фукідіда, війна відбувалася століттям пізніше, оскільки він відносив дорійську навалу на Пелопонес на час через два покоління після Троянської війни (I, 12, 3).

Невідомо, якого датування Троянської війни дотримувалися ольвіополіти, але в усякому разі вони вважали, що Ахілл побував на їх землях за кілька століть до заснування мілетської колонії.

У нас немає підстав вважати, що в Ольвії VI—V ст. були власні логографи¹¹, але з літературою подібного гатунку ольвіополіти були ознайомлені. Адже добре відомими є найтісніші зв'язки Ольвії з її метрополією Мілетом у початковий період існування колонії¹². Мілет же, за античною традицією, був батьківщиною іонійської історіографії. Її першим представником вважався Кадм Мілетський, автор твору про заснування Міleta. Найбільш знаменитим серед грецьких логографів був також знатний громадянин Мілета Гекатей.

За ольвійськими міфами, Ахілл був не першим грецьким героєм, який відвідав околиці майбутньої мілетської колонії. Згідно із записами Геродота (IV, 8—10), ольвіополіти вважали, що на незаселені землі Скіфії завітав Геракл. Під час сну таємно зникли коні Геракла, яких він довго розшукував, поки не прийшов до Гілеї, де в печері побачив дивовижну істоту: напівжінку, напівзмію. Зміенога діва погодилася повернути коней Гераклові, якщо у неї від героя народяться діти. Таким чином з'явилось троє синів: Агафірс, Гелон і молодший Скіф. Коли Геракл залишив Скіфію, зміенога богиня запитала його, як жити їх синам, коли вони стануть дорослими. Герой запропонував провести випробування: натягнути лук і оперезатися його поясом. Переможець повинен залишитися на батьківщині, а інші — покинути її. Перемогу здобув молодший, і він став родоначальником скіфів, а від старших братів пішли племена агафірів і гелонів.

Багато сучасних дослідників вбачають у Гераклі героя місцевого міфа, який наділений грецьким виглядом, оскільки міф записали від греків¹³. Б. М. Граков назвав навіть конкретного скіфського героя Таргітая, якого у грецькій обробці підмінив Геракл¹⁴. В іранських джерелах знаходять божества, споріднені зі скіфською зміеногою богинею¹⁵.

Однак Геродот не випадково на початку і в кінці своєї оповіді двічі підкреслив, що це переказ pontійських еллінів (IV, 8 і 10 —

таута δε Ἐλληνῶν ος τον Πουτον οικεούτες λεγουσί), на відміну від по-передньої, записаної ним від скіфів (IV, 5—6). Локалізація дії в Гілеї, лісистій області на східному рубежі Ольвійського поліса, свідчить, що міф записано в ольвійському варіанті. У фольклорних розповідях для надання ім вірогідності нерідко зазначаються конкретні географічні пункти, добре відомі слухачам¹⁶. Лише для ольвіополітів згадка Гілеї мала живий сенс, тому що саме ім була добре відома ця область.

Геракл у міфі не заміщує якийсь скіфський персонаж, а являє собою виключно грецького героя, священний шлюб якого з місцевою богинею обґрунтував права греків на володіння землями в Північному Причорномор'ї¹⁷. Роль Геракла в міфі відповідає грецькій тенденції виводити родовід різних варварських племен від цього героя, який мандрував багатьма землями¹⁸.

У міфі пояснювалося походження трьох великих місцевих племен (скіфів, агафірів і гелонів) у зв'язку з міфологічним минулім самих греків. Таке поясненняного походження не могло виникнути у скіфів, тому що етногенічні перекази складаються в одноетнічному середовищі й самостійно у кожного народу¹⁹. Греки ж в одному міфі дали пояснення походження тих племен, з якими ім довелося вступити у відносини в Північному Причорномор'ї. Тут відбилося прагнення грецьких колоністів осмислити історію своїх сусідів у образах власної міфології (введення Геракла як родонаочальника цих народів) і за типами оповідань, що склалися ще в Іонії. Імена родонаочальників трьох народів виведені з іх етніконів. Моделлю для створення причорноморського міфа правив іонійський переказ про трьох братів Кара, Міса й Ліда, від яких пішли карійці, місійці та лідяни, сусіди малоазійських грецьких міст (Her. I, 171).

Геракл належав до покоління, що передувало героям Троянської війни, тобто був старшим від Ахілла на 30 чи 40 років (у цих межах давні визначили термін життя покоління). Таким чином, на згаданий час, тобто на початок XIII ст., ольвіополіти повинні були віднести зародження історії земель, якими вони володіли. До тієї пори ця область вважалася незаселеною (Her. IV, 8), потім її заселили скіфи, які вели родовід від Геракла й зміненої богині, а з VII ст. з'явилися греки, нащадки родонаочальника місцевих племен. У міфологічному минулому греки бачили своє право на володіння землями в Північному Причорномор'ї. Це було характерним для грецьких колоністів і в інших частинах ойкумені. Наприклад, дельфійський оракул підтримав пораду Антіхара заснувати колонію на Сіцілії, оскільки існував переказ про те, що Геракл володів там Ерікінською областю, і вона по праву повинна належати його нащадкам (Her. V, 43).

М. В. СКРЖИНСКАЯ

Об исторических представлениях ольвіополітів

Резюме

На основании письменных источников, в которых сохранились записи мифов, бытавших в среде ольвіополітів, в статье показано, что греки считали степи Северного Причерноморья незаселенными до XIII в. до н. э. Грекам было свойственно включать разные страны и народы в определенные отношения с их собственной мифологической историей, которую они не отделяли от реальной. Ольвіополіти полагали, что на будущей территории их государства и в его окрестностях первыми побывали греческие герои Геракл (в Гилее) и Ахилл (на Ахилловом Дроме). Они, по расчетам логографов и Геродота, жили в XIII в. до н. э., если даты перевести на наше летоисчисление. Геракл стал родонаочальником местных племен, и таким образом с его времен начиналась история заселения земель Северного Причерноморья. Ольвійські міфи про Геракла і Ахілла відігравали важну роль в обоснованні права греків на владення землями в Нижнім Побужжі і Подніпров'ї.

¹ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колонизационного процесса // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 108; Крыжицкий С. Д., Отрецко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — Киев, 1986. — С. 11—12.

² Доватур А. И. Повествовательный и научный стиль Геродота. — Л., 1957. — С. 79.

³ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. — Пг., 1918. — С. 6—23.

⁴ Там же. — С. 12; Яленко В. П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 2. — С. 84—85.

⁵ Хоммель Х. Ахилл — бог // ВДИ. — 1981. — № 1. — С. 56—57.

⁶ Pearson L. Early Ionian Historians. — Oxford, 1939. — Р. 38.

⁷ Див. карту поширення культу Ахілла у Північному Причорномор'ї: Русєєва А. С. Землерідильські культури Ольвії додзетського періоду. — Київ, 1979. — С. 128.

⁸ Там же. — С. 126—139.

⁹ Roscher W. H. Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. — Leipzig, 1886. — Bd. 1. — S. 58.

¹⁰ Гордезіані Р. В. Изложение преисторических событий у Геродота // Acta conventus XI „Eigene“. — Wrocław, 1971. — S. 436—440.

¹¹ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953. — С. 326.

¹² Биноградов Ю. Г. Мilet и Ольвия: проблема взаимоотношений метрополии и колонии на раннем этапе // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 47—53.

¹³ Клингер В. Сказочные мотивы в «Истории» Геродота. — Киев, 1903. — С. 100; Толстой И. И. Черноморская легенда о Геракле и змееногой деве // Статьи о фольклоре. — М.; Л., 1966. — С. 134; Макаревич М. Л. Скифская генеалогическая легенда // СА. — 1963. — № 1. — С. 20; Раевский Д. С. Очерки идеологии скифосакских племен. — М., 1977. — С. 32—36, 54; Aly W. Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seine Zeitgenossen. — Stuttgart, 1921. — S. 93—94.

¹⁴ Граков Б. Н. Скифский Геракл // КСИИМК. — 1950. — Вып. 34. — С. 12.

¹⁵ Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. — Киев, 1983. — С. 93—98.

¹⁶ Aly W. Op. cit. — S. 244.

¹⁷ Варнеке Б. Легенды о происхождении скифов // Изв. Таврич. ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1920. — № 57. — С. 322—323; Русєєва А. С. Священные земли Ольвийского полиса // Тез. докл. и сообщ.: Материалы II Всесоюз. симпозиума по древней истории Причерноморья в эпоху Великой греч. колонизации. — Тбилиси, 1979. — С. 67; Соломоник Э. А. Граффити с хоры Херсонеса. — Киев, 1984. — С. 13.

¹⁸ Willatowitz-Möllendorf U. Heracles. — Berlin, 1909. — Bd. 1. — S. 8.

¹⁹ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954. — С. 43; Раевский Д. С. Указ. соч. — С. 73.

В. В. КРАПІВІНА

До політичної історії Ольвії середини І ст. до н. е.

Для історії Ольвії середини — другої половини І ст. до н. е. досить важливим є з'ясування питання про входження її до складу гетського державного утворення Буребісти.

Спеціально цю проблему дослідники Ольвії не вивчали. Вважалося загальноприйнятим, що Ольвія, як і міста Західного Понту, в період з 55 до 48 рр. до н. е. була розгромлена військами гето-даків на чолі з Буребістою; її часткове відновлення починається через деякий час¹. Думка Б. В. Фармаковського про безперервне життя на городиці² була спростована дослідженнями А. М. Карасьова, О. І. Леві, Л. М. Славіна та Н. О. Лейпунської в районі головного теменоса, агори, центрального кварталу на захід від агори³.

Детальніше проблема входження Ольвії і передусім, міст Західного Понту до складу державного утворення Буребісти розглядається в працях дослідників, які вивчали історію гето-даків і насамперед питання виникнення у них державності. Позитивне чи негативне розв'язання цієї проблеми є одним із основних аргументів при визначенні

характеру утворення Буребісти: союз племен чи держава. Наявність держави у гетів передбачає включення захоплених територій до її політико-економічної системи. На противагу цьому для союзу племен характерні переважно грабіжницькі походи.

Більшість радянських дослідників вважають утворення Буребісти союзом племен, що розпався одразу ж після загибелі вождя⁴. Походи Буребісти — це спустошливі набіги з метою грабежу або фізичного знищення сусідніх племен, які являли военну загрозу. Можливість входження Ольвії до складу його «царства» виключається⁵. Не розглядаючи детально питання про входження Ольвії до складу гетського утворення, деякі дослідники припускають осідання частини гетів на території Північного Причорномор'я⁶.

Румунські дослідники вважають утворення Буребісти державою, до складу якої увійшли Ольвія та всі території, де побували гети⁷. При цьому політика Буребісти порівнюється з політикою македонського царя Філіппа II. У його діях вбачається добре продуманий розрахунок: перед нападом на грецькі міста Північно-Західного Причорномор'я він забезпечував західні рубежі, розбивши бойів, таврисків, здійснивши грабіжницькі походи до Македонії та Іллірії. Основна аргументація зводиться до того, що підкорення та включення до складу своєї держави багатих грецьких міст Північно-Західного Понту було необхідно Буребісті для зміцнення економічної могутності своєї держави⁸.

Таким чином, питання про входження Ольвії до складу державного утворення Буребісти не має однозначного вирішення і розглядається лише у зв'язку з проблемою характеру цього утворення.

Часто доля Ольвії повністю ототожнюється з долею західнопонтійських міст, при цьому індивідуальний розвиток кожного з них практично не враховується. Крім того, останнім часом нагромаджено нові археологічні матеріали по Ольвії, які висвітлюють цю проблему.

Завданням статті є розгляд всієї сукупності джерел з метою вивчення становища Ольвії середини I ст. до н. е. При цьому характер державного утворення Буребісти нами не розглядався.

Насамперед доведемо безгрунтовність твердження тотожності історії Ольвії, яка знаходилася далеко і відокремлено, із західнопонтійськими містами, розташованими у безпосередній близькості від гето-даків. Слід зазначити, що доля кожного з них складалася по-різному.

Звернемося спочатку до писемних та епіграфічних джерел, які більшою чи меншою мірою висвітлюють похід гетів проти міст Північно-Західного і Західного Понту.

Єдиним писемним джерелом, що повідомляє про розгром Ольвії та міст Західного Понту гетами, є Борисфенітська промова ритора з Віфінії Діона Хрісостома, який побував в Ольвії наприкінці I ст. н. е. (Ог., XXXVI). Він писав: «Місто борисфенітів за розмірами не відповідає своїй колишній славі через неодноразові розорення та війни, перебуваючи вже так давно серед варварів і, причому особливо вояовничих, воно постійно зазнає нападів і кілька разів вже було взяте ворогами; останнє і найсильніше розорення його сталося близько 150 років тому: гети взяли і його, і інші міста по лівому березі Понту аж до Аполлонії. Внаслідок цього справи тамошніх еллінів зазнали крайнього занепаду: одні міста зовсім не були відновлені, інші — в поганому вигляді, і при цьому наринула до них маса варварів».

Повідомляючи про розгром Північно-Західного Причорномор'я гетами, Діон не згадує ім'я їхнього вождя. Однак за часом цей розгром співпадає з піднесенням гетського царя Буребісти, про якого повідомляє Страбон як про «рятівника доведених до відчаю гетів», який переміг усі сусідні народи та створив велику державу. Цезар збирався йти проти гетів, які викликали страх у римлян своїми сміливими набігами на Фракію, аж до кордонів Македонії та Іллірії. Однак Буребісту убито

раніше, ніж проти нього послали військо, а його спадкоємці розділили країну на кілька частин (Strab., VII, 3, 5, 11). Це трапилося приблизно в 44 р. до н. е.⁹, тобто державне утворення Буребісти проіснувало недовго і не пережило свого засновника.

Свідчення Діона Христостома про напад гетів на грецькі міста Західного Понту підтверджується і значною мірою уточнюється рядом епіграфічних джерел. Вони повідомляють, що, з одного боку, це всі міста підкорив Буребіста, а з другого — частина іх дійсно увійшла до складу його «царства». Так, за декретом міста Діонісополя на честь громадянина Акорніона, сина Діонісія, в 48 р. до н. е. Буребіста вже став правителем країни «по той і по цей бік ріки». Але його відносини з грецькими містами узбережжя складалися по-різному. Діонісополь визнав владу царя і відправив Акорніона до нього послом, тому місто не було розгромлене, а Акорніон користувався особливим довір'ям у гетського царя: як посол він був відправлений до Гнея Помпея¹⁰.

Інші міста — Ольвія, Істрія, очевидно, Одес і Аполлонія — були захоплені військом Буребісти, пограбовані і зруйновані. У істрійському декреті на честь Арістагора, сина Апатурія, датованому рядом дослідників I ст. до н. е., згадуються «варвари, що володіють країною та рікою», «нешастя, що трапилося в місті», змусило жителів піти на деякий час у «варварську країну». Тут же повідомляється про будівництво мурів, очевидно, зруйнованих при захопленні міста варварами¹¹.

До цього самого часу належить напис із Одеса, що являє собою список імен 46 жерців міста, які займали посади «після повернення». Це дає змогу припустити тимчасове залишення міста його мешканцями через гетську навалу¹². Наведені написи свідчать також про входження Істрії і Одеса до складу гетського державного утворення.

Захопити Месембрію гетам не вдалося. Присвята стратегів: Мосха, сина Філемона, Ксенокла, сина Лахета, Дамея, сина Діонісія, і ще, очевидно, трьох стратегів, імена яких не збереглися, — показує, що вона зроблена вже після завершення переможної війни з Буребістою (вживання аористичного дієприкметника, проста згадка про Буребісту, без похвальних слів)¹³.

Для Ольвії, можливо, непрямим свідченням гетського розгрому може служити декрет III ст. н. е. на честь Калісфена, сина Калісфена, де згадується, що він «походив від предків славних, відомих Августам, які побудували наше місто і надавали багато послуг у скрутні часи». В. В. Латишев, на нашу думку, переконливо довів, що під предками Калісфена слід розуміти не вихідців із метрополії VI ст. до н. е., а громадян, які брали участь у відновленні Ольвії після гетського спустошення¹⁴.

Повідомлень про підкорення гетами Тіри, Том, Калатіса не лишилося — очевидно, вони також були розгромлені¹⁵. Непрямо про це свідчить Діон Христостом (Ог., XXXVI). Припущення І. Крішана, що вони на відміну від Ольвії та Істрії добровільно здалися гето-дакам¹⁶, не аргументоване і уявляється маловірогідним.

Як ми бачимо, писемні й епіграфічні дані, що висвітлюють взаємовідносини гетів та грецьких міст Північно-Західного Причорномор'я в середині I ст. до н. е., демонструють неспроможність вищевикладеної концепції румунських вчених. По-перше, вони повідомляють, що не всі грецькі міста від Аполлонії до Ольвії увійшли до складу гетського державного утворення. По-друге, вони свідчать про зруйнування частини міст гетами, залишення їх жителями і повний занепад справ «тамошніх греків». Все це навряд чи сприяло посиленню економічної могутності держави Буребісти. Отже, через нечисленність та неповну інформативність писемних та епіграфічних джерел немає підстав включати Ольвію у цю державу. Тому великого значення для їх доповнення та уточнення набувають археологічні дані.

Для Ольвії повідомлення Діона Христостома практично повністю підтверджується археологічними матеріалами, хоча сліди зруйнування

маловиразні, тому що місто продовжувало існувати на цій території ще кілька століть. Так, Б. В. Фармаковський писав про зруйновані і спалені будови, відкриті біля «Зевсова» кургана та на ділянці НГФ в Ольвії і датовані часом не пізніше середини I ст. до н. е.¹⁷, що деякими дослідниками трактувалося як сліди гетського розгрому. Однак пізніше з'ясувалося, що ці будови зруйновані наприкінці II ст. до н. е., а сліди згорища на ділянці НГФ, які виникли в результаті гетських набігів, перекривали їх¹⁸. Про розгром міста в цей час свідчить також відсутність культурного шару аж до кінця I ст. до н. е. Відновлена Ольвія займає лише південну частину своєї колишньої території. При цьому будівництво міста велося заново, майже без врахування його колишньої планувальної структури. Наприклад, на місці колишніх теменоса, агори та центральних кварталів виникають господарські будови¹⁹.

Очевидно, саме з гетським розгромом слід пов'язувати розвал оборонного муру, який був розкритий на Центральній височині міста (ділянка Р-19). Супровідний матеріал із нього датується сумарно I ст. до н. е. — I ст. н. е.. Однак стратиграфічні дані дають можливість звузити дату до I ст. до н. е.: розвал перекривав міське звалище кінця IV—II ст. до н. е., а сам був перекритий терасами I—III ст. н. е.

Розвал являв собою скід на північно-східний борт рову, який проходив у давнину вздовж схилу Заячої балки між Першою та Другою поперечними балками (рис. 1). Довжина розвалу — 45 м, ширина — до 3,50 м, висота — до 1,0 м. Він вміщав велику кількість оброблених плит, блоків, архітектурних деталей (карнизи доричного ордера, архітрав, плити з тригліфами і метопами, колони та ін.). Тут же виявлено шість постаментів для статуй, на чотирьох з яких збереглися присвяти Зевсу Елевтерію, Зевсу Олімпійському, Аполлону Дельфінію, всім богам (рис. 2—6). Все це дає можливість припустити первісну належність частини каменів розвалу храмам Аполлона Дельфінія і Зевса, які знаходилися на головному теменосі Ольвії. В II ст. до н. е. споруди теменоса були розібрані, при його розкопках виявлено незначна кількість архітектурних деталей²⁰. Характер розвалу оборонного муру на ділянці Р-19 показує, що камінь із розібраних споруд теменоса був використаний для ремонту і додаткового укріплення оборонних мурів міста, що диктувалося скрутними політичними обставинами у зв'язку з активізацією варварського оточення. Декрет початку I ст. до н. е. на честь Нікерата, сина Папія, згадує ворогів, які постійно нападали на місто (ІРЕ, I², 34). Очевидно, саме через ці обставини поселення Ольвійської периферії гинуть ще задовго до навали гетів. За археологічними матеріалами будь-яких слідів життя тут не простежується з другої половини II ст. до н. е.²¹

Отже, археологічні дані підтверджують зруйнування мурів та знищення міста гетською навалою. А оскільки місто та його сільськогосподарська округа не існують до кінця I ст. до н. е., то і немає підстав для включення цих територій до складу державного утворення Буребісті.

Ліпні, так звані дакійські чашки, виявлені на городищі Козирка поблизу Ольвії, послужили для I. Крішана підтвердженням входження цих територій до складу державного утворення Буребісті²². Однак ці вироби з Козирки²³ та Ольвії, де вони відомі у невеликій кількості, датуються пізнішим часом: ліпні чашки на ніжці I—III ст. н. е., а ліпні чашки з ручкою — II—III ст. н. е., — і не можуть бути пов'язані з походом Буребісті.

Таким чином, повна кореляція писемних і археологічних джерел дозволяє кваліфікувати похід гето-даків на Ольвію як грабіжницький, що призвів до її зруйнування і знищення. Вона також суперечить думці деяких вчених про включення Ольвії до складу державного утворення Буребісті.

Рис. 1. Розвал оборонного муру на ділянці Р-19 в Ольвії.

У зв'язку з цим слід зазначити, що на основі вивчення матеріалів Нижнього Побужжя К. К. Марченко приходить до переконливого висновку про відсутність як яскраво виражених гето-дакійських рис у матеріальній культурі, так і самих фракійців у складі населення цього регіону²⁴. Іхня поява тут відноситься до другого історичного пері-

Рис. 2. Фрагмент постамента з присвятою усім богам з розвалу оборонного муру на ділянці Р-19 в Ольвії.

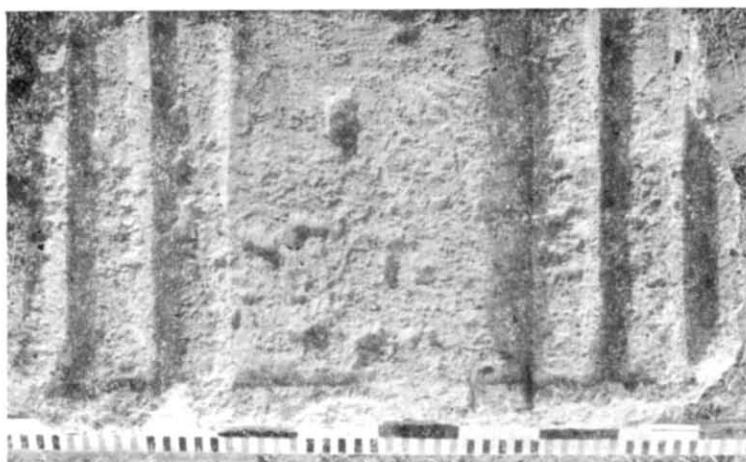
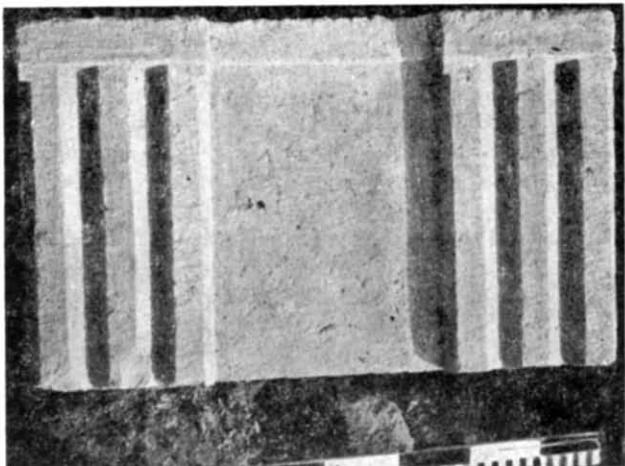

Рис. 3—5. Архітектурні деталі з розвалу оборонного муру на ділянці Р-19 в Ольвії.

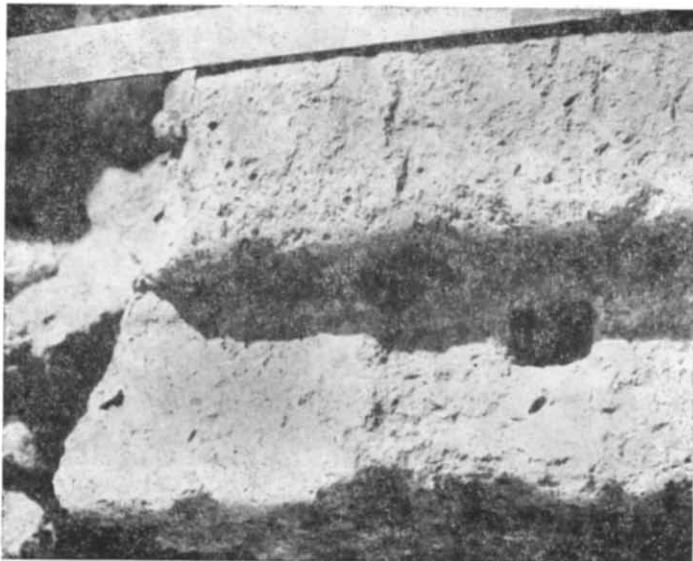

Рис. 6. Фрагмент порогу з розвалу оборонного муру на ділянці Р-19 в Ольвії.

оду і пов'язана з іншими історичними процесами. З I ст. н. е. Ольвія все тісніше втягується в сферу римського впливу, а з середини II ст. н. е. тут з'являється римський гарнізон. Очевидно, з посиленням провінційоримських впливів і появою фракійців у римському гарнізоні міста слід пов'язувати появу тут деяких форм кераміки з Подунав'я. Однак це предмет спеціального дослідження, і його розв'язання не входить в завдання даної праці.

В. В. КРАПИВИНА

К политической истории Ольвии середины I в. до н. э.

Резюме

В статье рассматривается практически не исследованный вопрос о вхождении Ольвии в состав гетского государственного образования Буребисты. На основании анализа и сопоставления данных письменных, эпиграфических и археологических источников автор приходит к выводам о неправомерности отождествления судеб античных городов Западного Понта и Ольвии и включения последней в состав государственного образования Буребисты. Поход гетов на Ольвию квалифицируется как грабительский, приведший к гибели города. Жизнь здесь возобновляется только через несколько десятков лет.

¹ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — С. 145—149, 158—159; Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья / Краткий очерк // АГСП. — М.; Л., 1955. — С. 56; Славин Л. М. Здесь был город Ольвия. — Киев, 1967. — С. 71.

² Фармаковский Б. В. Ольвия. — М., 1915. — С. 30.

³ Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 46—47; Леви Е. И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 16—25; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 3, 5, 27, III; Славин Л. М. Кварталы в районе Ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 50; Лейпунская Н. А. О периодизации застройки Верхнего города Ольвии // АИУ 1978—1979: Тез. докл. XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 108.

⁴ Златковская Т. Д. Мезия в I—II вв. н. э. — М., 1951. — С. 7; Златковская Т. Д. Нижнедунайские племена в первые два века нашей эры // ВДИ. — 1951. — № 1. — С. 232; Златковская Т. Д. Племенной союз гетов под руководством Биребисты (I в. до н. э.) // ВДИ. — 1955. — № 2. — С. 90—91; Гайдукевич В. Ф. Указ. соч. — С. 56; Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации. — М.; 1955. — С. 347.

⁵ Златковская Т. Д. Племенной союз гетов... — С. 88—89; Марченко К. К. Фракийцы на территории Нижнего Побужья во второй половине VII—I вв. до н. э. // ВДИ. — 1974. — № 2. — С. 161.

⁶ Вязьмина М. И. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. — М., 1969. — С. 121.

⁷ Parvan V. Getica. O protoistorie a Daciei // MSI. — III. — 3. — 1926. — P. 80—81; Condurachi E. Burebista et les cités pontiques // SCIV. — III. — IV. — 1953. — P. 515—524; Crișan J. Keramica daco-getica. — București: Ed. Stiintifica, 1969. — P. 278; Crișan J. Burebista si epoca sa. — București, ed. Stiintifica, 1977. — P. 244—257.

⁸ Crișan J. Burebista... — Р. 248—249.

⁹ История на България. — София, 1979. — Т. I. — С. 181—282.

¹⁰ Латышев В. В. Декрет из Дионисополя, сообщенный К. В. Шкорпилом // ПОНТИКА. Изборник научных и критических статей по истории, археологии, географии и эпиграфике Скифии, Кавказа и греческих колоний на побережьях Черного моря. — СПб., 1909. — С. 234—237; Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э. — М., 1952. — С. 173—174.

¹¹ Латышев В. В. Декрет из Дионисополя... — С. 243; Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 154—155.

¹² Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 176; Златковская Т. Д. Племенной союз гетов... — С. 89.

¹³ Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 175; Златковская Т. Д. Племенной союз гетов... — С. 90.

¹⁴ Латышев В. В. Исследования по истории... — С. 146.

¹⁵ Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 176.

¹⁶ Crișan J. Burebista... — Р. 252—256.

¹⁷ Фармаковский Б. В. Указ. соч. — С. 10, 23.

¹⁸ Леви Е. И. Ольвия... — С. 43, 52, 53, 61.

¹⁹ Леви Е. И. Итоги раскопок... — С. 16—25; Славин Л. М. Кварталы... — С. 50; Лейпунская Н. А. Указ. соч. — С. 6.

²⁰ Карапев А. Н. Указ. соч. — С. 46, 47, 128.

²¹ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В. и др. К истории ольвийской сельской округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 11—12.

²² Crișan J. Keramica... — Р. 159.

²³ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Киев, 1976. — С. 113—114.

²⁴ Марченко К. К. Указ. соч. — С. 161.

В. М. ЗУБАР

Про похід Плавтія Сільвана в Крим

В третій четверті I ст. н. е. зовнішньopolітичне становище Херсонеса Таврійського ускладнилося. У зв'язку з посиленням пізніх скіфів, яке було, очевидно, викликане просуванням та осіданням на Кримському п-ові сарматів, місто зазнало нападів варварів і, не в змозі захиститися своїми силами, змушене було звернутися за допомогою до адміністрації провінції Мезія. Сам факт такого звернення і похід Плавтія Сільвана, який відбувся слідом за цим, свідчать про тісні контакти Херсонеса з Римом в I ст. і його незалежність від Боспору в цей час. Очевидно, ці зв'язки зміцнилися після римсько-боспорської війни, в якій Херсонес брав участь на боці Риму і, можливо, одержав за це не лише право золотої чеканки (випуски 47 і 49 рр. н. е.)¹, але й якісь інші привілеї. Можливо, Рим узяв на себе зобов'язання захищати Херсонес у разі нападу варварів, на основі якого місто і звернулося до намісника Мезії. У відповідь на прохання про допомогу легат провінції Плавтій Сільван Еліан, як повідомляє про це його надгробна епітафія, вжив рішучих заходів, у результаті яких «цар скіфів» був відігнаний від обложеного пім Херсонеса, що за Борисфеном» (CIL, XIV, № 3608).

Очевидно, з цією подією зв'язана загадка про посольство до намісника Мезії; про яку повідомляє одна з епіграфічних пам'яток Херсонеса (IPE, I², № 420). В. В. Латишев на підставі палеографії цього декрету вважав, що його слід відносити до другої половини I ст. н. е., і розглядав як одне з джерел, пов'язаних з походом Плавтія Сільвана

(ІРЕ, I², р. 386). Можливо, на користь цього датування частково свідчить той факт, що в декреті згадується саме намісник Мезії, оскільки тільки при Доміціані ця провінція була поділена на Верхню та Нижню.

Час і характер походу Плавтія Сільвана в Крим висвітлює численна література², однак і досі не всі питання, пов'язані з цією подією в історії Північного Причорномор'я, можна вважати остаточно вирішеними. Тому в нашій статті детально аналізуючи всі матеріали, спробуємо ще раз розглянути всі аспекти, що пов'язані з походом Плавтія Сільвана, та визначити його місце в історії Херсонеса і Південно-Західного Криму.

Час цього походу визначають по-різному. Але на основі епітафії Плавтія Сільвана можна вважати, що ця подія відбулася після відправки до Арменії Л. Цезенію Пету значних контингентів римських військ, які до цього були розквартиривані на Дунай³.

Л. Цезеній Пет, призначений Нероном, поряд з Корбулоном, другим командуючим римськими військами у війні з Парфією, приступив до командування військами лише восени 61 р., оскільки до цього він перебував у Римі і виконував обов'язки консула (Dio Cass, I XII, 20, 4; Tac. Ann., XV, 7, 1) ⁴. Саме в цей час і переправляли римські війська з Мезії і, зокрема, з'єднання V Македонського легіону, бо відомо, що до початку 62 р. він зимував на Понті і не брав участі у воєнних діях (Tac. Ann., XV, 71) ⁵. Дещо раніше на Схід з Мезії було переведено IV Скіфський легіон, який уже воював в 61 р. (Tac. Ann., XV, 6) ⁵. Таким чином, допомога Херсонесу могла бути надана на раніше 61—62 рр.

Військова експедиція Плавтія Сільвана здійснена під час підготовки походу проти Кавказької Албанії, який був запланований Нероном (Plin. NH, VI, 13, 40; Tac. Hist 1, 6; Suetonius Nero, 19, 2) ⁶. Саме для цього походу в Італії було набрано I Італійський легіон, який 20 вересня одержав значки та орлів (Suet. Nero, 19, 2; CIL, III, N 7591) ⁷. Однак підготовлені плани до походу на Кавказ навряд чи мали здійснитися до заключення миру з Парфією наприкінці 63 р., оскільки події на Сході розвивалися несприятливо для Риму і вимагали значного зосередження сил імперії, а також перекинення до театру воєнних дій додаткових сил (Tac. Ann., XV, 7, 1) ⁸.

Разом з тим Йосиф Флавій в промові про могутність Риму, яку приписував іудейському царю Агріппі і датував 66 р., відзначає, що римляни за допомогою нових військ повністю контролювали становище на раніше негостинному морі (os, Flav, Bell. Jud., II, 16, 4). Отже, похід Плавтія Сільвана в Крим міг відбутися лише між 63 і 66 рр., оскільки вже у 67—68 рр. Римська імперія вступила в смугу глибокої кризи і громадянських воєн, в яких активну участь брала і Мезійська армія⁹.

Вперше Е. Міннс вказав, що похід Плавтія Сільвана відбувся між 62 та 66 рр. н. е. (Minns E. H. Op. cit., р. 523). Однак пізніше спроби деяких авторів пов'язати цей похід з введенням у Тірі близько 57 р. н. е. нового літочислення призвели до невдалого перегляду цього вірного висновку¹⁰.

Саме до цього часу відноситься одна епіграфічна пам'ятка поганої збереженості, в якій В. М. Дяков схильний був вбачати фрагмент херсонеського почесного декрету на честь Плавтія Сільвана (ІРЕ, I², № 369) ¹¹. На думку М. І. Ростовцева, на початку фрагмента, що зберігся, згадується щорічна данина, яку Херсонес сплачував скіфам ¹².

Але Е. І. Соломонік вважає, що термін *хорідаς* мав і інше значення, як це мало місце в одному херсонеському написі, де йдеться про напад варварів на жителів міста під час «несення» (*хоріда'у*) Діоніса (ІРЕ, I², № 343). На користь такого прочитання свідчать найближчі рядки декрету, в яких відзначається якісь події, що відбувалися «...вдалині

* Консулами 61 р. н. е. були Л. Цезеній Пет та П. Петроній Турпіліан (Tac. Ann., XIV, 29).

³. Далі розповідається про скіфського царя, який з військом із скіфів, сарматів та їх союзників напав (буквально налетів) на місто, що стало причиною пожеж на хорі. У декреті вказується, щовшанований, який прибув у місто на 12-й день, вжив ряд заходів для захисту Херсонеса та його хори. Наприкінці напису, на думку Е. І. Соломонік, згадуються якісь переговори із скіфським царем, хоча вона не виключає можливості й іншого відновлення цієї частини напису.

М. І. Ростовцев вважав, що цей фрагментований декрет слід відносити до часу, який передував військовій експедиції Плавтія Сільвана. На тій підставі, що за 12 днів допомога могла прийти сухопутним шляхом лише з Пантикея, вчений вважав, що декрет було видано на честь якогось боспорського царя¹⁴.

Однак у нас немає підстав вважати, що допомогу Херсонесу надано саме сухопутним шляхом. Навпаки, розвиток зовнішньополітичного становища в Північному Причорномор'ї та активізація варварів в цей час вказують на те, що римські війська в Херсонес могли бути переправлені морем. Цю думку підтверджують і латенські клейма, виявлені при розкопках Харакса, датовані часом походу Плавтія Сільвана¹⁵.

У зв'язку з цим привертає увагу повідомлення перипла Псевдо-Скімна, зокрема, що від «...Істра до Баранячого лоба три дні і три ночі **прямого шляху...**» (виділено нами. — В. З.), а від «...Баранячого лоба до Пантикея день і ніч шляху» (Ps-Scyl, 68; пер. В. В. Латышева)¹⁶. Це повідомлення, очевидно, виключає можливість вбачати в особі, згадуваній в декреті, якогось боспорського царя і є ще одним аргументом на користь того, що епіграфічну пам'ятку Херсонеса слід пов'язувати саме з допомогою Риму, а не Боспору в боротьбі з варварами. Якщо врахувати, що римські кораблі з військами використовували не прямий шлях через Чорне море, а пливли вздовж берега, що приблизно в два рази довше*, то від кордонів Мезії до Херсонеса приблизно 12 днів шляху, про що згадується в декреті¹⁷.

Додатковим аргументом на користь цього висновку може бути й ітінерарій початку III ст. н. е., виявлений на щиті одного з парфянських лучників в Дура-Європос¹⁸. У даному випадку для нас важливі не конкретні пункти, згадки про які є на цій карті і з приводу яких немає єдності поглядів¹⁹, а той факт, що цей ітінерарій слугував проводом саме для плавання вздовж західного узбережжя Чорного моря до Херсонеса і далі на Кавказ²⁰. Намагання деяких дослідників вбачати в цій карті доказ наявності сухопутного шляху — через кордон Римської імперії в Ольвію, Херсонес і на Кавказ — недостатньо аргументовані²¹. Таке надійне джерело, як Певтінгрові таблиці, свідчить, що на північ від Дунаю не існувало римських сухопутних шляхів, якими римські війська могли прибути в античні міста Північного Причорномор'я²². Ще Л. О. Єльницький, порівнюючи пункти, вказані в ітінерарії та в периплі Аррити, зазначав, що на карті з Дура-Європос вказані лише ті пункти, де існували зручні гавані, використовувані для стоянки суден під час плавання вздовж західного узбережжя Чорного моря аж до Херсонеса²³. Таким чином, є всі підстави приєднатися до думки В. М. Дякова, що епіграфічна пам'ятка є фрагментом херсонеського почесного декрету на честь Плавтія Сільвана, в якому відображені події, зв'язані з боротьбою римських військ з варварами у Херсонесі між 63 і 66 рр.

Обмежене коло джерел не дає можливості визначити характер експедиції Плавтія Сільвана. М. І. Репніков вважав, що перша окупація Таврики Римом носила виключно морський характер²⁴. К. Є. Гриневич та Д. Пілліді вважали, що дії легата Мезії обмежувалися дипломатичними заходами, підкріпленими лише демонстрацією римського війсь-

* Про те, що плавання кораблів в I ст. н. е. відбувалося саме вздовж берега, свідчить повідомлення Таціта про напад таврів на римські суда, які поверталися з Боспору (Tac. Ann., XII, 17).

кового флоту²⁵. В. М. Дяков вважав, що дії Плавтія Сільвана мали характер комбінованої военно-морської експедиції, в якій брали участь флот і сухопутні війська²⁶. Цей висновок підтверджує цікаве спостереження В. І. Кадеєва, що в надгробній епітафії Плавтія Сільвана вжито дієприкметник *suumoto*, який свідчить про військові дії римських військ на суші²⁷.

Згідно з повідомленням Таціта, на Схід з Мезії було переведено IV Скіфський і V Македонський легіони, тут розквартировані від часу правління Тіберія²⁸. На території Мезії залишився лише VIII Августів легіон, який між 45 та 69 рр. н. е. був розміщений в Нові (CIL, III, № 4060)²⁹. Очевидно, одночасно з перекиненням двох легіонів на Схід для зміцнення північного кордону імперії, на Нижній Дунай з Далмакії було переведено VII Клавдіїв легіон³⁰. Таким чином, у поході Плавтія Сільвана на допомогу Херсонесу могли брати участь підрозділи VII Клавдієва і VIII Августова легіонів. А. Домашевський вважав, що для бойових дій в Криму був використаний саме VIII Августів легіон, який за успішні дії одержав почесну назву *Augusta*³¹. Однак ця думка А. Домашевського гіпотетична.

Єдиними пам'ятками, що дають можливість говорити про війська, які брали участь у поході Плавтія Сільвана, є клейма з Харакса³². М. І. Ростовцев відновив це клеймо як *vex(illatio) c (lassis) R aN (еппатіс) s (импта) p (ublico)*, що допускає можливість участі в поході Плавтія Сільвана кораблів Равеннської ескадри³³. В. І. Кадеєв вважав, що оскільки мезійський флот у цей час вже існував, але його кораблі не були пристосовані для плавання по морю, Плавтію Сільвану для походу в Крим були виділені кораблі Равеннської ескадри³⁴. Але ж для операцій на Дунаї кораблі мали потрапити туди саме з Чорного моря. Крім того, Мезійську ескадру, очевидно, використали для перекидання римських військ під командуванням Дідія Галла на Боспор для ведення бойових дій з Мітрідатом VIII під час римсько-боспорської війни 45—49 рр. (Tac. Ann., XII, 17)³⁵. Щоправда, на думку Д. Б. Шеллова, в цих подіях брали участь війська, розквартировані не в Мезії, а в Малій Азії³⁶. Однак це не виключає використання для перекидання військ на Боспор військових кораблів, які дислокувалися на Дунаї, оскільки особливий Понтійський флот було створено не раніше 64 р. н. е.³⁷

Незважаючи на те, що ми маємо відомості про дислокацію римських військових кораблів у Мезії в першій половині I ст., організаційна структура мезійського флоту досі не ясна³⁸. Точні відомості про самостійний мезійський флот відносяться до більш пізнього часу, коли після 69 р. при Рубрії Галлі Веспасіан дає своє ім'я особливому Мезійському флоту (*classis Flavia Moesica*). У 71 р. до цієї назви було додано титул *Praetoria*³⁹. Тому наявність у Хараксі згадуваних латинських керамічних клейм дає підстави припускати, що до 69 р. в організаційному відношенні Мезійська ескадра не була самостійним флотом, а являла собою складову частину флоту Равеннського префекта. Равеннський флот з часів Августа брав участь у бойових діях на Дунаї, що робить це припущення достатньо вірогідним⁴⁰.

Латинські клейма зі згадкою вексилляції Равеннської ескадри з Харакса⁴¹ також свідчать, що в експедиції Плавтія Сільвана сухопутні війська використовувалися як морська піхота, підрозділи якої в третьій четверті I ст. н. е. містилися в Хараксі⁴². Морська піхота, яка входила до складу екіпажів римських військових кораблів, широко використовувалася римлянами як у боротьбі з кораблями противника⁴³, так і під час військових операцій на суші (Tac. Hist., I, 6, 31, 36; II, 11, 23, 43; III⁴⁴), і в тому числі у Північному Причорномор'ї, де відомі знахідки олтарів з латинськими посвяченнями від імені *klassia-pri*⁴⁵.

Отже, участь морської піхоти у військових операціях на суші було звичним явищем у римській військовій практиці.

У зв'язку з тим, що в Мезії між 62 та 68 рр. було розміщено два легіони замість трьох, як це було раніше⁴⁶, очевидно, в експедиції Плавтія Сільвана брали участь переважно солдати морської піхоти, а не регулярні сухопутні війська. Малоймовірно, щоб через необхідність надати допомогу Херсонесу римляни пішли на риск оголити кордон імперії на Дунаї, а також ослабити гарнізони Мезії, звідки перед цим було надіслано два легіони Пету і Корбулону, і використовували б для воєнних дій цілий легіон. З цим висновком узгоджується повідомлення Йосифа Флавія, що спокій на узбережжі Чорного моря підтримують три тисячі солдатів та 40 військових кораблів (*Los. Flav. Bell. Jud.*, 11, 16, 4), за допомогою яких можна було б перекинути війська в необхідний район. Морська піхота, як свідчать наведені дані, могла бути з успіхом використана для бойових операцій на суші, а також для оборони таких важливих в стратегічному відношенні пунктів, яким з другої половини I ст. стає Харакс, де містилися вексилляція Равенінської ескадри.

Є підстави припустити, що під час експедиції Плавтія Сільвана римськими військами було розпочато ряд сухопутних операцій, в яких основні сили скіфів, сарматів та їх союзників були розгромлені. Про це, зокрема, свідчить херсонеський почесний декрет, прийнятий на честь Плавтія Сільвана (ІРЕ, I², № 369), в якому повідомляється про спорудження валу для оборони Херсонеса⁴⁷.

Спорудження валу є типово римським фортифікаційним засобом, який римляни звичайно використовували, коли виникала потреба затримати просування варварів на кордони імперії⁴⁸. У зв'язку з цим цікаво порівняти згадку в декреті валу, за допомогою якого передбачалося захистити Херсонес в I ст. і стіну херсонесців. Про неї повідомляє Страбон у зв'язку з подіями, зв'язаними з першим походом Діофанта проти скіфів (*Strabo*, VII, 4, 7). Очевидно, і в тому, і в іншому випадку йдеться про якісно фортіфікаційні споруди, розташовані на кордонах найближчої хори Херсонеса, де відбувалися збройні сутички з варварами.

Бойові дії римських військ не були обмежені найближчою околовицею Херсонеса. Ряд археологічних матеріалів, і передусім клейма із згадкою вексилляції Равенінської ескадри, знайдені на мисі Ай-Тодор, дають підставу для висновку, що саме в цей час римляни починають будувати свій опорний пункт на південному березі Криму, заселеного таврами⁴⁹.

Римляни, мабуть, зробили також спробу взяти під свій контроль і сусідню територію. Про це свідчить знахідка на території санаторія «Ясна Поляна» уламка кераміки з клеймом вексилляції Равенінської ескадри⁵⁰. На якусь збройну сутичку з таврами в цей час вказує епітафія римських вільновідпущеників, виявлена в Херсонесі⁵¹.

Будівництво опорного пункту на мисі Ай-Тодор, мабуть, пояснюється прагненням римлян забезпечити плавання вздовж берегів Криму, оскільки, згідно з повідомленням Таціта, саме таври вбили римських солдат, які поверталися після розгрому Мітрідата VIII (*Tac. Ann.*, XII, 17). Д. Б. Шелов, правда, вважає, що ці події відбувалися під час плавання римських кораблів по Азовському морю⁵². Однак розкопки таврського святилища, відкритого неподалік перевалу Гурзуфське сідло, показали, що описані Тацітом події слід пов'язувати з Південним берегом Криму⁵³. Під час розкопок цього святилища виявлено монети та речі, які могли потрапити сюди лише після розбійницького нападу таврів на римські військові кораблі⁵⁴.

Археологічні матеріали свідчать, що для стабілізації становища навколо Херсонеса римські війська так само, як в свій час Діофант⁵⁵, розпочали ряд військових операцій в Південно-Західному та Північно-Західному Криму⁵⁶ (рис. 1). З цими подіями можна пов'язати загибель в середині I ст. Південно-Донузлавського та Біляуського городищ, а також городища «Чайка»⁵⁷. Саме до цього часу відносяться сліди

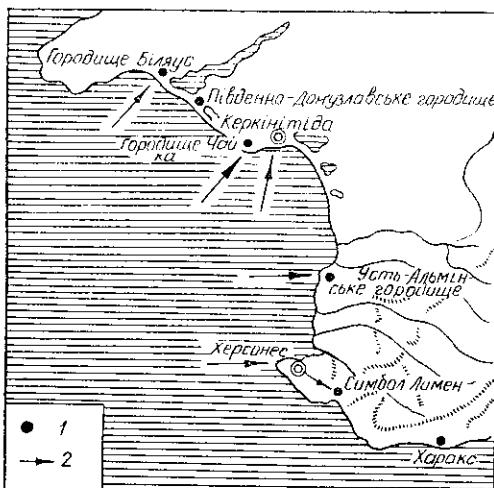

Рисунок. Північно- та Південно-Західний Крим в I ст. н. е. Умовні позначення:
1 — городища; 2 — місця передбачуваних дій римських військ.

ськових частин, присвяти-посвячення. Іноді такі таблички використовувалися як військові тессери (*tesseral militares*), на яких писали пароль на відповідний день⁶². У римську епоху *tabula ansata* використовувалася для написання імен на мраморних саркофагах⁶³, а також при виготовленні легіонних клейм, які ставилися на черепицю та цеглу⁶⁴.

Отже, платівки такої форми можна пов'язати з римським побутом, наявність їх серед похованального інвентаря типово пізньоскіфських поховань Усть-Альминського могильника не є результатом торговельних зв'язків. Платівки, виявлені в похованнях I ст., пов'язані з воєнними діями римлян у Південно-Західному Криму⁶⁵.

Таким чином, топографія городищ, на яких простежені сліди руйнувань, датовані серединою I ст., а також гадана участю в експедиції Плавтія Сільвана морської піхоти, дозволяють стверджувати, що військові дії в Північно-Західному та Південно-Західному Криму мали характер десантних операцій з кораблів Равеннської ескадри. Однак, незважаючи на рішучі дії римських військ, відсутність античних поселень і городищ I ст. у зазначених районах свідчить про непідкорення цих територій Херсонесу (рисунок). Більше того, після походу Плавтія Сільвана Південно-Західний Крим аж до сучасної Севастопольської бухти залишався під контролем варварського населення, на що вказують матеріали розкопок городищ і могильників, де простежувалися чіткі сліди наявності скіфо-сарматського населення⁶⁶. Під контролем римських військ і Херсонеса в цей час, очевидно, знаходилися лише Гераклійський п-в з розташованою на ньому сільськогосподарською околицею міста і територія, що прилягала до мису Ай-Тодор, де, ймовірно, саме в цей час був побудований римський опорний пункт, відомий під назвою Харакс.

У результаті походу Плавтія Сільвана безпосередня загроза місту була ліквідована, військово-політична активність варварського населення Криму тимчасово послаблена, а Херсонес зміцнив зв'язки з адміністрацією провінції Мезія і в другій половині I ст. н. е. залишився в руслі римської політики, про що свідчать нумізматичні та епіграфічні пам'ятки другої половини I ст.⁶⁷

пожеж і руйнувань на Усть-Альминському городищі⁵⁸. До дещо пізнішого часу належить Прибрежнинський скарб монет, який Г. М. Гілевич схильний пов'язувати з появою римського військового загону в Північно-Західному Криму у 80-і роки I ст.⁵⁹

Привертає увагу наявність в Усть-Альминському могильнику золотої платівки, торцеві сторони якої виготовлені у вигляді хвоста ластівки (*tabula ansata*)⁶⁰. Аналогічні платівки із бронзи і срібла добре відомі за знахідками в римських військових тaborах. Звичайно на таких платівках, що кріпилися до якихось речей, писали імена володарів⁶¹, найменування римських вій-

О походе Платия Сильвана в Крым

Резюме

В статье на основе имеющихся данных рассматривается вопрос о времени и характере похода наместника провинции Мезия Платия Сильвана в Крым, в результате которого осаждавшие Херсонес скифы были разбиты. Автор приходит к выводу о том, что этот поход состоялся между 63 и 66 гг. н. э., и предпринимает попытку связать с ним следы разрушений и пожаров на ряде позднескифских городищ Северо-Западного и Юго-Западного Крыма. В походе приняли участие корабли Равенской эскадры и солдаты римской морской пехоты, которые в ходе десантных операций разгромили скифов и на мысе Ай-Тодор основали крепость, получившую название Харакс. В результате этих событий военно-политическая активность варваров Крыма была на время ослаблена, а Херсонес укрепил связи с администрацией провинции Мезия и во второй половине I в. н. э. оставался в русле римской политики.

¹ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). — Киев, 1977. — С. 77, 149—150. — № 215, 219—222.

² Minns E. H. Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913. — Р. 523; Гриневич К. Э. Херсонес и Рим // ВДИ. — 1947. — № 2. — С. 232; Репников Н. И. О характере римской оккупации южного берега Крыма // СА. — 1941. — № 7. — С. 123; Белов Г. Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948. — С. 103; Pippidi D. M. Tiberius Plautius Aelianus și frontieră Danară de jos în secolul I al erei noastre // SCIV. — 1955. — N 3—4. — Р. 378—380; Дьяков В. Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // ВДИ. — 1941. — № 1. — С. 92; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых вв. н. э. — Харьков, 1981. — С. 20—21 та ін.

³ Кадеев В. И. Указ. соч. — С. 20; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. — Киев, 1985. — С. 91.

⁴ Кудрявцев О. В. Восточная политика Римской империи в начале правления Нерона // ВДИ. — 1949. — № 3. — С. 89; Кудрявцев О. В. Источники Корнелия Тацита и Кассия Диония по истории походов Корбулона в Армению // ВДИ. — 1954. — № 2. — С. 139; Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. — М., 1966. — С. 198—199, 202; Magic D. Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ. — Princeton; New-Jersey, 1950. — Vol. 1. — Р. 558—561.

⁵ Ritterling E. Legio // RE. — 1925. — Bd. R. — Sp. 1256; Parker H. M. D. Roman Legions. — New-York, 1958. — Р. 134—135.

⁶ Кудрявцев О. В. Восточная политика.. — С. 87, 93; Pippidi D. M. Op. cit. — Р. 382.

⁷ Watson G. R. The Roman Soldier. — New-York, 1969. — Р. 23.

⁸ Кудрявцев О. В. Источники.. — С. 139; Бокщанин А. Г. Указ. соч. — С. 202; Kienast D. Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit zur alten Geschichte. — Bonn, 1966. — S. 112; Grant M. The Climax of Rome. — Boston; Toronto, 1968. — Р. 160—161; Luttwak E. N. The Grand Strategy of the Roman Empire. — Baltimore; London, 1976. — Р. 105—106.

⁹ Бокщанин А. Г. Указ. соч. — С. 297; Златковская Т. Д. Мезия в I—II вв. н. э. — М., 1951. — С. 61—64.

¹⁰ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч. — С. 91.

¹¹ Дьяков В. Н. Указ. соч. — С. 92.

¹² Ростовцев М. И. К истории Херсонеса в эпоху ранней римской империи // Сб. ст. в честь гр. П. С. Уваровой. — М., 1916. — С. 14.

¹³ Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса. — Киев, 1984. — С. 9—10.

¹⁴ Ростовцев М. И. К истории Херсонеса..., С. 14.

¹⁵ Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП. — 1915. — № 4. — С. 155; Блаватский В. Д. Харакс // МИА. — № 19. — 1951. — С. 254.

¹⁶ Баранячий лоб отождествляется з мисом Сарич або Ай-Тодор. Агбунов М. В. Материалы по античной географии Причерноморья // ВДИ. — 1984. — № 4. — С. 127—128.

¹⁷ Основною стоянкою римського флоту на західному узбережжі Чорного моря були Томи. Kienast D. Op. cit. — S. 111.

¹⁸ Cumont Fr. Un exirait d'une carte Romaine d'état-major // La geographie. — Paris, 1926. — Vol. 48. — Р. 1—5; Бешивлиев Б. Долен Дунав в античната картография // Археология, 1985. — Кн. 2. — С. 2. — Обр. 1.

¹⁹ Uden R. Bemerkungen zu den Römischen Kartensragmenten von Dura-Europos // Hermes. — Berlin, 1932. — Vol. 67. — S. 117—118; Беляев С. А. К пониманию CIL, VIII, 619 // ВДИ. — 1968. — № 4. — С. 135. — Прим. 35.

²⁰ Ельницкий Л. А. Новый источник по географии Северного Причерноморья // ВДИ. — 1937. — № 1. — С. 244.

²¹ Наприклад, С. А. Беляев, посилаючись на ітінерарій з Дура-Европос, безпідставно твердить, що Херсонес з Нижньою Мезією був пов'язаний сухолутнім шляхом, який йшов на південний берег Криму і потім через Боспор на Кавказ. Беляев С. А. Указ. соч. — 135. — Прим. 46.

²² Miller K. Itineraria Romana. — Stuttgart, 1916. — S. 492—592.

²³ Ельницкий Л. А. Указ. соч. — С. 244.

²⁴ Репников И. И. Указ. соч. — С. 123.

- ²⁵ Гриневич К. Э. Указ. соч. — С. 232; *Pippidi D. M.* Op. cit. — Р. 378—380.
- ²⁶ Дъяков В. Н. Указ. соч. — С. 92.
- ²⁷ Каадеев В. И. Указ. соч. — С. 21.
- ²⁸ Ritterling E. Op. cit. — Sp. 1407—1417, 1556, 1586; *Fluss M. Moesien (garnison) // RE*, 1932. — Bd. LS. — Sp. 2394—2402; Syme R. Some Notes on the Legions under Augustus // JRS. — 1933. — Vol. 23-part 1. — P. 29; Watson G. R. Op. cit. — Р. 14.
- ²⁹ Ritterling E. Op. cit. — Sp. 1469; Parker H. M. D. Op. cit. — Р. 132; Иванов Т., Станчева М. Култура и культурни институции в Тракия (I—IV вв.) // България. — 1300. — Институции и държавна традиция. — София, 1981. — № 1. — С. 92; Sarnowski T. Początki legionowego budownictwa Novae i Wojny Dakie Domicyjana i Trajana // *Studia Balcanica*, 1984. — N. 1. — S. 162—164.
- ³⁰ Fluss M. Op. cit. — Sp. 2394—2402; Parker H. M. D. Op. cit. — Р. 140.
- ³¹ Дъяков В. Н. Указ. соч. — С. 92.
- ³² Ростовцев М. И. Римские гарнизоны... — С. 155; Блаватский В. Д. Харакс. — С. 254.
- ³³ Дъяков В. Н. Указ. соч. — С. 94; Репников Н. М. Указ. соч. — С. 121—123; Блаватский В. Д. Харакс. — С. 524; Блаватский В. Д. О римских войнах на Таврическом полуострове в I в. н. э. // *Archaeologia Polona*. — 1973. — Т. 14. — С. 219.
- ³⁴ Каадеев В. И. Указ. соч. — С. 21.
- ³⁵ Kienast D. Op. cit. — S. 109.
- ³⁶ Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // ВДИ. — 1981. — № 4. — С. 61.
- ³⁷ Fiebiger. Classis // RE. — Stuttgart, 1899. — Bd. III. — Sp. 2643; Starr C. C. Roman Imperial Navy 31 B. — С. 324 A. D. — New-York, 1960. — Р. 127; Kienast D. Op. cit. — S. 114; Watson G. R. Op. cit. — Р. 21.
- ³⁸ Fiebiger. Op. cit. — Sp. 2648; Ростовцев М. И. Римские гарнизоны... — С. 144; Starr C. G. Op. cit. — Р. 127; Kienast D. Op. cit. — S. 110; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч. — С. 94.
- ³⁹ Fluss M. Op. cit. — S. 2398; Starr C. G. Op. cit. — Р. 127; Велков В. Из истории Нижнемизийского лимеса в конце I в. н. э. // ВДИ. — 1961. — № 2. — С. 78 и сл.; Соломоник Э. М. О Римском флоте в Херсонесе // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 165—166.
- ⁴⁰ Starr C. G. Op. cit. — Р. 22.
- ⁴¹ Вексилляція флоту являла собою невеликий підрозділ під командуванням трієрарха. Він не мав постійного характеру, а з огляду крайньої необхідності розміщувався на березі моря. Див.: Veg., 4, 31; Starr C. G. Op. cit. — Р. 17.
- ⁴² Дъяков В. Н. Указ. соч., с. 95; Сыпрыкин С. Ю. Черепица с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса // КСИА АН ССР. — 1981. — Вып. 168. — С. 61.
- ⁴³ Lonndly P. The Roman Army. — Edinburg, 1975. — Р. 21.
- ⁴⁴ Parker H. M. D. Op. cit. — Р. 134; Greenhalgh P. A. L. The Year of the Four Emperors. — New-York, 1975. — Р. 9, 68, 76—77.
- ⁴⁵ Карышковский П. О. Новые тиараские надписи // Античная Тира и средневековый Белгород. — Киев, 1979. — С. 87; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — № 7. — С. 34—36; Сон Н. А. Новая латинская надпись из Тиры // ВДИ. — 1986. — № 4. — С. 61—67.
- ⁴⁶ У Мезію з Сірії було переведено III Гальський легіон (Тас. Апп., 11, 74). Після смерті Нерона, таким чином, у Мезії знов дислокувалися три легіони: III Гальський, VII Клавдій та VIII Августів. Parker H. M. D. Op. cit. — Р. 139—140.
- ⁴⁷ Лепер Р. Х. Херсонесские надписи // ИАК. — СПб., 1912. — Вып. 45. — С. 52.
- ⁴⁸ Fabricius E. Limes // RE. — Stuttgart, 1927. — Bd. 13—Tl. — Sp. 572—671; Nash-Williams V. E. The Roman Frontier in Walls. — Cardiff, 1969. — Р. 153; Divine D. The North-West Frontier of Rome. A Military Study Hadrian's wall. — London, 1969. — Р. 172—184; Бондарь Р. Д. Некоторые проблемы истории Нижнедунайского лимеса // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 155—156.
- ⁴⁹ Тюменев А. И. Херсонесские этюды. III. Херсонес и местное население: тавры // ВДИ. — 1949. — № 4. — С. 85—86; Лесков А. М. Горный Крым в I тыс. до н. э. — Киев, 1965. — С. 39; Крис Х. И. Кизил-Кобинская культура и тавры // САИ. — 1981. — Вып. ДІ-7. — С. 34—42. Спорудження опорного пункту на території, зайнятій таврами, разюче збігається з діями Діофанта, який на землях підкорених таврів заснував місто Євпаторію. Див.: IPE, I², № 352; Strabo, VII, 4, 7; Ptol., III, 6, 2.
- ⁵⁰ Орлов К. К. Работе Ай-Тодорского отряда // АО за 1982. — М., 1984. — С. 310.
- ⁵¹ IPE, I², № 262; Соломоник Э. И. Латинские надписи... — С. 43—44, № 13.
- ⁵² Шелов Д. Б. Указ. соч. — С. 53.
- ⁵³ Новиченкова Н. Г. Работы Ялтинского краеведческого музея // АО за 1982. — М., 1984. — С. 307—308.
- ⁵⁴ Там же. — С. 307—308; Новиченкова Н. Г. Раскопки античного святилища // АО за 1983. — М., 1985. — С. 327.
- ⁵⁵ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — М., 1978. — С. 133—134.
- ⁵⁶ Михлин Б. Ю. Фибулы Беляусского могильника // СА. — 1980. — № 3. —

С. 211; Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э. — II в. н. э.) // ВДИ. — 1973. — № 2. — С. 116.

⁵⁷ Дашевская О. Д. Раскопки Южно-Донузлавского городища в 1961—1962 гг. // КСОАМ. — Одесса, 1964. — С. 54; Дашевская О. Д. Раскопки Южно-Донузлавского городища в 1963—1965 гг. // КСИА АН СССР. — 1967. — Вып. 109. — С. 65; Яценко И. В. Исследование сооружений скифского периода на городище Чайка в Евпатории // КСИА АН СССР. — 1970. — Вып. 124. — С. 36; Яценко И. В., Попова Е. А. Исследование западных кварталов скифского поселения в Евпатории // АО за 1975. — М., 1976. — С. 413.

⁵⁸ Высотская Т. Н., Лобода И. И. Работы Альминского отряда // АО за 1975. — М., 1976. — С. 315; Высотская Т. Н., Лобода И. И. Раскопки Усть-Альминского городища и некрополя // АО за 1977. — М., 1978. — С. 309.

⁵⁹ Гилевич А. М. Прибрежнинский клад римских монет // НЭ. — 1965. — Т. 5. — С. 106—107.

⁶⁰ Высотская Т. Н. Отчет о раскопках Усть-Альминского городища и некрополя // НА ИА АН УССР. — Д № 1971/19 а. — С. 7—9. — Скл. 54. — Погр. 22. — Рис. 14.

⁶¹ Schumacher K. Das Kastell Osterburken // ORLR. — Heidelberg. — Lief. 2. — 1895. — S. 31—32; Fink J. Das Kastell Pförting // ORLR. — Heidelberg, 1903. — Lief. 16. — S. 15. — Taf. IV. — Fig. I; Weber E. Bronzeinschriften und Juschriften auf Bronze // Römischen Österreich. — Jahrgang. — Wien, 1981—1983. — 9/10. — S. 230—234; Schumacher K. Op. cit. — S. 31—32; Wolff G. Das Kastell Rückinger // ORLK. — Heidelberg, 1913. — Lief 38. — S. 23. — Taf. VIII. — Fig 15.

⁶² Weber E. Op. cit. — S. 230.

⁶³ Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ. — 1938. — № 3(4). — С. 82; Dautova-Rusevjan V. Rimski Kameni plastika i Jugoslovenskom delu provincija Donje Pannonije. — Novi Sad, 1983. — Op. 103. — Tab. 25, 3, 4.

⁶⁴ Jacobi H. Des Kastell Kopersburg // ORLR. — Heidelberg, 1906. — Lief 27. — S. 49. — Taf. VI, 23; Drexel L. F. Das Kastell Stockstadt // ORLR. — Heidelberg, 1910. — Lief 37. — Taf. XX, 3, 121; № 13.

⁶⁵ З проникненням римлян у Крим пов'язують появу в могильниках Південно-Західного Криму римських провінціальних фібул I ст. Див.: Амбroz A. K. Фибули юга Європейської часті СССР // САИ. — 1966. — Вып. ДІ-30. — С. 93.

⁶⁶ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 98—100; Гущина И. И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 44 та ін.

⁶⁷ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 65—66; IPЕ, I², № 421, 422.

С. О. ЛИПАВСЬКИЙ

Про роль орієнтації поховань при вивчені етнічного складу населення Північного Причорномор'я

Поховальний обряд, що складається з комплексу ритуалів, пов'язаних із похованням померлого, відображає релігійні вірування населення. У греків, як і у багатьох інших народів, поховання померлого було священим обов'язком родичів і єдиною обов'язковою умовою для того, щоб душа покійного знайшла дорогу у загробне царство¹. Деталі поховального ритуалу, що фіксуються в ході розкопок некрополя, несуть цінну інформацію щодо етнічного та соціального складу населення, істотно доповнюють демографічну картину. Поховальний обряд, за археологічними даними, включає такі компоненти, як тип поховальної споруди, спосіб поховання, стан та розташування останків похованого, інвентар, виявлений у похованні, рештки тризн, жертвоприношень тощо.

Одним із важливих елементів поховальної обрядності є орієнтація поховань за сторонами світу. Труднощі при вивчені та використанні цього виду археологічних джерел полягають у відсутності критеріїв та методів її дослідження, що пояснюється сучасним станом археологічної науки, де ще не розроблено єдиної систематизації величезної маси нагромаджених матеріалів.

Передусім, не існує єдиної системи фіксації орієнтації. При описі поховань трапляються визначення напрямку голови похованого у межах чотирьох (північ, південь, захід, схід)², восьми (пн., пд., з., с., пд-з., пн-с тощо)³, шістнадцяти (пн-пн-с., пд-пд-з., тощо)⁴ порядків, нерідкі характеристики типу «широтна — меридіональна»⁵ і практично відсутні дані, зафіксовані точно в градусах. Нерозробленим є питання

про вибір найбільш інформативної та наочної форми опрацьованого матеріалу (схеми, графіки, таблиці тощо), згрупування його за типами поховальних споруд та положенням кістяка. Немає в літературі єдиної думки щодо інтерпретації орієнтації поховань. Більшість дослідників ґрунтують свої висновки на синхронному аналізі поховань одного чи кількох античних центрів⁶, інші вдаються до діахронного методу⁷. Існують розбіжності і відносно причин домінуючої орієнтації поховань протягом античної епохи у різних центрах Північного Причорномор'я. Серед можливих причин вказують: інфільтрацію до складу грецького населення варварів⁸, еллінізацію варварської аристократії та перейняття грецькою верхівкою деяких рис варварських звичаїв⁹, подолання родо-племінних пережитків обрядності, розвиток сімейно-родової релігії на фоні кризи античної ідеології у сполученні з розвитком етнічної неоднорідності населення¹⁰, міграції¹¹ тощо. Нарешті, деякі дослідники при описі поховань чи поховального обряду питання про орієнтацію поховань не розглядають спеціально, а згадують про неї лише побіжно¹². У зв'язку з цим виникають питання: чи може бути орієнтація поховань етноознакою та яку взагалі інформацію вона може дати при вивчені античних некрополів.

На основі цього метою даної статті є, з одного боку, показати необхідність розробки єдиної методики вивчення орієнтації поховань на античних некрополях, з другого — спроба зробити конкретний крок у цьому напрямі, спираючись на матеріали некрополя Херсонеса, який досліджувався у 1896—1897, 1901, 1902, 1905¹³, 1936—1965¹⁴, 1983—1985 рр.¹⁵ та інших античних некрополів Північного Причорномор'я.

Важливим питанням, пов'язаним з проблемою орієнтації, є достовірність етнічної атрибутації на основі розташування могили та похованого відносно сторін горизонту. Розглянемо цю ситуацію на прикладі античних північнопонтійських некрополів. За археологічними даними не виявлено строго визначеної системи в орієнтуванні поховань. У могилах архаїчної та класичної епох переважає тенденція покладення поховань головою на схід і рідше — на захід. Однак це тільки пануюча тенденція, оскільки на ранніх некрополях Північного Причорномор'я спостерігається чимало випадків різних відхилень від широтної орієнтації, нерідко зустрічається меридіональне розташування могил та поховань (рис. 1; 2). У той же час східна орієнтація відзначалася дослідниками у поховальному обряді меотів V—IV ст. до н. е.¹⁶, синдів¹⁷, у населення західної частини Таманського п-ова¹⁸, таврських могильниках Гірського Криму¹⁹.

В елліністичний час поховання з меридіональною орієнтацією склашають в Ольвії в середньому 30%²⁰, у Херсонесі близько 70% загальної їх кількості²¹. Причому кількість могил, орієнтованих по лінії південь-північ, зростає в Ольвії від 25% у IV ст. до н. е. до 38 у II—I ст. до н. е.²² Аналіз некрополів інших північнопонтійських центрів виявляє, що тенденція ховати покійних головою на схід у елліністичну та римську епохи нівелюється та поступається місцем більш різноманітній орієнтації. Нестійкість східної традиції проявляється найбільш чітко у перших століттях нашої ери. Наприклад, у Фанагорії зафіксовано витіснення її північною та західною, починаючи з III—IV ст. н. е.²³ У Херсонесі кількість поховань головою на схід скорочується до 8,3%²⁴. У той час в античних некрополях Північного Причорномор'я збільшується різноманітність орієнтації поховань при відсутності єдиної для всіх центрів пануючої тенденції²⁵. Отже, стародавнє населення північнопонтійських центрів так само, як і метрополії, не надавало орієнтації поховань абсолютного значення. Члени однієї сім'ї могли бути похованими головами в різних напрямках. Однак східна орієнтація домінувала до початку елліністичної епохи. Чим це можна пояснити? Певно, слід погодитися із Е. Тейлором, який вважав, що джерела цього звичаю сягають в епоху родового ладу й ґрунтуються на одній із первісних релігій — поклонінні сонцю²⁶. Область

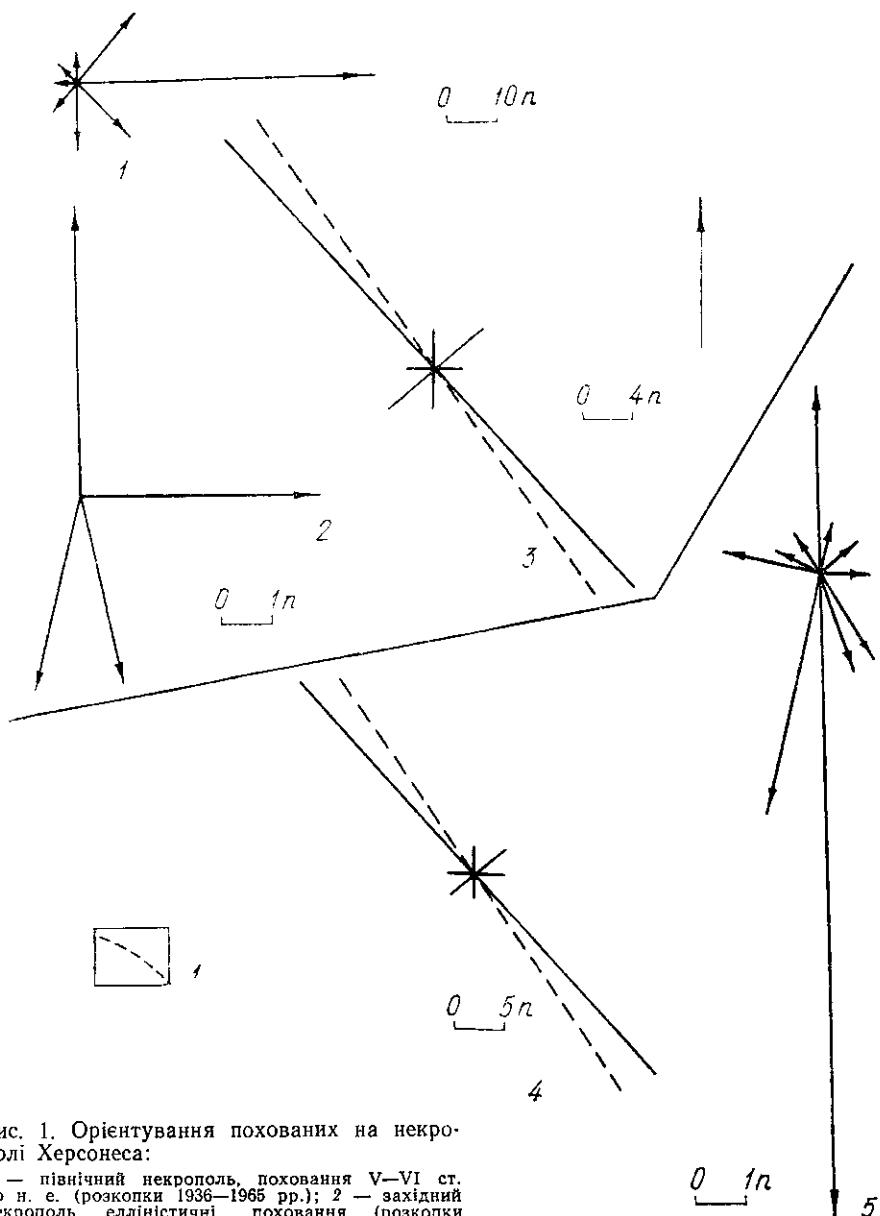

Рис. 1. Орієнтування поховань на некрополі Херсонеса:

1 — північний некрополь, поховання V—VI ст. до н. е. (розкопки 1936—1965 рр.); 2 — західний некрополь, елліністичні поховання (розкопки 1983—1985 рр.); 3 — некрополь біля Караптиної бухти, поховання елліністичного часу (розкопки 1896, 1897, 1901—1903, 1905 рр.); 4 — некрополь біля Караптиної бухти, поховання римського часу; 5 — західний некрополь, поховання римського часу (розкопки 1983—1985 рр.).
Умовні позначення: 1 — напрям дороги.

сонячного заходу пов'язувалася людьми з країною смерті: стародавні греки локалізували там царство Аїда та острови блаженних, які, за Гесіодом, знаходилися на далекому Західному океані²⁷. Можливо, звідси походить звичай розміщувати померлих головою на схід — обличчям до країни блаженних, куди мали прагнути їхні душі. Цим же, очевидно, пояснюється звичай розташовувати там, де дозволяла місцевість, грецькі некрополі на захід від міст²⁸. Багато дослідників відзначають відсутність єдиного еллінського похованального обряду²⁹, пояснюючи це тим, що грецькі поліси не мали політичної єдності; а також наявністю у давньогрецькому суспільстві політеїзму з пережитками первісних вірувань, які мали вплив на релігію греків³⁰.

Слід відзначити, що навіть у архаїчну та класичну епохи грецький похованальний обряд не являв собою єдиного та статичного явища. Це добре ілюструє повідомлення Плутарха: «Солон посилається на те, що

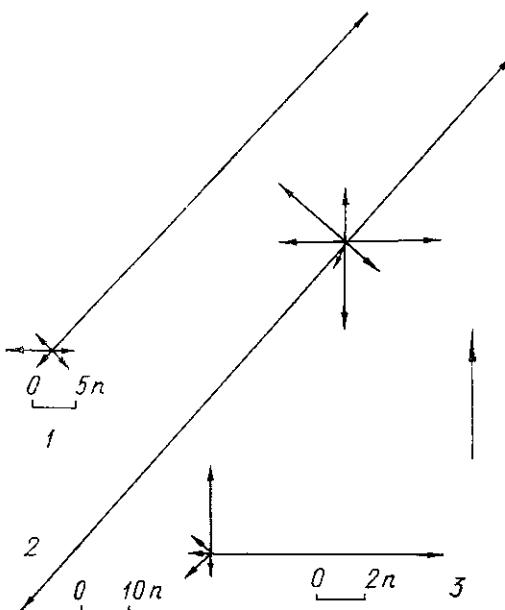

Рис. 2. Орієнтування поховань на некрополях Криму:

1 — поховання римської епохи; 2 — могильник Південно-Західного Криму; 3 — поховання елліністичної епохи поблизу с. Золоте.

торами. Традиція ховати померлих одноплемінників головою на схід, що сягає родо-племінного ладу, зберігається деякий час і в класовому суспільстві, але лише як одна з форм пережитків родового ладу. Поховальний ритуал вже наприкінці класичного — початку елліністичного часів переходить в область сімейно-родової релігії, втрачуючи зв'язок із публічними (у масштабах роду чи общини) проявами культу. Ця трансформація була покликана тим, що у процесі історичного розвитку сім'я стала первинним економічним та ідеологічним осередком суспільства, а це знайшло своє відображення у віруваннях, від яких значною мірою залежать форми поховального обряду. Кожна сім'я мала свої святыни, своїх покровителів. Отже, орієнтація похованих могла залежати від традицій сім'ї та ряду інших факторів, а не виключно від етнічної належності.

Об'єктом спеціального вивчення орієнтація похованих в античних некрополях Північного Причорномор'я вперше стала в працях Б. В. Фармаковського. Він пов'язував відхилення від точних напрямків похованих за сторонами горизонту з погрішностями в їхньому визначенні через відсутність точних інструментів. Можливо, відхилення у русі сонця відігравали тут певну роль. Б. В. Фармаковський прийшов до висновку, що до уваги слід брати чотири основні напрями³³. Дійсно, у некрополях майже ніколи не зустрічається орієнтація строго на захід чи на північ. Цілком імовірно, що сторони світу в давнину визначали за місцем сходу та заходу сонця, а воно змінюється залежно від пори року, збігаючись з істинним лише у дні весняного та осіннього рівнодення — 23 вересня та 21 березня. Якщо дана посилка вірна, то, маючи на увазі основну орієнтацію похованих у могильнику, можна встановити пору року, коли відбувалося конкретне поховання. Для цього необхідно обчислити погрішність у визначенні сторін світу за сонцем.

Крім цього, не менш важливим є визначення традицій у поховальному обряді населення античних центрів Північного Причорномор'я. Без обліку погрішностей у визначенні сторін світу за сонцем ми отримаємо дещо перекривлену картину орієнтації похованих, ос-

померлі поховані на Саламіні не за звичаєм мегарян, а так, як ховають афіняни: мегаряни звертають тіла померлих до сходу, а афіняни — до заходу»³⁴. Цілком закономірно, що вся різноманітність ідеологічних форм, які знаходили відображення і у похованальному обряді, переносилась із Греції до Північного Причорномор'я. Різноманітність орієнтації, що зросла у елліністичну та римську епохи, неправомірно, на нашу думку, пов'язувати лише з елементами місцевого впливу на грецький поховальний обряд. Хоча б тому, що в кожному суспільстві засоби розташування покійних надзвичайно різноманітні і не являють собою стійкої традиції³⁵. Таким чином, різноманітність традицій в орієнтації на античних некрополях Північного Причорномор'я може бути пояснена наступними фактами.

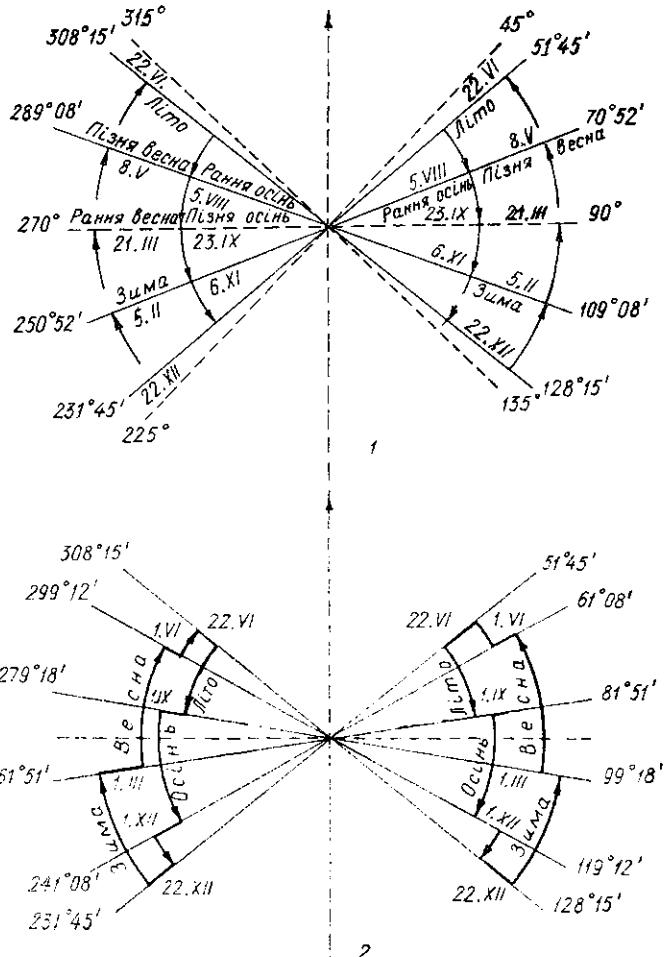

Рис. 3. Шкали положення сторін світу при визначенні їх за сонцем (розроблені А. Ф. Пугачем):
 1 — астрономічна пора року; 2 — календарна пора року.

кільки, як вже відзначалося, фактична або магнітна орієнтація кістяка збігається із традиційною лише у випадках, коли поховання відбувалося у дні весняного або осіннього рівнодення. Для реконструкції об'єктивної картини та спроби більш чіткої класифікації цієї важливої ознаки поховальної обрядності скористаємося методом, який за допомогою матриці-визначника, шкали та таблиці положення сторін світу при визначенні їх за сонцем дає змогу уточнити традиційну картину орієнтації (рис. 3), сезон поховання або спорудження могили, прояснити, яким чином визначалися сторони горизонту давнім населенням (за сходом чи заходом сонця)³⁴. Суть методу полягає в тому, що отримане значення погрішності слід співвіднести зі шкалою руху сонця.

Спробуємо проілюструвати це на матеріалах некрополя Херсонеса, що досліджувався у 1983—1985 рр. (розкопки В. М. Зубаря) (рис. 4). Відберемо 52 поховання із певно вираженою орієнтацією кістяка та ті, що піддаються датуванню *. 19 з них відносяться до елліністичного часу, 33 — до римського. Оскільки точніше датування у багатьох випадках неможливо, розділимо поховання на дві групи згідно з даною

*Кількість поховань перевершує кількість могил, тому що в одній могилі не-рідко трапляються групові поховання (мог.: 3, 5, 12, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 37, 39, 44, 45, 48, 51, 53, 55, 59, 60, 65), часто різночасові.

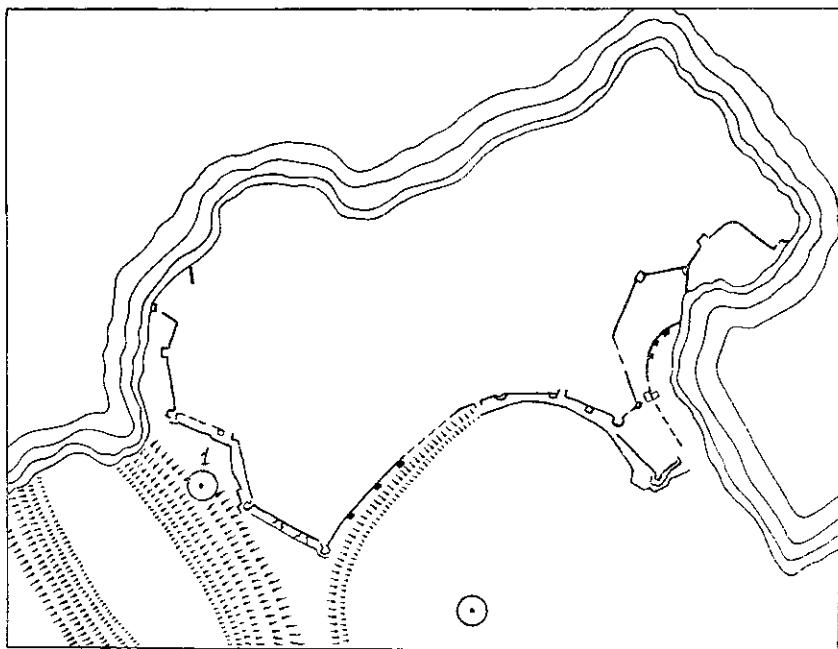

Рис. 4. Кarta Херсонеса Таврійського.

Умовні позначення:

1 — західний некрополь.

хронологічною ознакою. Попередній аналіз дав такі результати. Поховання елліністичного часу мають три традиційні орієнтації. Перефразає меридіональна: північна (6 поховань) та південна (8 поховань). П'ять поховань оріентовані на схід. Традиційна орієнтація похованих у римську епоху виявляється такою: північна — 6, південна — 20, східна — 4, західна — 3 поховання. Наступним етапом дослідження є визначення погрішностей в орієнтації. Для цього необхідно провести заміри орієнтації у градусах. Отримані дані, враховуючи висловлене, треба далі скоректувати за шкалою та таблицею положення сторін світу при визначенні іх за сонцем для з'ясування традиційної орієнтації, а також сезону поховання і, таким чином, картини смертності залежно від пори року. Очевидно, для Західного некрополя Херсонеса, де могильні ями вирубані в скелі і час їхнього спорудження міг не збігатися з часом поховання, ми отримаємо дані про інтенсивність будівельної діяльності на некрополі залежно від сезону. У Західному некрополі відзначено існування сімейних ділянок, де відбувалося поховання однієї родини. Логічно допустити, що сім'ї арендували ланки із вже готовими могильними спорудами, зробленими сезонними найманими робітниками. На користь цього свідчать дві групи могил, що знаходяться поряд і однаково орієнтовані (мог.: 21—24, 40—48). Аналогічну картину маємо і на інших північнопричорноморських некрополях. Наприклад, у могильнику скіфського часу поблизу с. Миколаївка простежується існування ланок, на кожній з яких поховано людей, за життя пов'язаних узами спорідненості або залежності³⁵.

Шкала допускає кілька варіантів розв'язання. По-перше, слід з'ясувати, за сходом чи заходом сонця визначало стародавнє населення сторони горизонту. В обох випадках шкала дає по два варіанти визначення сезону поховання (часу спорудження могили). Якщо похований лежав головою на південь з відхиленням 15° до заходу, тобто під кутом 195° відносно напряму на північ, то погрішність могла з'явитися: а) пізно навесні або пізно улітку, якщо захід — схід визначалася за заходом сонця (відповідно вісь північ — південь змістилася

Таблиця. Визначення традицій в орієнтації та сезону поховання на Західному некрополі Херсонеса (за матеріалами розкопок 1983—1985 рр.)

Традиція у орієнтації	Визначення сторін світу за заходом сонця				Загальна кількість похованих	Визначення сторін світу за сходом сонця					
	пора року					кількість по- хованіх у зимку та навесні	пора року				
	літо	осінь	зима	весна			літо	осінь	зима	весна	
північ	1	11	3	11	14	15	14	3	11	1	11
схід	7	8	1	8	9	16	15	1	8	7	8
південь	4	18	7	18	25	29	22	7	18	4	18
захід	3	0	4	0	4	7	3	4	0	3	0

на 15° за ходом стрілки годинника); б) пізно восени або пізно взимку, якщо захід — схід визначалися за сходом сонця.

Проміжні положення кістяка відносно сторін горизонту також дають чотири можливих варіанти рішення. Наприклад, похований лежав головою на південний схід. Враховуючи шкалу та таблицю, можна виділити такі варіанти:

1. Сторони світу в момент поховання визначалися за заходом сонця. В цьому разі: а) похованого хотіли покласти головою на схід, поховання відбувалося влітку; б) похованого хотіли покласти головою на південь, поховання відбувалося узимку.

2. Сторони горизонту в момент поховання визначалися за сходом сонця. Тоді: а) покійного мали поховати головою на схід, поховання відбувалося узимку; б) похованого хотіли покласти головою на південь, поховання відбувалося влітку.

Отже, дана задача має чотири варіанти розв'язання. Для визначення одного, вірного необхідно ввести в задачу додаткові дані, що дадуть змогу зробити логічний відбір. Спробуємо скористатися для цього матрицею, підставивши у неї матеріали розкопок Західного некрополя Херсонеса (див. таблицю).

Загальне співвідношення орієнтації буде таким: пн — 11, с. — 8, пд — 18, з-о; пн-с — 1, пд-с — 7, пн-з. — 4, пд-з — 3.

У матрицю введено додатковий фактор: кількість похованих взимку та навесні. Демографічні дані свідчать про те, що найбільша смертність протягом року спостерігається узимку та навесні³⁶. Отже, з отриманих даних слід відбирати ті, в яких значення смертності для зими та весни буде перевищувати значення для літа та осені.

Аналіз значної кількості могильників Північного Причорномор'я дає можливість зробити висновок, що стародавнє населення цього регіону визначало сторони світу за заходом сонця. Як бачимо, дані Західного некрополя Херсонеса не суперечать цьому: значення смертності для зими та весни повністю відповідає демографічним даним лише лівої частини таблиці («Визначення сторін світу за заходом сонця»). І, нарешті, херсонесити, які ховали померлих за Західними оборонними мурами, навряд чи розраховували сторони горизонту за сходом сонця, тобто на світанку: цьому мали заважати мури, розташовані на схід від некрополя. Логічніше допустити, що в даному разі сторони горизонту визначалися за заходом сонця. Таким чином, рішення зводиться до двох можливих варіантів; отже, проставивши у ліву, «робочу» частину матриці дані магнітної або істинної орієнтації, ми отримаємо не загальну кількість похованих за чотирма сторонами світу, а певне їх співвідношення в умовних одиницях, що не відповідає в сумі загальній кількості похованих, оскільки в них відображені також і «подвійні» варіанти.

Уточнений за допомогою матриці-визначника результат дає таку картину: 22% похованих орієнтовані головою на північ, 24% — на схід, 43% — на південь, 11% — на захід. Цілком очевидно, що ніякої стійкої традиції в орієнтації похованих у даному випадку не існує. При цьому переважає меридіональне розташування покійних (65% похованих). У міжсезоння споруджувалося вдвое більше могил, ніж у літньо-зимовий період (30% проти 70%). Напевне, осінь і весна були часом найбільш інтенсивної будівельної діяльності на некрополі, що пов'язано, мабуть, із кліматичними особливостями даного регіону.

Відсутність єдиного традиційного канону в орієнтації похованих в античних центрах Північного Причорномор'я разом з даними топографії некрополів дозволяють вважати одним із істотних факторів, які впливають на орієнтацію, розташування шляхів, фортифікаційних споруд, розміщення некрополя відносно поселення, характер рельєфу тощо. Вплив рельєфу на орієнтацію похованих відзначало ряд авторів. Так, А. І. Мелюкова пояснює східну орієнтацію кістяків на некрополі поблизу с. Миколаївка бажанням розташувати покійних у бік пониження місцевості³⁷. Локальними особливостями окремих некрополів пояснюють різноманітність орієнтації похованих Д. Робінсон³⁸, Д. Курте та Дж. Бордман³⁹.

Про вплив шляхів на розміщення могил на некрополі Херсонеса елліністичного та римського часів вказує зміна орієнтації поховань з середини III ст. до н. е. після спорудження дороги від воріт башти IV на південь у районі західної ланки. Спорудження тут дороги В. М. Зубар та С. Б. Ланцов пов'язують із завершенням будівництва західної оборонної стіни. Могили з широтною орієнтацією напевно з'явилися ще до будівництва дороги, пізніші ж, у тому числі римського часу, орієнтовані за віссю південь — північ, вздовж дороги.

Матеріали розкопок ділянки некрополя неподалік Карантинної бухти не дозволяють визначити напрям голови похованого, але показують, що переважна кількість могил була розташована вздовж дороги Военного відомства Севастополь-Херсонес, яка, певно, була споруджена на місці існуючої в античну епоху (рис. 1, 3, 4).

Отже, аналіз орієнтації античних некрополів Північного Причорномор'я підтверджує відсутність єдиного еллінського поховального обряду. Причиною цього може бути відсутність політичної єдності грецьких полісів, а також існування у грецькому суспільстві політейзму в сполученні з пережитками родового ладу. Саме поліс уявлявся грекам архаїчного та класичного часів вищою і типово грецькою формою організації державного буття. Цим і була зумовлена різноманітність ідеологічних форм та їхніх проявів, а також відмінності у ритуалах поховань у рамках еллінського суспільства. На наступному етапі, з розвитком класового суспільства, причини різноманітності поховального обряду можуть критися в області сімейних традицій, тобто залежати від вірувань та поглядів на поховальний культ того чи іншого порівняно невеликого колективу⁴⁰.

Особливості обрядності населення кожного грецького поліса, а також окремої родини, що знайшли відображення в орієнтації похованих, не виходили, однак, за рамки загальногрецьких вірувань та культів. Звичай так чи інакше орієнтувати покійних пройшов тривалу еволюцію. Майже на всіх архаїчних та класичних некрополях спостерігається пануюча тенденція ховати померлих головою на схід, що пов'язана, судячи по всьому, з культами та віруваннями епохи родового ладу. Ця тенденція вже в класичному періоді поєднується з відсутністю чітко регламентованої процедури поховання. На це вказує наявність у класичних некрополях, крім східного, також західного та іншого орієнтування покійних. Щодо цього хронологічного етапу — архаїчного та класичного часу — орієнтація, що береться в комплексі з іншими компонентами поховального обряду, може допомогти у визначенні етнічного походження похованого. Слід врахувати, що при виділенні

грецьких або варварських ознак у похованих та визначені їх етнічної належності не можна говорити про раз і назавжди дані «стопроцентні» критерії. Окремо взята риса похованального обряду не може служити надійною етноознакою. Для більш точного визначення варварського характеру того чи іншого поховання бажана наявність в ньому максимальної кількості ознак явно негрецького похованального обряду. Можливо, що для більш об'єктивної оцінки необхідно розробити систему етнічних ознак для поховань на основі статистичних даних, куди крім таких компонентів, як спосіб поховання, поза похованого, тип могильної споруди, наявність підсипки, обола Харона, амулетів, іншого інвентаря, деформації черепа тощо для некрополів архаїчного та класичного часу можна включати і орієнтацію похованого. Завдання це складне, тому що єдиних критеріїв етноознак не існує. І якщо одні дослідники на основі аналізу лише орієнтації похованнях роблять висновки про етнічний склад населення⁴, то інші вважають, що її взагалі не можна враховувати як етноознаку. Однак, як уявляється, похованальний обряд треба розглядати, враховуючи динаміку його розвитку, специфічність форм на кожному етапі соціально-економічного розвитку суспільства.

В елліністичний та римський часи східна орієнтація в похованнях перестає бути домінуючою. Це пов'язано не стільки з варваризацією грецького населення міст у результаті проникнення до них місцевого населення і розповсюдження варварських звичаїв і обрядів, скільки з тим, що у таких античних центрах, як Ольвія або Херсонес, зростає різноманітність факторів, що впливали на орієнтування. Поряд із традиціями сім'ї вони можуть включати також рельєф місцевості, напрямдоріг, вздовж яких часто розташовувалися некрополі.

Орієнтація похованіх у цей час вже не може бути етноознакою навіть у поєднанні з іншими елементами похованального культу. Певно, аналізуючи етнічну ситуацію у полісах Північного Причорномор'я елліністичного та римського часу слід відмовитися від практики закріплення за певним етносом «типові» та «нетипової» орієнтації, а при вивчені етнічного складу населення враховувати суму ознак похованального комплексу, виділяючи серед них сукупність етнографічно виявленіх рис, характерних для даної етнічної групи.

Нарешті слід відзначити, що розробка єдиної методики фіксації та інтерпретації даних орієнтації похованіх, що ведеться, наприклад, на матеріалах похованального обряду степових племен, необхідна також для античних некрополів. Нам уявляється необхідним при вивчені античних похованальних комплексів фіксувати розміщення померлого відносно напряму на північ, враховуючи при цьому з можливою точністю відхилення від цього напряму. Це дозволить у майбутньому систематизувати і конкретизувати матеріали античних некрополів, полегшивши їх обробку. У той же час це дасть змогу досить точно визначити сезон, коли відбулося поховання чи споруджувалася могила, і відповідно до цього вирішувати деякі проблеми, пов'язані з соціально-економічною структурою суспільства, зокрема питання демографії. Крім того, важливо фіксувати топографію могильника, передусім — напрямдоріг і розташування некрополю відносно міста.

С. А. ЛИПАВСКИЙ

О роли ориентации погребенных при изучении этнического состава населения Северного Причерноморья

Резюме

В работе рассматриваются вопросы методики фиксации и интерпретации ориентации погребенных в античных некрополях Северного Причерноморья на материалах погребений Херсонеса, Ольвии и других античных центров, делается попытка расширить

информационные возможности данного источника. В частности, затрагиваются проблемы этнодифференцирующей достоверности ориентировки на различных хронологических этапах, демографической реконструкции по данным ориентировки погребенных и др. Анализ материала исследовавшихся некрополей позволил сделать вывод о недопустимости включения ориентировки в число надежных этнопризнаков погребального обряда, о необходимости учета данных топографии могильника и процесса эволюции идеологических форм в античном обществе.

- ¹ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — Киев, 1982. — С. 8.
- ² Зедгенидзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник изучения этнического и социального состава населения города // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. — Тбилиси, 1979. — С. 195—197; Коровина А. И. Местные черты погребального обряда в ранних могилах некрополя Тирамбы // Там же. — С. 269; Масленников Н. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1975. — С. 31, 50, 76.
- ³ Козуб Ю. И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. е. — Киев, 1974. — С. 19—20; Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 42—44, 157, 211; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. — Киев, 1983. — С. 99—112.
- ⁴ Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — Киев, 1974. — С. 55; Коровина А. И. Указ. соч. — С. 209.
- ⁵ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 94; Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса. — М., 1977. — С. 32.
- ⁶ Зедгенидзе А. А., Савеля О. Я. Указ. соч. — С. 191; Высотская Т. Н. Указ. соч. — С. 73—95.
- ⁷ Марченко И. Д. Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950—1951 гг. // МИА. — 1956. — № 57. — С. 102—127; Парович-Пешкан М. Указ. соч. — С. 157—209; Масленников Н. А. Указ. соч. — С. 30—32; Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 42—44.
- ⁸ Марченко И. Д. Указ. соч. — С. 31.
- ⁹ Цветаева Р. А. Грунтовой некрополь Пантикея, его история, этнический состав // МИА. — 1951. — № 19. — С. 228; Шавырина Т. Г. Раскопки некрополя Фанагории в 1978 г. // КСИА АН СССР. — 1983. — № 174. — С. 70; Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975. — С. 192; Корпусова В. Н. Указ. соч. — С. 94.
- ¹⁰ Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 119, 123, 125; Русалева А. С. Зубарь В. М. Рец. на кн.: Масленников Н. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1981 // СА. — 1984. — № 4. — С. 266.
- ¹¹ Щеглов А. Н., Рогов Е. Я. Погребения в подбойных могилах в Нижнем Побужье, Нижнем Поднестровье и Северо-Западном Крыму // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ. семинара. — Парутино, 1985. — С. 86—88.
- ¹² Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — Киев, 1966. — С. 170; Цветаева Р. А. Указ. соч. — С. 70—71.
- ¹³ Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1896 г. // ОАК за 1896 г. — Спб., 1898. — С. 173—198; Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1897 г. // ОАК за 1897. — СПб. — 1900. — С. 112—131; Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г. // ИАК. — 1902. — № 4. — С. 53—114; Косцишко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г. // ИАК. — 1904. — № 9. — С. 1—31; Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г. // ИАК. — 1905. — № 16. — С. 87—107; Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г. // ИАК. — 1907. — С. 67—128.
- ¹⁴ Зедгенидзе А. А., Савеля О. Я. Указ. соч. — С. 191—204.
- ¹⁵ Зубарь В. М., Шевченко А. В. Отчет о раскопках Западного некрополя Херсонеса в 1983 г. // НА ИА АН УССР. — 1983. — Ф. Э. 34/А. — № 20881. — 50 с.; Зубарь В. М., Шевченко А. В. Отчет о раскопках Западного некрополя Херсонеса в 1984 г. // НА ИА АН УССР. — 1984. — Ф. Э. 29. — № 21287. — 30 с.; Зубарь В. М., Бунятиян Е. П., Шевченко А. В. Отчет о раскопках Западного некрополя Херсонеса в 1985 г. // НА ИА АН УССР. — Ф. Э. 21686. — 34 с.
- ¹⁶ Корпусова В. Н. Указ. соч. — С. 92.
- ¹⁷ Масленников А. М. Указ. соч. — С. 31.
- ¹⁸ Коровина А. И. Указ. соч. — С. 269.
- ¹⁹ Лесков А. М. Горный Крым в I тыс. до н. э. — Киев, 1965. — С. 90.
- ²⁰ Парович-Пешкан М. Указ. соч. — С. 55.
- ²¹ Зубарь В. М., Шевченко А. В. Отчет о раскопках... — 50 с.; Там же. — 30 с.; Зубарь В. М., Бунятиян Е. П., Шевченко А. В. Отчет в раскопах... — 34 с.
- ²² Парович-Пешкан М. Указ. соч. — С. 55.
- ²³ Марченко И. Д. Указ. соч. — С. 111.
- ²⁴ Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 43.
- ²⁵ Цветаева Р. А. Указ. соч. — С. 82—83; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. — М., 1972. — С. 132, 133; Корпусова В. Н. Указ. соч. — С. 24.
- ²⁶ Тейлор Э. Первобытная культура. — М.: Соцэгиз, 1939. — С. 506.
- ²⁷ Гесиод. Труды и дни. — Киев, 1968. — С. 170—173.
- ²⁸ Kurtz D. S., Boardman J. Greek Burial Customs. — London, 1974. — P. 331.

- ²⁸ Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 138—139; Масленников Н. А. Указ. соч. — С. 8; Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 128; Кастанаян Е. Г. Указ. соч. — С. 265—266.
- ²⁹ Русляева А. С., Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 266.
- ³⁰ Plut. X, 14.
- ³¹ Kroeger A. L. Process and Pattern in Culture. — Chicago: 1964. — Цит. по ст.: Adams W. Y. Invasion, Diffusion, Evolution // Antiquity. — Sept. 1968. — Vol. 62. — N 167. — P. 194—215.
- ³² Фармаковский Б. В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // ИАК. — 1903. — Вып. 8. — С. 17.
- ³³ Генинг В. Ф., Генинг В. В. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций. — Киев, 1985. — С. 136—152.
- ³⁴ Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 138—139.
- ³⁵ Генинг В. В., Генинг В. Ф. Указ. соч. — С. 140.
- ³⁶ Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 138—139.
- ³⁷ Robinson D. Excavation of Olinthus. — Baltimore: 1942. — XI. — P. 124, Leit.
- ³⁸ Kurtz D. S., Boardman J. Op. cit., — P. 384.
- ³⁹ Русляева А. С., Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 266—268.
- ⁴⁰ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 94—95.

А. І. КУДРЕНКО

Благоустрій міст Північного Причорномор'я в I—IV ст. н. е.

Під благоустроєм міст ми розуміємо проведення ряду робіт і заходів для створення здорових, зручних умов життя, що відповідають естетичним нормам конкретного суспільства. До них належать: розробка оптимальних планувальних рішень міст і окремих споруд, грамотне інженерне рішення вулиць, розраховане на забезпечення нормальних умов руху, очистки і т. ін. Цим же цілям відповідають оздоблення вулиць, площ, окремих споруд, створення сприятливих умов їх функціонування.

Так, що Вітрувій відзначав, що «громадські споруди бувають трьох видів: одні служать для захисту, другі — для релігії, а треті — для благоустрою. До останнього відноситься будівництво для потреб населення громадських місць, гаваней, ринків, портів, лазень, театрів, місць для прогулянки і всього того, що влаштовують для подібних цілей в громадських місцях»¹.

Особливу роль при цьому відіграє рівень інженерного обладнання території міст, санітарно-гігієнічний стан їх повітряних басейнів, ґрунту; роботи по упорядкуванню доріг, вулиць, площ; укріплення берегової лінії, схилів, влаштування терас; прокладка і спорудження мереж водопостачання, заходи по озелененню, поліпшення мікроклімату; санітарна очистка міст та ін.²

Питання благоустрою античних міст Північного Причорномор'я в комплексі до цього часу не стали предметом спеціального дослідження. Лише окремі компоненти розглядалися спеціалістами.

Серед найбільш важливих розробок слід відзначити праці, присвячені водопостачанню Ольвії³, загальній характеристиці архітектури і містобудування Ольвії⁴, домобудуванню і ордерній архітектурі Північного Причорномор'я античної епохи⁵, будівництву і архітектурі Пантікалею⁶, розпису боспорських склепів⁷. Сюди ж відносяться і численні публікації, присвячені окремим містам чи пам'яткам, наприклад, термам Пантікалея, Херсонеса і Харакса⁸. Однак, незважаючи на відносно багату фактологічну базу, ми далеко не завжди можемо одержати достатньо повне уявлення про ту чи іншу галузь благоустрою та її деталі.

У даній праці спробуємо узагальнити наявні розрізnenі дані про загальні види благоустрою — про горизонтальне та вертикальне планування, водопостачання і каналізацію міст, упорядкування житлових будинків у північнопричорноморських містах — та простежити основні

зміни, що сталися в цій галузі в перші сторіччя нашої ери порівняно з попереднім елліністичним часом.

Загальнопланувальні рішення старих міст, заснованих в VI—V ст. до н. е., в перші сторіччя нашої ери, очевидно, не передбачали якихось особливих заходів з метою поліпшення їх побуту. Більше того, як можна судити з благоустрою Ольвії, планування в ряді випадків погіршилося — у забудові з'являлася скученість, тіснота, хаотичність.

Яскравий опис Ольвії кінця I ст. н. е. залишив Діон Христостом. В своїй Борисфенітській промові він відзначав «поганий вигляд споруд і тісне розташування міста на невеликому просторі, котре було густо забудоване будиночками майже без проміжків»⁹. Ці дані підтвердилися розкопками Нижнього міста Ольвії, зокрема на ділянці НГ¹⁰. Не поліпшував аерації міста і комплекс гончарних печей, розміщений відразу ж за його низькою північною стіною з найбільш постійної підвітряної сторони¹¹.

Подібне становище не було загальноприйнятим. По-перше, в Ольвії у перших сторіччях нашої ери на відміну від ряду інших античних міст нове будівництво здійснювалося в обмежених рамках, територія міста скоротилася вдвічі.

По-друге, деградація забудови охоплювала не всі райони міст. Спорудження в цей період, наприклад, у Пантікапеї терас на схилах гори Мітрідата засвідчує, що в місті поліпшилося планування центральної частини. Але на відміну від попереднього часу це відносилося переважно до елітарних районів, у тому числі римських цитаделей. Це особливо добре простежується в Херсонесі, де в одній з центральних частин квартали були неукрупнені¹², що позитивно позначилося на загальному планувальному рішенні.

Безперечно також, що в перші сторіччя нашої ери в місцях розташування римських військ створювалися комплекси суспільно-адміністративного призначення. Але конкретних підтверджень цьому ми не маємо. По-іншому планувалися нові міста, зокрема такі, як Ілура¹³.

За наявними даними, упорядкування вулиць особливих змін не зазнало. Нам ще не відомі приклади виділення проїжджої частини або спеціальних кам'яних викладок для переходу через неї, як це було в Помпеях¹⁴. Очевидно, велика увага приділялася лише проблемі забезпечення надійних стічних пристройів. Вулиці античних північнопричорноморських міст зберегли переважно свої попередні розміри: ширина 1,5—6 м. Їх продовжували покривати керамічними уламками, щебенем, але поряд з цим більшого поширення набуває викладення плитами. Залишки вулиць відкриті практично в усіх античних містах.

Так, у Тірі вулиці мали ширину 2—2,5 м; під їх вимостками із плит чи керамічного бою проходили водостоки¹⁵.

Ширина вулиць в Ольвії становила 3—4 м, а Херсонесі — 4—6 м, Пантікапеї — 1,5—2,85 м, особливістю останнього є переважання вулиць-драбин¹⁶.

Вертикальне планування охоплює ряд заходів, до яких в сучасному розумінні належать: організація стоку поверхневих вод (опадів) з міських територій; забезпечення допустимих схилів міських вулиць, площ і перехресть для зручного пересування; створення сприятливих умов для розташування споруд; надання рельєфу найбільшої тектонічної виразності. Але необхідно відзначити, що в цей період лише формувалися ці завдання. Наприклад, ще Платон, ведучи розмову про завдання астіномів, вказував, що вони «повинні турбуватися й про добрий стік дощових вод...»¹⁷

Звісно, далеко не всі з перерахованих робіт виконувалися в усіх центрах і в необхідних обсягах. Найбільш повне відображення комплекс цих робіт знайшов у Пантікапеї, де на схилах акрополя в перші сторіччя велося їх активне терасування¹⁸. Воно повністю відповідало завданню надання рельєфу найбільшої архітектурної виразності, ство-

ренню сприятливих умов для розташування будівель і житлових будинків, сприяло зменшенню кутів підйому вулиць, забезпечуючи можливість їх розв'язання як у вигляді пандусів, так і драбин. Цим Пантікалеї істотно відрізняється від інших північнопричорноморських центрів, де терасування якщо і застосовувалося, то в значно менших масштабах.

Спорудження терас забезпечувало стік атмосферних опадів для попередження їх руйнування. Для цього вимощувалися вулиці, обладнувалися відкріті кювети або водостоки закритого типу. При розкопках виявлено поки що споруди саме останнього виду.

У зв'язку з більш спокійним рельєфом міста менше зусиль вимагало розв'язання питань щодо вертикального планування в Херсонесі. Схили і перепади висот значно менші, ніж в Пантікалеї або Ольвії. Відповідно менші перепади між суміжними терасами як у північній, так і в південній частинах. Однак недостатня дослідженість, передусім археологічна, контактів терас, захованіх, як правило, під середньовічними залишками, не дає можливості зробити якісь конкретні висновки щодо будівництва терас у місті у перші сторіччя нашої ери.

Повніші дані є у нас про влаштування стоку атмосферних опадів. У перші сторіччя нашої ери тут прокладаються і нові канали. Однак, очевидно, в цей час продовжували використовувати систему водостоків елліністичного періоду.

В Ольвії, яка на відміну від Херсонеса мала значні перепади висот між Нижнім і Верхнім містом, заходи по вертикальному плануванню повинні були відіграти значну роль, але вони, судячи з наявних даних, не проводилися. Терасування тут було здійснено лише в II — першій половині III ст. нашої ери під час будівництва у Верхньому місті римської цитаделі. При спорудженні останньої в Ольвії, як і в Пантікалеї, майже повністю вибиралися культурні нашарування більш раннього часу¹⁹. Терасне будівництво тут простежується з північно-західного та північно-східного схилів, однак у значно менших масштабах, ніж у Пантікалеї²⁰. При цьому враховувалася необхідність організації водозбору.

Терасне місто Ольвії, за відомими даними, у перші віки нашої ери суцільної забудови не мало. Його нижня частина органічно ввійшла до складу Нижнього міста, культурний шар якого значно підвищився, а верхня — до складу цитаделі. Чи були тут якісь спеціальні споруди-підпори для захисту схилу цитаделі, поки що невідомо.

Через обмеженість масштабів розкопок ми маємо нечисленні матеріали про вертикальне планування Тіри.Хоча наявність тут впорядкованих терас безсумнівна — достатньо зіставити місця розкопок п. Нікореску і В. А. Шахназарова з розкопками Л. Д. Дмитрова, А. І. Фурманської, І. Б. Клеймана, С. Д. Крижицького. Значний перепад висот — близько 4,5 м на невеличкій ділянці при наявності, і на верхній, і на нижній терасах будівельних залишків свідчить про те, що без спеціального терасування тут навряд чи можна було обйтися. Слід також відзначити, що і в рамках одного кварталу перепад висот доходив до 1,3 м. У Тірі, як і в інших північнопричорноморських містах, функції підпорних стін терас часто виконували тильні стіни житлових будинків²¹.

Як видно з вертикального планування північнопричорноморських міст у перші сторіччя нашої ери, найбільша увага цьому приділялася у Пантікалеї, очевидно, в Тірі, менша — в Херсонесі та Ольвії. Принципово нових прийомів тут не простежується, переважно використовуються прийоми попереднього часу.

До завдань санітарного впорядкування входить створення ефективних систем водопостачання і каналізації, санітарно-побутових споруд, ліквідація твердих відходів, забезпечення необхідних умов аерації та інсоляції тощо.

Цими питаннями займалися певні магістратури античного міста. Так, наприклад, за даними епіграфіки і літературної традиції (Arist.

Ath. Polit. VI, 5, 3) нам відомо, що в містах існували спеціальні по-печителі джерел. Широким було коло обов'язків астиномів, які мали «...турбуватися про міські і приміські джерела, щоб вони були чисті, і канали, що впадають і витікають з них, не засмічувалися... переписати всі наявні цистерни... І слідкувати за тим, щоб господарі три-мали цистерни закритими і жодна з існуючих раніше не була засмі-чена. Астіноми хай слідкують за громадськими відхожими місцями за стоками з них...»²²

Перед розглядом спеціальних видів благоустрою нагадаємо, що забезпечення сприятливих умов для ефективної аерації і інсоляції реалізувалися переважно при закладанні міст чи їх корінних пере-плануваннях. За нашими даними, великомасштабні заходи такого ро-ду в північнопричорноморських містах в перші сторіччя не проводи-лися. Перебудови носили здебільшого приватний характер і могли поліпшувати лише умови одного-двох кварталів. Інакше кажучи, в цей період згадані види благоустрою могли кардинально вирішуватися лише в новозаснованих містах і поселеннях, а також під час будів-ництва цитаделей. Так, відкриті залишки вулиць в Ольвійській цита-делі і на Козирському поселенні були прокладені в напрямках, спри-ятливих для аерації²³.

Найбільш показовим є у цьому відношенні Ілурат. Тут вулиці розміщувалися таким чином, щоб забезпечувати переважну циркуляцію теплих південно-східних вітрів і перешкоджати холодним північно-схід-ним²⁴.

У зв'язку з цим слід відзначити, що орієнтація вулиць у містах з регулярним плануванням не за сторонами світу, а за проміжними румбами була поширена в античному світі (Мілет, Херсонес, Герку-ланум, Тимгад та ін.). Дотримувалися цієї традиції певною мірою і в Північному Причорномор'ї. При такій орієнтації вулиць створювалися достатньо сприятливі умови для належної інсоляції житлових будин-ків. Дійсно, основні житлові групи всіх розкопаних донині будинків мали переважно південну, південно-західну чи південно-східну орієн-тацію, рідше північну.

Звідси випливає, що неправомірно в діагональній орієнтації ву-лиць вбачати лише прояв римських містобудівних традицій. Крім того, за рекомендаціями Вітрувія, вулиці слід було орієнтувати, по-перше, за сторонами світу і, по-друге, з урахуванням рози вітрів розміщувати так, щоб перешкодити вільному руху повітряних потоків (Vitruv. I, 6, 1). На практиці цих рекомендацій не завжди дотримува-лися.

Водопостачання і каналізація північнопричорноморських міст у пер-ші сторіччя нашої ери здійснювалися так само, як і в попередній час. Особливих змін, характерних для римської будівної школи, в Північ-ному Причорномор'ї поки що не виявлено, у тому числі і при новому будівництві.

Але ж слід відзначити, що в цей період гідросистеми, як правило, будували заново з ряду причин: зменшення дебету джерел, збільшен-ня населення та товщини культурних нашарувань і підвищення, тим самим, рівня поверхні, зношения і руйнування старих систем. Так, осолення води в криницях Херсонеса викликало необхідність будів-ництва нової гідросистеми, якою в місто подавалася вода з Гераклей-ського п-ва²⁵.

Водопостачання здійснювалося за допомогою криниць і каптажу джерел, звідки по самостійних водопровідних системах вода надхо-дила в цистерни, вуличні фонтани, окремі найбагатші будинки. Ци-стерни, природньо, не завжди були зв'язані з водопроводами. Вони могли існувати окремо і наповнювалися або привізною водою, або ат-мосферними опадами. Зберігалася вода і в великих керамічних посу-динах.

Залишки водопостачальних систем відкриті в багатьох північно-

причорноморських містах: в Ольвії²⁶, Херсонесі і практично у всіх великих центрах Боспора²⁷.

Таким чином, для Північного Причорномор'я характерним є влаштування колодязів, часто з використанням дерев'яних зв'язок, цистерн, вирубаних частково в скельній основі чи цілком викладених з каменю, а також водопровідних ліній у вигляді керамічних трубопроводів, іноді розміщених у кам'яних каналах.

Відзначимо, що коли для водостоків попередніх часів характерне влаштування бокових стінок по постелистих системах кладок, то в перші століття нашої ери поширюються орфостатні системи.

Як правило, водостоки відводили воду за межі оборонних стін. Однак відомі приклади влаштування поглинаючих колодязів. Один з них відкрито, зокрема, в Тірі в південному будинку, який прилягав до І Поперечної вулиці.

З появою римлян в північнопричорноморських містах поширюються терми. Їх залишки відкриті в Херсонесі і деяких садибах його хори, в Хараксі, Пантікапеї²⁸, Фанагорії, Кепах. Природньо, за своїми розмірами, набором приміщень, багатством оформлення північнопричорноморські терми неможливо порівняти з такими комплексами, як, наприклад, терми Діоклетіана, Каракалли або Трояна в імператорському Римі.

Терми в містах Північного Причорномор'я були невеликими. Так, якщо загальна площа терм в Римі складала близько 450×450 м², то у найбільших з розкопаних у Північному Причорномор'ї терм у Хараксі площа не перевищувала 25×15 м². Північнопричорноморські терми, при неповному наборі власне лазневих приміщень — аподитерія, фригідарія, тепідарія, кальдарія і, можливо, в деяких випадках лаконіка, могли мати всього одне-два приміщення, у тому числі, можливо, невелику палестру для відпочинку і гімнастичних вправ. У них цілком виразно простежується нетипова для великих римських терм абсолютна перевага лазневого комплексу. В конструктивно-технічному відношенні терми Північного Причорномор'я будували на високому рівні з використанням для опалення системи гіпокаустів, випаленої цегли, керамічних труб, арочних конструкцій і конструкцій у вигляді склепіння. Інакше кажучи, тут використовувався значною мірою арсенал засобів римської будівельної техніки.

Наявність значної кількості попелу в культурних нашаруваннях античних міст Північного Причорномор'я свідчить, що частина твердих відходів спалювалася. Попіл же використовувався як будівельний матеріал (в нашарованих основах), а, можливо, з санітарною метою для захисту від мух, скорпіонів та інших членістоногих. Однак багато сміття висипалося, як і в минулому, безпосередньо під зовнішньою стороною міських стін. Про це свідчать численні звалища, виявлені, зокрема, в Пантікапеї і в Ольвії. Так, у Пантікапеї їх товща досягала 5 м, а в Ольвії 6 м²⁹. Такі звалища, що оточували місто, безсумнівно, з одного боку, погіршували загальний санітарний стан, але з іншого — могли служити додатковою перешкодою для ворогів.

У античних містах Північного Причорномор'я значна увага приділялася і упорядкуванню житлових будинків. Діапазон ступеню благоустрою житлових північнопричорноморських будинків в перші століття нашої ери внаслідок соціально-економічної диференціації населення збільшується. Від невеликих однокімнатних жител без санітарних пристосувань і хоча б примітивного декору до перистильних, багатокімнатних, іноді двоповерхових будинків з розкішно оформленими інтер'єрами, а також спеціальним обладнанням. Разом з тим рівень побутового комфорту, навіть у найбільших багатих північнопричорноморських будинках, був суттєво нижчий, ніж в аналогічних спорудах римських міст. Це, крім різниці в економічних і будівельних можливостях, пояснюється і нижчим рівнем розвитку інженерно-санітарного обладнання.

Аерація та інсоляція північнопричорноморських будинків звичайні грецьких типів дотримувалася. Як правило, основні житлові групи орієнтувалися на південь, рідше на захід і схід, тим більше — на північ³⁰. Звичайні будинки складалися з одного-двох поверхів. У більшості випадків кімнати знаходилися безпосередньо біля внутрішнього подвір'я або не далі як через проміжне приміщення, що створювало нормальні умови для природної вентиляції кімнат.

На відміну, наприклад, від Остії в Північному Причорномор'ї не було багатоповерхових прибуткових будинків, які затіняли навколоишню забудову і не забезпечували задовільних санітарних умов мешканцям. Не було тут і розкішних атрумнoperистильних житлових комплексів із зеленими подвір'ями, басейнами, фонтанами, статуями і т. п., а також міських вілл.

Загалом традиції домобудування попереднього часу (замкнутість і південна орієнтація будинків) відповідають рекомендаціям Вітрувія щодо будівництва житлових будинків на півночі³¹. Але в умовах Північного Причорномор'я ці вимоги, очевидно, в рядових житлових будинках не виконувалися.

Підвищенню комфортності, зокрема кращій регуляції температурного режиму в ордерних будинках, сприяли портики в подвір'ях. Опалення в житлових будинках, як і раніше, здійснювалося за допомогою печей, відкритих вогнищ, переносних жаровень. Спеціальних димовідводних устаткувань типу коробів не виявлено. Витяжка диму здійснювалася через невеликі віконні отвори в зовнішніх стінах. У найбільш багатих будинках, у всякому разі, в їх комплексах лазень, могло застосовуватися опалення теплим повітрям з використанням системи гіпокаустів. Різноманітні опалювальні пристрої траплялися під час розкопок практично повсюдно. Найповніше для цього часу вони вивчені в Ілураті та Козирці. Найменш досліджene питання про денне освітлення кімнат у житлових будинках. За винятком трьох невеличих вікон над печами (в Ілураті та Тиритaci), що служили переважно для витягування диму, до нас не дійшло жодних конструкцій у будинках перших сторіч нашої ери, пов'язаних з влаштуванням вікон. Але їх наявність безсумнівна, особливо у багатьох помешканнях, тим більше, що саме в перші століття нашої ери з'являється примітивне віконне скло. Віконні отвори, імовірно, як і у більш ранній час, в основному виходили у внутрішні подвір'я.

Що стосується водопостачання і каналізації житлових будинків, тут принципово нових прийомів не простежується. Водопостачання здійснювалося за допомогою як індивідуальних, так і громадських колодязів, нагромаджувальних цистерн, до яких підводилася вода з каптувальних джерел чи дощова, яка збиралася з дахів будинків. Стічні влаштування переважно представлені каналами відкритого типу, по яких води виводилися за межі будинків. Достовірно атрибутованих приміщень у будинках поки не знайдено, хоча вони повинні були мати місце. У більшості рядових будинків ці види благоустрою перебували на нижчому рівні, ніж у римських містах.

Велика увага у перші сторіччя приділялася вирішенню інтер'єрів. Як можна судити з розписних склепів Боспора³², широко використовувалися розписи стін у кольоровому та інкрустаційному стилях. Фрагменти розписної штукатурки в античних стилях відомі також у Пантікапеї³³ та в інших античних центрах³⁴. Привертають увагу розписи і рельєфні карнизи в інтер'єрах будинків Козирського городища³⁵, хоча взагалі вони мали провінційний характер і поступалися пантикапейським.

У Північному Причорномор'ї у перші сторіччя нашої ери продовжували використовуватися у розписах елліністичні традиції, однак з безсумнівним впливом східних римських традицій, зокрема Паннонії³⁶.

Спеціально слід відзначити появу у перші сторіччя нашої ери і поширення в оформленні інтер'єрів мармурових облицювальних плит,

що, можливо, стало прямим запозиченням римських традицій. Такі плитки різних форм і кольорів трапляються часто у шарах цього періоду, особливо в районах розташування багатих будинків³⁷.

Загалом загальний середній рівень благоустрою північнопричорноморських житлових будинків у перші сторіччя нашої ери знижується. Одна з причин цього — поширення категорії змішаних господарсько (чи виробничо)-житлових будинків³⁸. При відносно невеликих розмірах цих комплексів, коли часто функціональний поділ будинку міг здійснюватися лише по вертикалі, рівень комфортності житлової частини неминуче падав. Такі будинки із змішаною функцією відкриті у Херсонесі (будинок винороба), Тиритаці, Мирмекії та інших центрах³⁹. Але це, як уже відзначалося, не значить, що у Північному Причорномор'ї не існували будинки з розкішно декорованими інтер'єрами. В цьому нас переконують і відносно часті знахідки у римських нашаруваннях цитаделей архітектурних ордерних деталей малих форм, які могли використовуватися, судячи з їх малих розмірів, лише в інтер'єрах.

Формування розглянутих особливостей благоустрою античних північнопричорноморських міст у перші сторіччя нашої ери було зв'язане з усією історичною ситуацією у регіоні, яка корінним чином відрізняється від попереднього елліністичного часу.

Після ряду соціально-економічних і політичних потрясінь — посилення впливу варварських племен, зростання соціальних конфліктів, експансії Понтійської держави наприкінці II — першої половини I ст. до н. е. — у Північному Причорномор'ї з проникненням римлян становище поступово стабілізується.

Практично всі основні чотири центри зосередження античної культури — Тіра, Ольвія, Херсонес, Боспорська держава — хоча і різною мірою, переживають певне економічне піднесення, що закінчується у середині III ст. н. е. з початком готської навали. Остаточно вони згаєють як античні центри під час гуннських пересувань, хоча історичні долі цих міст і конкретний характер їх розвитку у період перших сторіч нашої ери були різні.

Звідси ж зміни у благоустрої, які торкнулися тією чи іншою мірою буквально всіх його сторін.

Провінційоримські впливи найбільш яскраво проявилися в плануванні деяких міст, військово-стратегічному будівництві, санітарії і декорі. З'являються нові містобудівні прийоми, які відповідають римській архітектурній традиції благоустрою міст за типом військових таборів. Елементи цієї традиції — зокрема регулярність — проявилися в Ілураті⁴⁰. Певною мірою сюди ж можна віднести римський табір, відкритий у Нижньому Побужжі поблизу уроч. Дідова Хата⁴¹.

Нових рис набуло і будівництво цитаделей для Північного Причорномор'я. Мабуть, відбувалося, хоча і в невеликих масштабах, будівництво військових шляхів. Можливо, якраз такий шлях зв'язував Херсонес з Балаклавою і Хараксом⁴².

Можна б припустити й існування таких специфічних містобудівних комплексів, як форум, однак для цього наявних матеріалів недостатньо.

У містах, і зокрема в цитаделях, поширюється будівництво нової для Північного Причорномор'я категорії споруд, пов'язаних з благоустроєм терм. Вони відомі у Херсонесі, Хараксі, Пантикапеї. Саме з цими спорудами проникає у північнопричорноморський регіон така сприятлива у санітарно-гігієнічному відношенні система опалення, як гіпокаусти. Відбувається дальший розвиток будівництва акведуків, звичайно, не настільки монументальних, як в інших регіонах поширення римської культури, але все ж достатньо ефективних. Один з акведуків відкрито у районі Харакса⁴³.

В оформленні міст дальнього поширення набувають скульптура і архітектура малих форм, які прикрашали окремі споруди, вулиці площа і т. п. Це статуй, у тому числі (як можна припустити за зобра-

женнями на пантіканських монетах)⁴⁴ чисельні портики, екедри, згадки про які знаходимо у пам'ятках епіграфіки Ольвії, Херсонеса, Боспора.

Провінційноримські традиції благоустрою відображалися також у більш пишному декорі приватних будинків і в монументальній архітектурі⁴⁵.

Зрозуміло, всі ці новації мали обмежений характер. Це пояснюється віддаленістю північнопричорноморського регіону і незначним процентом серед населення римлян або вихідців із східних провінцій імперії. Культура ж останніх носила змішаний характер. Давалися взнаки також обмежені виробничо-технічні та економічні можливості.

На благоустрої північнопричорноморських міст негативно позначилася деградація старих елліністичних традицій. Наприклад, погіршення планування старих центрів, скучення забудови, перебудова вулиць, що погіршувало їх функціональні якості, стихійний розвиток господарських передмість і ін. Безперечно, негативно позначалася їх рустифікація, зокрема поширення господарсько-житлових будинків⁴⁶.

Разом із деградацією старих традицій, очевидно, можна спостерігати і появу елементів варваризації, коли, наприклад, нерозуміння суті античних планувальних прийомів житлових будинків приводило до запутаних планувань, що, як правило, значно погіршувало як функціональну характеристику, так і їх естетичний вигляд. Яскравий приклад цьому дають будинки поселення перших сторіч нашої ери поблизу с. Козирка⁴⁷.

Існуючі матеріали не дають змоги виділити в рамках періоду, що вивчаємо, етапи розвитку благоустрою. Недостатньо яскраво простежуються в цьому відношенні і регіональні особливості того чи іншого центру. Однак загальні для Північного Причорномор'я тенденції розвитку благоустрою, як ми прагнули показати вище, простежуються виразно. Їх можна охарактеризувати як продовження еволюції більш ранніх елліністичних традицій з відносно обмеженим нашаруванням римськотворчістю. Це значною мірою відповідає загальним тенденціям розвитку архітектури північнопричорноморських міст у перші сторіччя нашої ери⁴⁸.

А. И. КУДРЕНКО

Благоустройство городов Северного Причерноморья в I—IV вв. н. э.

Резюме

Статья посвящена проблеме благоустройства античных городов Северного Причерноморья в первые века нашей эры.

Под благоустройством подразумевается совокупность мер, принимаемых для создания здоровых и отвечающих гигиеническим нормам условий жизни населения. В этой связи рассматриваются такие аспекты, как горизонтальная и вертикальная планировка, обеспечение благоприятного санитарного состояния городов, благоустройство и декоративное оформление жилых домов.

Выявлены провинциалоримские, эллинистические и варварские традиции, влияющие на уровень благоустройства северопричорноморских городов. Общей тенденцией в развитии их благоустройства является продолжение эволюции более ранних эллинистических традиций с относительно ограниченным провинциалоримским влиянием, что в значительной мере совпадает с общими тенденциями развития архитектуры в Северном Причерноморье в первые века нашей эры.

¹ Витрувий. Десять книг об архитектуре / Пер. Ф. А. Петровского. — М., 1936. — [Кн.] 1—4.

² Бакутис В. Э., Горохов В. А., Лунц Л. Б., Расторгуев О. С. Инженерное благоустройство городских территорий. — М., 1979. — С. 6—7.

³ Карапев А. Н. К вопросу о водоснабжении Ольвии // СА. — 1941. — № 7. — С. 129; Карапев А. Н. Архитектура АГСП // Античные города Северного Причерно-

морья. — М.; Л., 1955. — С. 188—214; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — 152 с.

⁴ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев, 1985. — 191 с.

⁵ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии. — Киев, 1971. — 143 с.; Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.—IV в. н. э.). — Киев, 1982. — 266 с.; Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. — М., 1984. — 294 с.

⁶ Блаватский В. Д. Харакс // МИА. — 1951. — 19. — С. 286; Блаватский В. Д. Строительное дело Пантикея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг. // МИА. — 1951. — № 56. — С. 5—95; Блаватский В. Д. Раскопки Пантикея в 1954—1958 гг. // СА. — 160. — № 2. — С. 168—192.

⁷ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб. — 1914. — С. 70—136.

⁸ Думберг К. Е. Раскопки в Пантикее // ОАК за 1898 г. СПб. — 1901. — С. 12—15; Дьяков В. Н. Древности в Ай-Тодоре // Сб. тр. Алупкинск. историко-бытового музея. — Ялта, 1930. — № 1. — С. 30; Костюшко-Валюжинич К. К. Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1898 г. — СПб., 1901. — С. 10—11; Николаева Э. Я. Раскопки терм в Кепах // КСИА АН СССР. — 1975. — 143. — С. 77; Антонова И. А., Аркадова Л. А. Раскопки терм и античной протейхизмы в Херсонесе // АО 1970. — М., 1971. — С. 270—271.

⁹ Дион Хризостом. Борисфенитская речь. — С. — Ч. 2. — С. 171—174.

¹⁰ Славин Л. М. Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг. / Ольвия. — Киев, 1940. — 1940. — Т. 1. — С. 49—82; Крыжицкий С. Д. Ольвия... — С. 140—141.

¹¹ Ветштейн Р. И. Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е. // АП УРСР. — 1958. — Т. 7. — С. 62.

¹² Белов Г. Д. Северный прибрежный район Херсонеса // МИА. — 1953. — № 34. — С. 17.

¹³ Гайдукевич В. Ф. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 // МИА. — 1958. — 85. — С. 144.

¹⁴ Eschebach Hans. Pompeji. Vebe. A. Seemann. — Buch und Kunstverlag. — Leipzig, 1984. — S. 86.

¹⁵ Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери // Археологія. — 1957. — Т. 10. — С. 85.

¹⁶ Блаватский В. Д. Строительное дело... — С. 85.

¹⁷ Зубов В. П., Петровский Ф. А. Архитектура античного мира (материалы и документы по истории архитектуры). — М., 1940. — С. 22.

¹⁸ Блаватский В. Д. Строительное дело. — С. 71—75.

¹⁹ Ветштейн Р. И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 78; Крапивна В. В. К вопросу о застройке Ольвии во II—III вв. н. э. // Античная культура Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 202—204; Крыжицкий С. Д. Ольвия... — С. 134—135.

²⁰ Крапивна В. В. Указ. соч. — С. 204; Крыжицкий С. Д. Ольвия... — С. 135.

²¹ Фурманська А. І. Розкопки Тіри в 1958 р. // АП УРСР. — 1962. — Т. 11. — С. 122.

²² Зубов В. П., Петровский Ф. А. Архитектура античного мира... — С. 301.

²³ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Киев, 1976. — С. 13.

²⁴ Гайдукевич В. Ф. Эллинистическая усадьба Илурат. — Л., 1981. — С. 50.

²⁵ Борисова В. В. Херсонес. Строительные керамические материалы // САИ. — 1966. — Вып. ГІ-20. — С. 49.

²⁶ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909—1910 гг. — СПб., 1913. — С. 87; Брашинский И. Б. Ольвия. Строительные керамические материалы // САИ. — 1966. — Вып. ГІ-20. — С. 157.

²⁷ Блаватский В. Д. Харакс... — С. 286; Кобылина М. М. Раскопки центральной части Фанагории в 1959—1960 гг. // КСИА АН СССР. — 1963. — Вып. 95. — С. 100.

²⁸ Костюшко-Валюжинич К. К. Раскопки в Ольвии... — С. 10—11; Блаватский В. Д. Харакс... — С. 283; Думберг К. Е. Раскопки в Пантикее... — С. 13—15.

²⁹ Блаватский В. Д. Харакс... — С. 23; Лейпунская Н. А. О периодизации застройки Верхнего города Ольвии // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.; Тез. докл. XVII конф. ИА УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 89.

³⁰ Крыжицкий С. Д. Жилые дома... — С. 82—83.

³¹ Витруций. Десять книг об архитектуре... (Прим. к гл. III). — С. 115.

³² Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1914. — С. 135.

³³ Алексеева Е. М. Фрагменты расписной штукатурки первых веков нашей эры из Пантикея // История и культура античного мира. — 1977. — С. 3 и сл.

³⁴ Эрнштедт Е. В. Монументальная живопись Северного Причерноморья. Общий обзор памятников живописи // АГСП. — М.; Л., 1955. — С. 248, 262.

³⁵ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В. Опыт реконструкции жилых домов поселений ольвийской периферии первых веков нашей эры у с. Козырка // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 52.

³⁶ Бураков А. В. Козырское городище. — С. 59; Блаватский В. Д. Строительное дело. — С. 71.

³⁷ Блаватский В. Д. Строительное дело... — С. 2.

³⁸ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Киев, 1982. — С. 109.

³⁹ Там же. — С. 100, 102, 103, 109.

⁴⁰ Гайдукевич В. Ф. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг.// МИА. — 1958. — № 85. — С. 141.

⁴¹ Буйских С. Б. Оборонительные сооружения Ольвийского государства первых веков нашей эры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1984. — С. 11.

⁴² Ростовцев М. И. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре // ИАК. — СПб., 1911. — Вып. 40. — С. 8.

⁴³ Блаватский В. Д. Харакс // МИА. — 1951. — № 19. — С. 286.

⁴⁴ Блаватский В. Д. Пантикопей. Очерки истории столицы Боспора. — М., 1964. — 232 с.

⁴⁵ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии// ОАК за 1908 г. — СПб., 1912. — С. 13.

⁴⁶ Крыжицкий С. Д. Жилые дома... — С. 81, 94, 95.

⁴⁷ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В. Опыт реконструкции жилых домов поселений ольвийской периферии первых веков нашей эры у с. Козырка // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 192—219; Крыжицкий С. Д. Жилые дома... — С. 94.

⁴⁸ Крыжицкий С. Д. Римские традиции в градостроительстве и архитектуре античных городов Северо-Западного Причерноморья // Тез. докл. и сообщ. совм. школьно-семинара: «Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э.—первой половине I тыс. н. э. на юго-западе СССР и сопредельных регионов». — Ужгород, 1985. — С. 41—43.

Н. О. СОН

Скляні посудини з Тіри

Одним з важливих джерел для характеристики економічних та культурних зв'язків Тіри в перші століття нашої ери є скляний посуд. Проте, на відміну від міст Боспора, Херсонеса та Ольвії, ця категорія пам'яток матеріальної культури з Тіри досі не була предметом спеціального дослідження. Тому метою даної публікації є введення в науковий обіг скляного посуду з розкопок Л. Д. Дмитрова (1946—1947 рр.), І. Б. Клеймана (1968, 1970, 1975 рр.) та автора (1978—1979 рр.), що зберігається у фондах Інституту археології АН УРСР, Одеського археологічного та Білгород-Дністровського краєзнавчого музеїв.

Переважна більшість скляного посуду з Тіри представлена фрагментами, за якими на основі аналогій нами зроблено спробу відновити цілі форми посудин, та дати їх хронологічне визначення, оскільки його пошарове датування неможливе через різночасівість шарів та порушення стратиграфії перекопами середньовічного часу. Серед скляних посудин за морфологічними ознаками можна виділити вісім груп: 1) склянки, 2) кубки, 3) канфари, 4) чаши-фіали, 5) бальзамарії, 6) бутелі, 7) глечики, 8) патери.

1. Склянки (рис. 1, 1) з тонкого, прозорого, з голубуватим відтінком, скла. Зрізаний край трохи відігнутий назовні, розширений до низу банківський тулуб округло переходить в суцільний, всередині трохи випуклий піддон. Орнаментований тонкими гравірованими смугами: одна — під вінцями, три — у верхній і одна — в середній частині тулуба. Розміри екземпляру, який найкраще зберігся: діаметр по краю — 6,5 см, висота — 12 см, діаметр піддона — 4 см.

Склянки аналогічної форми, орнаментації та кольору скла відомі в Томах, де датуються I ст. н. е.¹ У «Північному Причорномор'ї» аналогічні за формою склянки теж орнаментовані гравірованими смугами (трохи відрізняються від тірського розміщенням смуг), знайдені в Тузлінському некрополі і датуються I ст. н. е., а точніше — серединою — третьою чвертю I ст. н. е.² У некрополі Кеп такі посудини датуються кінцем I — початком II ст. н. е.³ Склянки подібної форми та орнаментації відомі і в більш пізній час, у II—III ст. н. е., в Томах⁴, у колекції Варшавського музею⁵, в Ольвії⁶, в Херсонесі, серед матеріалів із Інкерманського могильника та могильника Харакса⁷. Склянки цього часу відрізняються від ранніх деталями форми та технологією виготовлення. Посудини I ст. н. е. мають неоплавлений відігнутий край, важкий, монолітний піддон з суцільним круглим підвищеннем у внутрішній частині посудини, орнаментований гравірованими смугами⁸. Аналогічна орнаментація на склянках відома і в першій половині I ст. н. е. і в пізньоантичний час на виробах з прозорого, з голубуватим відтінком, скла⁹. Таким чином, форма розглянутих склянок зберігається і розвивається до пізньоантичного часу, відрізняючись лише окремими деталями в обробці вінець, формою дна, кольором скла.

2. Кубки за формою та характером орнаментації можна поділити на два типи.

Тип 1. Фрагменти кубків (рис. 2, 5) майже циліндричної форми зі стінками, що трохи розширяються догори, вінця не виділені, дно плоске. Стінки прикрашені рельєфним орнаментом у вигляді бутонів ло-

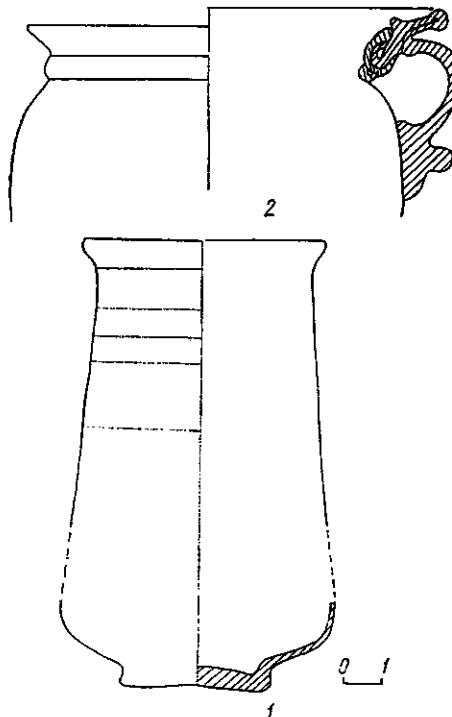

Рис. 1. Скляні посудини I—II ст. н. е. (1, 2).

та Локарно (кінець I — початок II ст. н. е.)¹³. Центр виробництва цих посудин точно не встановлений. За припущенням К. Айсінгес, ці вироби єгипетського чи сірійського походження¹⁵.

3. Канфари (рис. 1, 2) з прозорого, зеленуватого скла, з глибоким, округлим тулубом, на круглій ніжці, вінця з ледве потовщеним оплавленим краєм відігнуті назовні та відділені від тулуба рельєфним валиком, порожнім всередині (діаметр канфара по краю — 9,5 см). Такий валик отримували шляхом напуску верхньої частини стінки тулуба на нижню. Цей прийом часто використовувався майстрами I—II ст. при виготовленні різних типів посуду, такого, як глечики, кухлі та ін.¹⁶ Невеликі, петлеподібні ручки, овальні в перерізі, утворюють біля верхньої та нижньої основ горизонтальні перекладини.

Аналогічний канфар, виготовлений з зеленуватого скла, трапився на некрополі поблизу с. Киз-Аул і датується I—II ст.¹⁷ Такої самої форми канфар, колір скла якого в публікації не вказано, знайдено в Ольвії. Поховання, до якого його віднесено, датується II ст. н. е.¹⁸ Проте належність канфара цьому похованню викликає сумнів, оскільки посудину було знайдено не *in situ*, а в насипу. Судячи за формуєю та склом, тірський та боспорський екземпляри походять з одного центру виробництва. А якщо врахувати, що на Боспорі переважають скляні посудини єгипетського, сірійського кіпрського виробництва, то можна припустити, що і тірський канфар належить до продукції одного із східносередземноморських склоробних центрів. Цей канфар являє собою посудину рідкісної форми.

4. Чаші-фіали за формуєю та характером орнаментації поділяються на два типи.

Тип 1. Чаші-фіали (рис. 3, 6) з прозорого безбарвного, голубуватого чи зеленуватого скла, з різноманітного типу ребристою поверхнею тулуба. Тірські екземпляри належали фіалам з прямим чи трохи відігнутим краєм, напівсферичним глибоким чи низьким тулубом і плоским дном.

тоса, розташованих у шахматному порядку, між бутонами — невеликі випуклі кружечки. Посудини виготовлені із тъмяного скла зі слабким зеленувато-жовтуватим відтінком, а також з прозорого голубуватого скла.

Фрагменти аналогічних кубків, що датуються I ст. н. е., знайдені в Херсонесі та Пантикеї і вважаються виробами сірійських склоробних майстерень¹⁹. За межами Північного Причорномор'я аналогічні посудини відомі в колекціях Берлінського, Британського музеїв, в Помпеях, Віндоніссі, їх датують в межах I ст. н. е.¹¹ і відносять та-кох до сірійської продукції¹².

Тип 2. Фрагмент кубка (рис. 2, 1) конусоподібної форми, мабуть, на невисокому піддоні, з прозорого безбарвного скла. Вінця виділені по краях борозenkами, тулуб орнаментовано рядами шліфованих овалів. Тірський посудині за формуєю, кольором скла і характером орнаментації близькі кубки з колекції Кельнського музею (друга половина I — перша половина II ст. н. е.)¹³,

та Локарно (кінець I — початок II ст. н. е.)¹⁴. Центр виробництва цих посудин точно не встановлений. За припущенням К. Айсінгес, ці вироби єгипетського чи сірійського походження¹⁵.

3. Канфари (рис. 1, 2) з прозорого, зеленуватого скла, з глибоким, округлим тулубом, на круглій ніжці, вінця з ледве потовщеним оплавленим краєм відігнуті назовні та відділені від тулуба рельєфним валиком, порожнім всередині (діаметр канфара по краю — 9,5 см). Такий валик отримували шляхом напуску верхньої частини стінки тулуба на нижню. Цей прийом часто використовувався майстрами I—II ст. при виготовленні різних типів посуду, такого, як глечики, кухлі та ін.¹⁶ Невеликі, петлеподібні ручки, овальні в перерізі, утворюють біля верхньої та нижньої основ горизонтальні перекладини.

Аналогічний канфар, виготовлений з зеленуватого скла, трапився на некрополі поблизу с. Киз-Аул і датується I—II ст.¹⁷ Такої самої форми канфар, колір скла якого в публікації не вказано, знайдено в Ольвії. Поховання, до якого його віднесено, датується II ст. н. е.¹⁸ Проте належність канфара цьому похованню викликає сумнів, оскільки посудину було знайдено не *in situ*, а в насипу. Судячи за формуєю та склом, тірський та боспорський екземпляри походять з одного центру виробництва. А якщо врахувати, що на Боспорі переважають скляні посудини єгипетського, сірійського кіпрського виробництва, то можна припустити, що і тірський канфар належить до продукції одного із східносередземноморських склоробних центрів. Цей канфар являє собою посудину рідкісної форми.

4. Чаші-фіали за формуєю та характером орнаментації поділяються на два типи.

Тип 1. Чаші-фіали (рис. 3, 6) з прозорого безбарвного, голубуватого чи зеленуватого скла, з різноманітного типу ребристою поверхнею тулуба. Тірські екземпляри належали фіалам з прямим чи трохи відігнутим краєм, напівсферичним глибоким чи низьким тулубом і плоским дном.

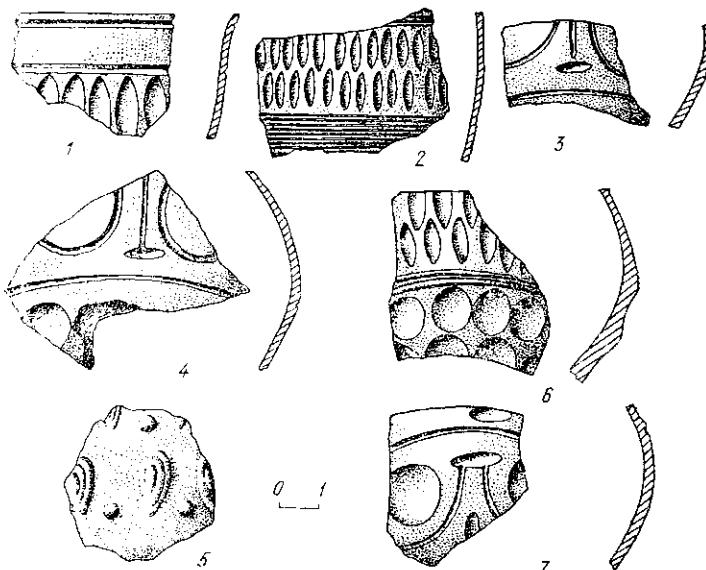

Рис. 2. Фрагменти скляних кубків та чаш-фіал I—III ст. н. е. (1—7).

Близькі за формою чаши-фіали з дрібним рифленням на тулубі, виготовлені у формі, з голубуватого прозорого скла, відомі на Босфорі, датуються рубежем I ст. до н. е. — I ст. н. е. і першою половиною нашої ери. Їх відносять до виробів сірійських ремісничих майстерень¹⁹. Слід також відзначити, що оздоблення канелюрами з використанням форми характерне для сірійського скловиробництва I ст. н. е.²⁰ Подібні тірським чаши-фіали з прозорого голубуватого скла з ребристою орнаментацією тулуба виявлені в міських шарах Пантикопеї, датуються I — початком II ст.²¹

Два фрагменти фіал з Тіри відрізняються від вищеописаних кольором скла. Один екземпляр — від фіали з тонкими ребрами, виготовленої із скла марганцевого кольору і прикрашеної білою ниткою, що викладена спіраллю і розпливається в придонній частині. Аналогічної форми та орнаментації фіали відомі в колекції Ермітажу, Кельнського музею, датують їх першою половиною I ст. н. е. і вважають північноіталійськими виробами²². Другий екземпляр є фрагментом фіали з товстими ребрами, з кобальто-синього скла. Фрагментарність не дає можливості визначити точну форму посудини. Можливо, вона аналогічна формі фіал із синього скла, знайдених у Пантикопеї, а також у могильнику Загори (поблизу Братіслави), що датуються другою половиною I і II ст. н. е.²³

Чаші-фіали з ребристою поверхнею тулуба широко поширені наприкінці I ст. до н. е. і особливо в I ст. н. е. Пізніше в II ст. н. е. аналогічні фіали не відомі²⁴. Екземпляри першої половини I ст. н. е. найчастіше поліхромні. З другої половини I ст. н. е. стали переважати вироби з монохромного скла²⁵. Форма цих фіал імітує форму металевих посудин. Виготовлялися вони і в східних (Єгипет, Сірія) та західних (Північна Італія) ремісничих центрах²⁶. За припущенням Н. П. Сорокіної, північно-італійські скляні посудини, зокрема *zarte Rippenschalen*, потрапляли в Ольвію, а потім в Пантикопей дунайським водним шляхом²⁷. Основуючись на знахідках з Тіри, можна припустити, що північноіталійський скляний посуд потрапляв не лише до вказаних центрів, але й до Тіри, очевидно, тим же дунайським шляхом.

Тип 2. Чаші-фіали напівсферичної форми, з трохи відігнутим краєм, з гравірованим та шліфованим орнаментом. За характером орна-

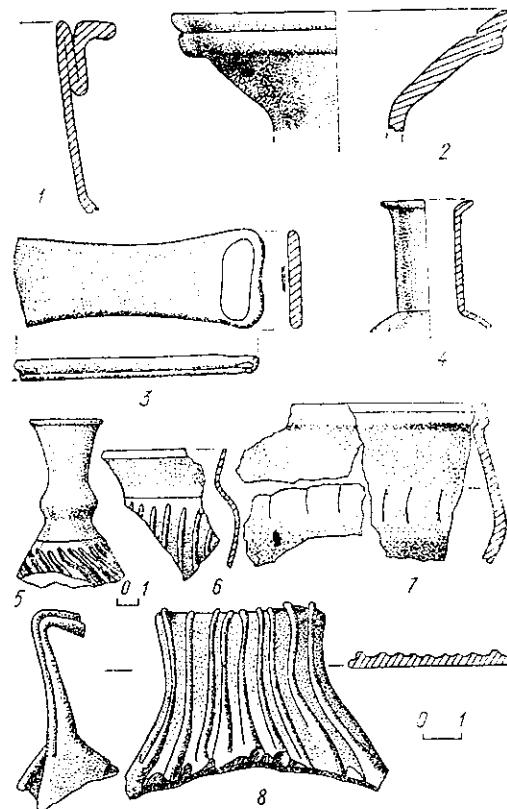

Рис. 3. Фрагменти скляних посудин I—IV ст. н. е. (1—8).

тутути не IV, а III ст. н. е. Посудини IV з шліфовою відрізняються формою, товщиною стінок, кольором скла та орнаментом³⁷. Центрами виробництва розглянутих чаш-фіал в II—III ст. н. е. вважаються на заході майстерні Кельна, на сході — Дура-Европос³⁸.

2. Фрагменти фіал (рис. 2, 3, 4, 7) з прозорого, жовтуватого скла. Орнаментовані круглими фасетками з гравірованими колами, розділеними I-подібними фасетками. Посудини із скла такого самого кольору, аналогічної форми та орнаментації знайдені на території Німеччини, Югославії, Словакії, датуються III ст. н. е.³⁹ Центром їх виробництва вважають кельнські майстерні⁴⁰.

5. Бальзамарій, або, як їх називають латинським терміном, унгвентарій, коли йдеться про посуд римського часу. В Tipi трапилися бальзамарії двох типів.

Тип 1. Бальзамарій (рис. 3, 4) з короткою циліндричною шийкою (висота — 3,0 см, внутрішній діаметр — 1,5 см), горизонтально відігнутими вінцями, край яких загнутий всередину (діаметр по краю — 2,5 см), з кулеподібним тулубом. Товщина стінок посудини — 0,1—0,2 см. Скло прозоре, безбарвне.

Аналогічної форми вироби, знайдені на Боспорі та в Херсонесі, датуються I — початком II ст. н. е.⁴¹ Бальзамарій аналогічної форми, але відрізняється кольором скла, датуються II—III ст. н. е.⁴², за К. Айсингс. Такої самої форми посудина з колекції Пльзенського музею датується II—III ст. н. е.⁴³ Фрагмент шийки аналогічної форми, але більших розмірів (висота 4 см, діаметр 2,5 см), з подібного прозорого скла, знайдено в Германассі, датується IV ст. н. е.⁴⁴ На думку Н. П. Сорокіної, на Боспорі в IV ст. н. е. бальзамарій практично виходить з вжитку, а найпізніші, які відносяться до III ст. н. е., мають

ментації та кольором скла тірські екземпляри можна поділити на два варіанти.

1. Фрагменти фіал (рис. 2, 2, 6; 3, 7) з прозорого безбарвного скла, орнаментовані рядами борозенок та насічок: у вигляді вертикальних ліній, ланцетоподібних. Нижня частина посудин прикрашена рядами круглих або овальних фасеток. Аналогічної форми та орнаментації чаші-фіали знайдені в Танаїсі і датуються першою половиною III ст. н. е.²⁸ За межами Північного Причорномор'я аналогічні посудини з подібною орнаментацією відомі в Карапісі²⁹, на території Скандинавії³⁰, Словакії³¹ і датуються III або IV ст. н. е. Такі вироби з різноманітними шліфуваннями та гравірованими орнаментами виявлені в Танаїсі³², Пантікапеї³³, на городищі Алма-Кермен³⁴, у Херсонесі та Ольвії, датуються II—першою половиною III ст. н. е.³⁵

Фрагмент чаші-фіали з пізньо-античного комплексу³⁶, судячи за формою та характером орнаментації, очевидно, слід датувати не IV, а III ст. н. е. з гравіруванням та

діаметр горловини від 1,5 до 1,8 см⁴⁵. Безбарвне прозоре скло, з якого виготовлено тірський бальзамарій, рідко трапляється в античний час. Таким чином, тірський бальзамарій не може бути віднесений до часу, пізніше III ст. н. е.

Тип 2. Бальзамарій (рис. 4, 1) з тонкого скла пурпурно-марганцевого кольору з вузькою циліндричною шийкою, відігнутими назовні вінцями*. Тулуб округло-віттягнутої форми, дно не збереглося. Висота, що збереглася — 14 см, висота шийки — 3,2 см, діаметр шийки — 1 см, діаметр верхньої частини тулуба — 5,4 см. Нижня частина шийки і вся поверхня тулуба орнаментовані накладним розписом. Розпис червоною, жовтою та золотистою фарбами являє собою поєднання рослинного і геометричного орнаментів, що розміщені горизонтальними смугами, які розділені між собою пунктирними лініями.

Посудини, розписані золотом та емалевими фарбами, з'являються в Олександрії в епоху пізнього аллінізму, а потім олександрійську техніку почали використовувати антиохійські, італійські та рейнські склоробні майстерні⁴⁶. Вироби I ст. до н. е. — I ст. н. е. свідчать про високо розвинену в ті часи техніку живопису по склу⁴⁷. У II—III ст. н. е. в розписі на скляних посудинах різноманітних форм знайшли відображення сцени полювання, побуту, міфології, циркових вистав⁴⁸.

У Північному Причорномор'ї знахідки розписних скляних посудин поодинокі. Датуються вони або I ст. до н. е. — I ст. н. е., або II—III ст. н. е. і переважно вважаються виробами олександрійських чи антиохійських ремісничих майстерень⁴⁹. Повні аналогії тірській посудині нам поки що не відомі. Близьку форму, але менші розміри, мають гостродонні бальзамарії типу 9, за К. Айсінгс, які відливалися у формі і датуються I ст. н. е.⁵⁰ Судячи за формою, характером орнаментації та технологією виготовлення, тірський бальзамарій, очевидно, слід датувати не раніше I ст. н. е. Центром його виробництва могла бути Олександрія.

6. Бутелі (рис. 3, 5) з лійкоподібною шийкою, яка ледве розширяється в верхній і має в нижній частині кулеподібне здуття та перехват, що відділяє тулуб від шийки. Край трохи потовщений, трохи відіттягнутий назовні і загнутий всередину або просто оплавлений. Тулуб з діагональним рифленням має у верхній частині конусоподібну форму, що розширяється донизу. Про форму дна та придонної частини

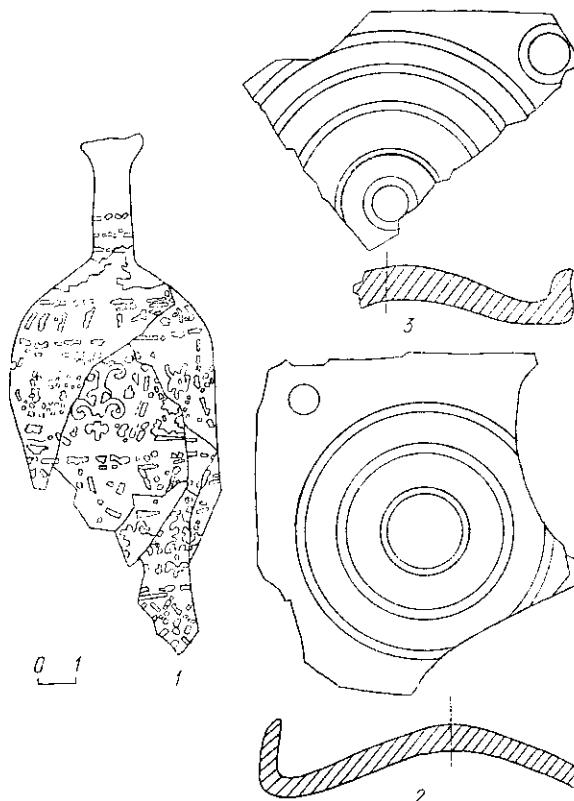

Рис. 4. Фрагменти скляних посудин I—III ст. н. е. (1—3).

* Посудина відреставрована Л. О. Дівавиною у лабораторії Херсонеського історико-археологічного заповідника.

ни судити важко, оскільки нижня частина посудин не збереглася. Розміри посудини, які збереглися: висота — 9—11 см, висота шийки — 5,5—7 см, діаметр шийки — 2—4 см. Бутелі виготовлені з прозорого скла синього та оливково-зеленого кольорів, яке найбільш характерне для пізньоантичного часу⁵¹.

Діагональне рифлення тулуба посудин також є орнаментальним засобом, який переважно використовувався при виробництві скляних посудин в III—IV ст. Близькі за формою вироби з діагональним рифленням тулуба в Ольвії та Пантікале датуються III—IV ст. н. е. і вважаються продукцією майстерень Близького Сходу⁵². Абсолютно аналогічний фрагмент шийки з кулеподібним здуттям та перехватом у нижній частині, але з безбарвного прозорого скла, знайдений в Томах, він датується широким хронологічним діапазоном⁵³. Серед римських скляних посудин з Карапіса відомий близької форми бутель з діагональним рифленням тулуба, виготовлений з темно-зеленого скла⁵⁴. За всією сукупністю даних тірські екземпляри можна датувати III—IV ст. н. е.

7. Глечики представлені трьома типами.

Тип 1. Фрагменти одноручних глечиків (рис. 3, 1, 8) з прозорого, голубуватого скла з низькою циліндричною шийкою, широкими площинами, відігнутими назовні муфтоподібними вінцями, присадкуватим або високим циліндричним тулем на відігнутому або майже плоскому дні*. Широка, плоска, з частим рифленням зовнішнього боку ручка була прикріплена верхнім кінцем під вінцями, нижнім — у місці переходу плічок до тулуба. Ручка має вигин майже під прямим кутом, язички рифлення спускаються на плічка, внутрішня поверхня ручки гладка.

Аналогічні глечики відомі на Боспорі з першої половини I ст. н. е. до середини II ст. н. е., але більшість їх виявлено в комплексах середини — кінця I ст. н. е.⁵⁵ Ці глечики знайдені в Ольвії та Херсонесі, де датуються I—II ст. н. е.⁵⁶ Крім Північного Причорномор'я такі посудини були поширені на всій території Римської імперії в I—II ст. н. е., а з III ст. н. е. їх кількість зменшується⁵⁷.

Виготовлялися ці глечики, очевидно, в різних центрах, на що вказує різний колір скла (зеленуватий, голубуватий, жовтуватий) та їх широке розповсюдження. На думку Д. Чарлsworth, виготовлялися вони в Єгипті, Сірії і на Кіпрі⁵⁸. Глечики з муфтоподібними вінцями вважають продукцією Східного Середземномор'я, а точніше — пов'язують з малоазійськими майстернями⁵⁹.

Тип 2. Фрагменти одноручних глечиків (рис. 4, 2, 3) з прозорого, з голубуватим або зеленуватим відтінком, скла, з чотиригранним тулем та різноманітними рельєфними клеймами на дні. Одні дослідники називають такі посудини кубікосами, інші — бутелями з призматичним тулем⁶⁰. Клейма, близькі тірським, знаходять на аналогічному скляному посуді із Ольвії⁶¹, а також на території стародавньої Португалії⁶². На думку К. Айсінгс, ці глечики з'являються в середині I ст. н. е.⁶³, а Н. П. Сорокіна відносить час їх появи до початку I ст. н. е.⁶⁴ Посудини такої форми поширені в другій половині I—II ст. н. е. У III ст. н. е. вони трапляються значно рідше, а в IV ст. н. е. майже всюди виходять з ужитку⁶⁵.

Тип глечиків, які ми розглядаємо, виготовляється як в Середземномор'ї, так і в західноримських центрах. Одним з найбільших центрів їх виробництва була Рейнська область⁶⁶. У Північному Причорномор'ї (Ольвія, Херсонес і Боспор) виявлено глечики малоазійського, сірійського та західноєвропейського виробництва⁶⁷, які використовувалися як тара, столовий посуд та в поховальному обряді.

Тип 3. Фрагмент вінець (рис. 3, 2) у вигляді лійки, який належав товстостінному глечику з циліндричною шийкою, кулеподібним або

*Аналогічної форми глечики з високим циліндричним тулем називають ще стамносами.

грушеподібним тулубом. Край вінець ззовні має профілювання (діаметр вінець по краю — 9 см). Скло прозоре, безбарвне. Скляні посудини з циліндричною шийкою та лійкоподібними вінцями характерні для другої половини III—IV ст. н. е. В Північному Причорномор'ї вони відомі на Боспорі як в поховальних комплексах, так і в міських шарах III—IV ст. н. е.⁶⁸ Подібні посудини були поширені в Середземномор'ї, в Сирії, Палестині, на території Європи⁶⁹.

8. Патери, *trulla*, або, як їх ще називають, черпаки, рідко тралляються серед скляних посудин. Від тірського екземпляру (рис. 3, 3), виготовленого з прозорого зеленуватого скла, зберігся лише фрагмент ручки, тому впевнено говорити про форму посудини важко. Ручка пласка, до країв з обох боків плавно розширяється. Розміри ручки, що збереглися, такі: довжина — 6,5 см, ширина — 2—2,7 см, товщина — 0,4 см.

Звичайно такі посудини мали досить глибокий округлий тулуб, іноді орнаментований скляними нитками, та горизонтально розташовану довгу плоску ручку. Патера з подібною ручкою знайдена в Ольвії і датується I—II ст. н. е.⁷⁰ Відомі такі скляні посудини і на території Італії, де екземпляр з Помпей датується I ст. н. е.⁷¹, Галії, де патера з латинським клеймом на ручці... VS FEC також відноситься до I ст. н. е.⁷² Аналогічна посудина з колекції Празького музею датується II ст. н. е.⁷³ Найбільш пізній екземпляр патери такої форми, як вважає К. Айсінгес, знайдено в похованні і датується III ст. н. е.⁷⁴

Крім фрагментів посудин, форма яких відновлюється, виявлено в Тірі ще і уламки стінок, характер орнаментації яких вказує на місце їх виробництва і час існування. Йдеться про оздоблення посудин скляною ниткою. Цей засіб орнаментації був широко розповсюджений в перші століття нашої ери. Проте вироби з аналогічною орнаментацією в Північному Причорномор'ї нечисленні. Вони відомі в Пантікалеї, на городищі Алма-Кермен⁷⁵.

Фрагменти з Тіри мають різну орнаментацію. На одному фрагменті, виготовленому із скла пурпурно-марганцевого кольору, скляні нитки голубуватого кольору укладені злегка хвилястими горизонтальними рядами. Поверх ниток у кількох місцях збереглася жовта фарба. За кольором скла (посудини і ниток), характером орнамента тірський екземпляр, очевидно, датується I—II ст. н. е. і є виробом східносередземноморських майстерень. Друга посудина з Тіри з тонкого прозорого безбарвного скла, від якої зберігся лише фрагмент стінки, мала вічковий орнамент з ниток того самого скла, з якого було виготовлено посудину. Однаковий колір скла посудини та ниток, а також вічковий орнамент характерні для продукції, що виготовлялася протягом III—IV ст. н. е.⁷⁶ За аналогією з ольвійським екземпляром, який має подібне скло і таку саму орнаментацію⁷⁷, тірський фрагмент можна віднести до виробів Рейнської області.

Набір скляної посуди з Тіри нечисленний, але різноманітний за формами. Скляні вироби мали широке функціональне призначення. Вони використовувалися і як тара (глечики, тип 2), туалетний (балзамарії), столовий (склянки, кубки, канфари, глечики), культовий (чаші-фіали, патери) посуд. Незважаючи на те, що скляні посудини знайдені в міських шарах Тіри, можна впевнено визначити, що майже всі перераховані групи посудин використовувалися в поховальному обряді, оскільки аналогічні вироби трапилися в поховальних комплексах як в Північному Причорномор'ї, так і за його межами.

Серед скляних посудин з Тіри виділяються ранні (I—II ст. н. е.) і пізні (III—IV ст. н. е.) посудини. Посуд I—II ст. н. е. найбільш різноманітний за формулою, що простежується і на матеріалах Ольвії⁷⁸. Форми посудин I—II ст. н. е. не переходять меж III ст. н. е. Для пізньоантичного часу характерні нові форми посуду.

На основі наявних матеріалів місцеве виробництво скла не простежується. Скляний посуд поступав у Тіру з різних областей антич-

ного світу. В I ст. н. е. сюди завозилися посудини, виготовлені в Сирії, Олександрії та Північній Італії, в I—II ст. н. е. зі Східного Середземномор'я та західних провінцій Римської імперії (Рейнська область, Галлія). У III—IV ст. н. е. в Тірі відомі вироби близькосхідного (Сирія, Палестина) та рейнсько-галльського походження, які, очевидно, потрапляли сюди через Дунайські провінції.

Н. А. СОН

Стеклянні сосуди из Тири

Резюме

Статья посвящена анализу стеклянных сосудов первых веков нашей эры из Тиры. Среди них по морфологическим признакам выделено восемь групп: стаканы, кубки, канфары, чаши-фиалы, бальзамарии, бутыли, кувшины, патеры. Рассмотренные стеклянные сосуды имели широкое функциональное назначение. Они использовались и как тара, туалетная, столовая и культовая посуда. Среди стеклянных сосудов из Тиры выделяются ранние (I—II вв.) и поздние (III—IV вв.).

Стеклянная посуда поступала в Тиран из различных областей античного мира. В I в. сюда ввозились сосуды, произведенные в Сирії, Александриї и Северной Италиї. В I—II вв. стеклянная посуда поступала из Восточного Средиземноморья и западных провинций Римской империи (Рейнскую область, Галлия). В III—IV вв. в Тире известны изделия близневосточного (Сирія, Палестина) и рейнско-галльского происхождения, которые, вероятно, поступали сюда через Дунайские провинции империи.

¹ *Vicovală M. Vase antice de sticlă la Tomis.* — Constanta, 1968. — Р. 49, N 50.

² Сорокина Н. П. Тузлинский некрополь. — М., 1957. — С. 42. — Табл. 12. 1; Куніна Н. З., Сорокина Н. П. Стеклянные бальзамарии Боспора // ТГЭ. — 1972. — Т. 13. — С. 157. — Рис. 6, 21.

³ Там же. — С. 166. — Рис. 10, 20; Сорокина Н. П. Античные стеклянные сосуды из раскопок некрополя боспорского города Кепы на Таманском полуострове // Античный мир и археология. — 1977. — Вып. 3. — С. 137. — Рис. 6, 5.

⁴ *Vicovală M. Op. cit.* — Р. 49, N 51.

⁵ *Filarśka B. Szkła starożytne.* — Warszawa, 1952. — S. 97—98. — Tabl. 13, 4.

⁶ Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1978. — С. 271. — Рис. 2, 11.

⁷ Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из могильника Харакс // Кавказ и Восточная Европа в древности. — М., 1973. — Рис. 2, 4—9.

⁸ Сорокина Н. П., Гущина И. И. Стеклянные изделия из могильников первых веков н. э. Юго-Западного Крыма // Тр. ГИМ. — 1980. — Вып. 51. — С. 93. — Рис. 1, 4.

⁹ Сорокина Н. П. Сирийский стеклянный сосуд из собрания ОАМ // КСОАМ за 1963 г. — Одесса, 1965. — С. 188. — Рис. 2, 11; Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикея 1945—1959 гг. // МИА. — 1962. — № 103. — С. 223.

¹⁰ Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикея... — С. 217. — Рис. 4. 11;

¹¹ *Isings C. Roman Glass from Dates Finds.* — Groningen; Djakarta, 1957.—Р. 45—46. — Form 31; *Kunisch N. Neuerworbene antike Gläser der Antikenabteilung der Staatlichen Museum Berlin // AA.* — 1967. — Bd. 82. — Heft. 2. — S. 180, 183. — Abb. 9; *Dusenberry E. B. Ancient Glass in the Collections of Wheaton College // JGS.* — 1971. — Vol. 13. — P. 12—13. — Fig. 5.

¹² *Harden D. B., Painter K. S., Pinder-Wilson R. H., Tait H. Masterpieces of Glass.* — London, 1968. — P. 54, N 62.

¹³ *La Baume P. Glas der antiken Welt. I. Wissenschaftliche Kataloge des römisch-germanischen Museums Köln.* — Köln, 1971. — Bd. 1. — 12. — Taf. 46, 3.

¹⁴ *Isings C. Op. cit.* — P. 37—38. — Form. 21.

¹⁵ *Ibid.* — P. 38.

¹⁶ Сорокина Н. П., Гущина И. И. Вказ. праця. — С. 96.

¹⁷ Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых боспорских городов // МИА. — 1959. — № 69. — С. 206. — Рис. 80. А.

¹⁸ Фармаковский Б. В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // ИАК. — 1903. — Вып. 8. — С. 59. — Рис. 66.

¹⁹ Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из Танаиса // МИА. — 1965. — № 127. — С. 185—189.

²⁰ Тирацян Г. А. О торговых связях Армении с Сирией в античное время // ПС. — 1959. — Вып. 4(67). — С. 73—75.

²¹ Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикея... — С. 215—216. — Рис. 3, 34.

²² Куніна Н. З. К вопросу о западном импорте стекла на Боспор // ТГЭ. — 1984. — Т. 24. — С. 152—153. — Табл. 1, 6; *La Baume P. Op. cit.* — N 1. — Taf. 53, 1;

Сорокина Н. П. К вопросу об экономических связях государств Северного Причерноморья в I в. н. э. // МИА. — 1969. — № 169. — С. 217—221.

²³ Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикея. — С. 215. — Рис. 2, 4; Kraskovska L. Römische Glassgefäße in der Slowakei // SA. — 1981. — N 29-2. — S. 378—379. — Abb. 1, 3.

²⁴ Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикея... — С. 215.

²⁵ Isings C. Op. cit. — P. 17; Kraskovska L. Op. cit. — S. 378—379. — Abb. 1, 2, 3; Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Вказ. праця. — С. 154—156. — Рис. 5, 11.

²⁶ Сорокина Н. П. Сирийский стеклянный сосуд... — С. 188—189; Сорокина Н. П. К вопросу об экономических связях... — С. 217—218, 220; Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании ОАМ. — С. 269. — Рис. 2, 3—5; Кунина Н. З. К вопросу о западном импорте. — С. 152—153.

²⁷ Сорокина Н. П. К вопросу об экономических связях... — С. 221.

²⁸ Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 210, 215. — Рис. 5, 1—4.

²⁹ Harden D. B. Roman Glass from Karanis // University of Michigan Studies. — 1936. — Vol. 41. — P. 102. — N 475. — Fig. 2, f.

³⁰ Ekholm G. Als orientalisch angenomene Gläser Skandinaviens aus dem ersten bis aus dem sechsten Jahrhundert n. Chr. // Romersk import i Norden. — Uppsala, 1974. — P. 357. — Abb. 2, 23.

³¹ Kraskovska L. Op. cit. — S. 380. — Abb. 2.2; 3.2.

³² Алексеева Е. М., Арсеньева Т. М. Стеклоделие Танаиса // CA. — 1966. — № 2. — С. 179—182. — Рис. 3.

³³ Кунина Н. З. К вопросу о западном импорте... — С. 158—159. — Табл. 3, 21.

³⁴ Висотська Т. М. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 16—17. — Рис. 9, 30, 31.

³⁵ Сорокина Н. П. Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей Причерноморья и локального стеклоделия первых веков н. э. // Тр. ГИМ. — 1982. — Вып. 54, Ч. 2. — С. 40. — Рис. 2.

³⁶ Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тірі // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 40. — Рис. 11, I.

³⁷ Сорокина Н. П. Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей... — С. 40; Fremersdorf F. Figurlich geschliffene Gläser // Römisch-germanischen Forschungen. — 1951. — Bd. 19. — S. 25.

³⁸ Сорокина Н. П. Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей... — С. 40.

³⁹ Fremersdorf F. Op. cit. — S. 19 — Taf. 18, 3; Saldern A. Ancient Glass in Split // JGS. — 1964. — Vol. 6. — P. 45—46, N 10; Kraskovska L. Op. cit. — S. 382. — Abb. 4, 7, 8.

⁴⁰ Fremersdorf F. Op. cit. — 31 s.

⁴¹ Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Вказ. праця. — С. 169—170. — Рис. 11; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — Киев, 1982. — С. 85—87. — Рис. 56, 1—4.

⁴² Isings C. Op. cit. — P. 40—41. — Form 26.

⁴³ Cadík J. Antické sklo. — Praha, 1970. — P. 30, pl. 8 b.

⁴⁴ Сорокина Н. П. Позднеантичное и раннесредневековое стекло с Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани. — М., 1963. — С. 142. — Рис. 4, 3; 5, 1.

⁴⁵ Там же. — С. 142.

⁴⁶ Ростовцев М. И. Стеклянные расписные вазы позднеэллинистического времени и история декоративной живописи // ИАК. — 1914. — Вып. 54. — С. 6, 24, 26; Сорокина Н. П. Стеклянный бокал с именем Ифигении из Пантикея // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 22—23.

⁴⁷ Максимова М. И. Обработка изделий. Стекло // Эллинистическая техника. — М., 1948. — С. 243.

⁴⁸ Сорокина Н. П. Стеклянный бокал... — С. 23.

⁴⁹ Ростовцев М. И. Вказ. праця; Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 223. — Рис. 4, 4; Сорокина Н. П. Стеклянный бокал... — С. 21, 23. — Рис. 1; Сорокина Н. П. Античный расписной кувшин из Танаиса // КСИА АН СССР. — 1975. — Вып. 143. — С. 93—95.

⁵⁰ Isings C. Op. cit. — P. 24—25.

⁵¹ Сорокина Н. П. Позднеантичное и раннесредневековое стекло... — С. 121.

⁵² Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании ОАМ. — С. 271. — Рис. 3, 12, 18; Сорокина Н. П. Позднеантичное стекло из Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 206. — Рис. 5, 6.

⁵³ Bucovală M. Op. cit. — P. 116, N 239.

⁵⁴ Harden D. B. Op. cit. — P. 211, N 612. — Pl. 8, 18.

⁵⁵ Чуистова Л. И. Новые находки из некрополей Керченского полуострова // МИА. — 1959. — № 69. — С. 241. — Рис. 9; Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Вказ. праця. — С. 153—154. — Рис. 4, 13; Сорокина Н. П. Античные стеклянные сосуды... — С. 120. — Рис. 2, 1, 2.

⁵⁶ Сорокина Н. П. Античные стеклянные сосуды... — С. 123; Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании ОГАМ. — С. 269. — Рис. 1, 9, 10.

⁵⁷ Pilarska B. Op. cit. — S. 145—146. — Tabl. 30; Isings C. Op. cit. — P. 67—69;

Charlesworth D. Roman square bottles // JGS. — 1966. — Vol. 8. — P. 26—27. — Fig. 3 a, b; *Bucovală M.* Op. cit. — P. 29. — Fig. 10, 11.

⁵⁸ *Charlesworth D.* Op. cit. — P. 33.

⁵⁹ Сорокина Н. П. Античные стеклянные сосуды... — С. 122.

⁶⁰ Сорокина Н. П., Гущина И. И. Вказ. праця. — С. 94; *Mitard P.-H.* Une riche sepulture gallo-romaine decouverte pres de Niort // *Gallia*. — 1977. — Т. 35. — Fasc. 1. — P. 217. — Fig. 4, 3—6.

⁶¹ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Киев, 1976. — С. 119—120. — Табл. 12, 35.

⁶² *Alarcao J.* Bouteilles carees a Fond decore du Portugal Romain // JGS. — 1975. — Vol. 17. — P. 48. — Pl. 5, 10.

⁶³ *Isings C.* Op. cit. — P. 63.

⁶⁴ Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 228; Сорокина Н. П. Античные стеклянные сосуды. — С. 124.

⁶⁵ Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 228.

⁶⁶ Там же. — С. 226; Сорокина Н. П., Гущина И. И. Вказ. праця. — С. 94; Куніна Н. З. Два стеклянних кувшини... — С. 119, 123. — Прим. 26; Куніна Н. З. Стеклянны кувшини... — Р. 123. — Прим. 26.

⁶⁷ Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 228—231. — Рис. 12; Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании ОАМ. — С. 269. — Рис. 1, 11; Сорокина Н. П., Куніна Н. З. Вказ. праця. — С. 94.

⁶⁸ Сорокина Н. П. Позднеантичное и раннесредневековое стекло... — С. 142.

⁶⁹ Там же. — С. 143; *Isings C.* Op. cit. — P. 150—154; *Bucovală M.* Op. cit. — P. 25. — Fig. 2.

⁷⁰ Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании ОАМ. — С. 269. — Рис. 2, 6.

⁷¹ *Isings C.* Op. cit. — P. 92. — Form 75 b.

⁷² *Mitard P.-H.* Op. cit. — P. 220—222, V. 26.

⁷³ *Cadik J.* — Op. cit. — P. 31. — Pl. 11.

⁷⁴ *Isings C.* Op. cit. — P. 92.

⁷⁵ *Бисотська Т. М.* Вказ. праця. — С. 17—19. — Рис. 11.

⁷⁶ Сорокина Н. П. Позднеантичное стекло из Ольвии. — С. 199—200.

⁷⁷ Там же. — С. 200—201. — Рис. 1, 4.

⁷⁸ Там же. — С. 206—207.

К. К. МАРЧЕНКО, С. Л. СОЛОВЬІОВ

Нова група ліпної кераміки Нижнього Побужжя пізньоархаїчного часу

Вивчення ліпної кераміки античних поселень Нижнього Побужжя вступило в нову фазу. В нагромаджених колекціях добре датованих матеріалів стало можливим чітке виділення груп посуду, що мають значення для створення повноцінної картини етнічної та культурної історії населення цього району Північно-Західного Причорномор'я.

Однією з таких груп, безсумнівно, є кераміка, вперше виявлена в культурному шарі та комплексах кінця VI — першої третини V ст. до н. е. одного з рядових поселень ольвійської округи Куцуруб 1¹. Питома вага цієї групи серед загального балансу знахідок ліпного посуду становить близько 3%. Аналогічна кераміка виділена і серед відповідних матеріалів Березанського поселення, де зафікована у складі комплексу речових знахідок останньої четверті VI — початку V ст. до н. е.* Як видно з наведених матеріалів, початок існування нової групи потрібно віднести до пізньоархаїчного часу.

До даної групи кераміки належить посуд двох різних форм — діжкоподібні з похилими плічками і трохи відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 1, 2; 2, 1) та горщики з вертикальним краєм (рис. 1, 3). Відзначимо, що морфологічно близький посуд в Нижньому Побужжі відомий давно². Проте горщики нашої групи з виділеними раніше типами кераміки пізньоархаїчного часу вказаного району подібні лише за формою. Інші риси своєрідні.

Однією з характерних ознак групи є орнаментація. Незважаючи на фрагментарність матеріалу, можна виділити два або й три види

* Автори вдячні начальнику Березанської експедиції Державного Ермітажу Я. В. Доманському за дозвіл опублікувати ці матеріали.

оздоблення. Найпростішим є орнамент, створений горизонтальною лінією пальцевих вдавлень, розміщених у верхній частині посудини під її краєм, від якої перпендикулярно вниз, до дна, відходять кілька (близько шести) масивних наліпних валиків, модельовані пальцевими вдавленнями. В місцях поєднання валиків з горизонтальною лінією фіксуються округлі виступи — ручки-упори; нижні кінці валиків не доходять до дна посудини лише на 1—5 см (рис. 1, 11).

Дещо складнішим є другий вид орнаменту, при якому посудини декорувались композицією з двох чи трьох горизонтальних наліпних валиків з пальцевими вдавленнями, «перев'язаних» між собою валиками, що складають трикутники з вершинами зверху (рис. 1, 4—7, 9, 10; 2, 2—4, 6).

Відстань між окремими горизонтальними валиками — 7—15 см.

I, нарешті, є підстави припускати наявність ще одного варіанта орнаменту — у вигляді наліпних фестонів, що спускаються вниз по тулубу від горизонтального валика, розміщеного у верхній частині посудини (рис. 1, 12).

Серед додаткових елементів, що мають, найвірогідніше, вже не стільки орнаментальний, скільки утилітарний характер, можна відзначити горизонтальну петельчасту ручку із сплющеними виступами-ріжками по краям (рис. 1, 8; 2, 5).

Описаними вище видами оздоблення не вичерpuється своєрідність виділеної групи. Вона ширше і охоплює як технологію виготовлення, так, очевидно, і функціональне призначення виробів. Весь посуд цієї групи виготовлявся з однорідної, добре відмученої глини з великою кількістю штучного збіднювача — шамота. Судячи за щільністю та зламом черепків, що мають цегляно-червоний колір, обпаленню такого посуду надавалося особливе значення. Воно здійснювалося, найвірогідніше, не на відкритих площацках, у вогнищах, а в спеціальних камерах при температурі понад 700 °C. Відзначимо також, що ретельно загладжена рівна поверхня виробів без жодних слідів кіптяви, яка характерна для рядової кухонної посуди.

Характерною рисою виділеної групи кераміки є відносно невеликі розміри посуду; діаметри горла коливаються від 26 до 41 см, діаметри денець від 18 см і більше, товщина стінок — від 1,0 до 1,7 см. На вузьку спеціалізацію групи вказує і вигляд орнаментації посуду, що імітує швидше обплетення з органічних матеріалів, призначене для збільшення міцності виробу. Отже, всі вказані ознаки дають можливість бачити у виділеній групі рід корчаг, тобто кераміку, призначену, насамперед, для тривалого зберігання запасів. Такі вироби серед ліп-

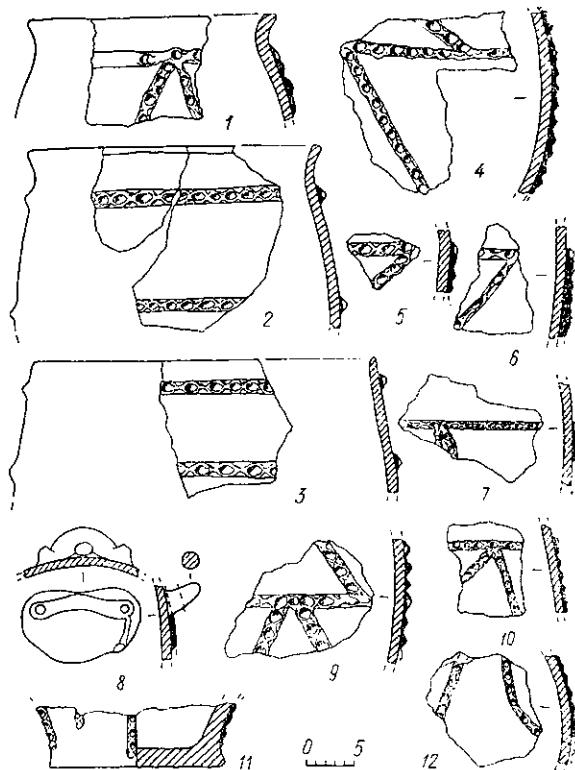

Рис. 1. Уламки ліпних корчаг:
1—3, 6—9, 10—12 — поселення Куцуруб 1; 4, 5 — поселення на о-ві Березань.

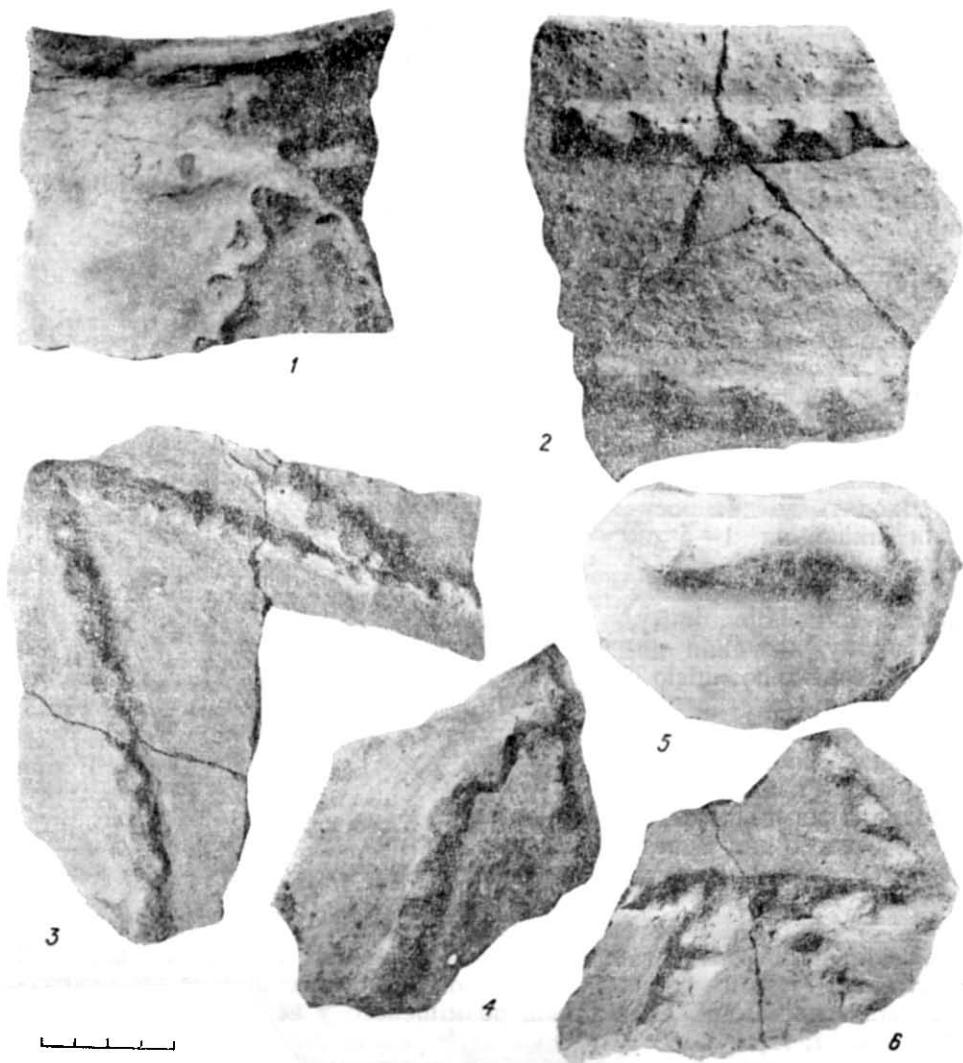

Рис. 2. Уламки ліпних корчаг:
1, 2, 4, 5 — поселення Күцуруб; 1, 3, 6 — поселення на о-ві Березань.

ного посуду Нижнього Побужжя VI — першої третини V ст. до н. е. уже відомі. Слід відзначити, правда, що зараз їх вдалося виділити лише серед матеріалів трьох пам'яток: Ольвії, Березані³ та поселення Велика Чорноморка — 2⁴. На них питома вага корчаг невелика. Таким чином, нові дані практично нічого суттєвого не вносять в існуючу давно думку про рідке виготовлення та використання ліпних посудин для зберігання запасів у побуті місцевих жителів.

Значно важливішим є встановлення можливого зв'язку описаної кераміки з матеріальною культурою конкретної групи населення ольвійської округи пізньоархаїчного часу — вихідцями із Фракії. Насамперед, це випливає з того, що всі уламки цього посуду на поселенні Куюруб I знайдені в шарі та комплексах з матеріалами карпато-дунайського вигляду. Подібна, хоча і менш очевидна, ситуація зафіксована і для березанських знахідок. Єдиною областью Східної Європи, пам'ятки якої містять ліпну кераміку ранньозалізного віку з тотожними чи схожими видами орнаментації, є саме Карпато-Дунайський басейн та тісно пов'язані з ним території⁵. Не можна не помітити, проте, що переважна більшість аналогій нижньобузькій групі датується тут

значно пізнішим часом — IV—III ст. до н. е.* Така хронологічна невідповідність матеріалів з корінної території розселення фракійців, з одного боку, та Нижнього Побужжя, з іншого, потребує свого пояснення.

Найменш правдоподібним здається припущення, за яким Нижнє Побужжя є районом найбільш ранньої появи ліпних корчаг з вищеписаними видами орнаменту. Важко пояснити, яким чином такі екзотичні види прикрас ліпних посудин використовувалися жителями ряду районів Карпато-Дунайського басейну більш пізнього часу, тоді як в Нижньому Побужжі V — першої половини IV ст. до н. е. така орнаментація вже зовсім не побутувала. Вона з'являється в незначній кількості на ліпних посудинах другої половини кінця IV—III ст. до н. е.⁸

Підхід до розв'язання цього питання інший. Можна припустити, що фіксований хронологічний розрив матеріалів — уявний. Слід думати, що серед пам'яток Карпато-Дунайського басейну поки що не виявлено надійних ранніх комплексів з ліпною керамікою низинно-бузького типу. Тоді як в одному з поселень Нижнього Подністров'я пізньоархаїчного часу — Надлиманське III уже відомі знахідки уламків аналогічних корчаг⁹.

К. К. МАРЧЕНКО, С. Л. СОЛОВЬЕВ

Новая группа лепной керамики Нижнего Побужья позднеархаического времени

Резюме

Статья посвящена анализу одной из групп лепной керамики, встречающейся в Нижнем Побужье в комплексах конца VI — первой трети V вв. до н. э. Рассматриваются наиболее характерные ее признаки, в частности — орнаментация, форма, состав теста и др. По своему функциональному назначению эти сосуды предназначены для длительного хранения различных припасов (типа корчаг).

Подобная керамика обнаружена на ряде поселений Карпато-Дунайского бассейна, где она, однако, датируется IV—III вв. до н. э. Можно предположить, что хронологический разрыв этот кажущийся и обусловлен тем, что среди памятников Карпато-Дунайского бассейна пока не обнаружены ранние комплексы с лепной керамикой низнебугского типа.

¹ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории Ольвийской сельскохозяйственной округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — Карта, пункт № 46.

² Марченко К. К. Лепная керамика Березани и Ольвии второй половины IV—V вв. до н. э. (по материалам раскопок 1953—1970 гг.) // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 160. — Рис. 3, 1, 10.

³ Там же. — С. 161.

⁴ Гаврилюк Н. А., Отрешко В. М. Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка-2 // Древности степной Скифии. — Киев, 1982. — С. 81. — Рис. 3, 1—6.

⁵ Crișan I. Ceramica Daco-Getică. — București, 1969. — Р. 74. — Fig. 23, 1. — Pl XXV, 1, 4; XLIII, 12; XLIII, 8, 10; Coja M. Ceramica autohtonă de la Histria. — Pontica, 3. Constanta. — 1970. — Р. 104. — Fig. 2, 21; 3. — Р. 107; Teodor S. Asezarea geto-dacică de la Huși—Corni. — Thraco—Dacica. — București, 1981... — T. 11. — Р. 175. — Fig. 7, 1, 3. — Р. 177, fig. 9, 1, 2; Мелюкова А. И. Исследования гетских памятников в степном Поднестровье // КСИА АН СССР. — 1963. — Вып. 94. — С. 65.

⁶ Berciu D. și Pred C. Săpăturile de la Tariverde // MCA, VII. — București, 1961. — Р. 276. — Flg. 3, 8.

⁷ Hochsietter A. Kostanas // Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. — Berlin, 1984. — Band 3. — Taf. 193, 1, 5; 247, 3.

⁸ Марченко К. К. Указ. соч. — С. 160. — Рис. 3, 12, 13.

⁹ Охотников С. Б. Отчет о работе Надлиманского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР в 1979 г. // Архив ОАМ АН УССР. — № 87808.

* Єдиною відомою нам пам'яткою пізньоархаїчного часу в Карпато-Дунайському басейні, де, судячи за публікацією, очевидно, була виявлена ліпна кераміка з подібним видом орнаменту, є поселення Тариверди в районі Істрії⁶. Однак значно південніше, в Північній Македонії, аналогічний посуд з'являється близько XII ст. до н. е. і добре відомий на поселеннях IX—IV ст. до н. е.⁷

Чаша дрібнофігурного стилю з Березані

Колекція аттічної чорнофігурної кераміки з Березанського поселення є найбільш багатою і різноманітною у Північному Причорномор'ї. Чимало фрагментів цього вазопису вже досліджено¹. Але є ще багато невивчених, особливо це стосується колекції кераміки з розкопок В. В. Лапіна². Серед останньої нашу увагу привернули три фрагменти чащі, що виділяються серед маси кераміки дрібнофігурного стилю з цієї колекції незвичайною витонченістю, м'якою пластикою фігур, вишуканістю численних, але врівноважених гравіровок, прекрасним відчуттям кольору³. Їх вивченню і присвячена дана публікація.

Фрагменти, що дійшли до нас, належать великій чаші типу Band cup (рис. 1). Край залитий лаком, вінець збитий; він мав висоту 2,4—2,5 см і переходить у вмістилище під ледве виділеним кутом. Ширина розписного фриза, що знаходився під ним, складає 3,4 см; відтворюваний діаметр чащі — 24—25 см.

Два з наявних фрагментів прикрашені пальметками, що розміщувалися біля ручок (рис. 1, А — праворуч від ручки, рис. 1, Б — ліворуч). На фрагменті Б збереглося місце кріплення ручки і залишки її основи. Однак сама зона ручок не збереглася, і визначити, чи одній стороні чащі належали обидва фрагменти, чи вони розміщувалися по обидва боки однієї ручки, неможливо. Фрагмент С належить середній частині фриза.

Обидві пальметки на фрагментах А і Б нанесено впевненою рукою: дещо побіжно, але надзвичайно витончено. Листки їх з напівкруглими закінченнями поділені і зливаються поблизу центра, середній листок удвічі більший. У залитій частині листки поділені між собою гравіруванням і через один — обидва нижні і високий середній — забарвлені пурпуром. Пурпуром забарвлена також серцевини пальметок, які відокремлюють від листя обмежена двома напівкруглими паралельними гравіруваннями смуга, залишена «у кольорі лаку». Тонкі стебла пальмет виходять на фриз із верхньої частини ручки, опускаються по ньому вертикально майже донизу, де, витончено вигнувшись, подвоюються на дві подвійні спіралі, що підтримують пальметку. Місце, де стебло подвоюється, перекреслене подвійним коротким гравіруванням. Ним відокремлений також низ серцевини пальметок від завитків, що його підтримують. На фрагменті А пальметка розташована вертикально щодо поля фриза, на Б — трохи нахиlena до рисунка.

Безпосередньо, одразу за пальметками, ближче до середини фриза, на фрагментах А і Б зображені озброєні фігури. На фрагменті А — юнак, обернений вліво, із списом у правій руці. Груди його повернуті на глядача, м'язи грудей, обидві ключиці нанесено дуже впевненим гравіруванням. Гравіруванням виконано кисть правої руки, яка стискає держало нижче грудей, і праву руку від кисті до ліктя. Двома гравіруваннями передано м'яз. Обличчя фігури виконано дуже тонко. Коротка зачіска відокремлюється складною гравірованою лінією; вухо трактоване спіраллю. Волосся обмежене спереду дрібним зигзагом. Брови і рот передано гравірованими штрихами; око виконане овалним, майже округлим, знизу підкреслене неглибокою дугою, краї якої передають кутки. Волосся фігури забарвлене пурпуром. Спис юнак тримає за середину держална, нахиленим перед обличчям. Низ держална перетинає завиток під пальметкою.

За головою юнака зображене держалло ще одного списа, очевидно, занесеного для удару зверху. Між головою і середнім листком пальметки вміщено ретроградний напис лаком ІТОІЭ (третя літера внизу не замкнена, четверта не читається: можливо, менш вірогідно — І), що слабо вигинається донизу. Другий напис, «зліва направо», вмі-

Рис. 1. Фрагменти кіліка з Березані (ABC).

щений вздовж пальметки, між нею і фігурою, вигинаючись донизу. Зберігся початок EV і вертикальна риска низу третьої літери (І або Т?). Висота літер — 0,15—0,20 см.

На фрагменті Б зображена фігура бородатого воїна, зверненого обличчям наліво, але до глядача спиною (тобто, рухаючись до середини фриза). Контур фігури, очевидно, дзеркальний контур фігури на фрагменті А. Списа бородань тримає нахиленим уперед, стискаючи його нижче правого боку грудей. Кисть руки частково закрита тулубом, лінія спини тут виділена гравірованим штрихом. Гравіруванням виділено м'яз руки і зігнутий ліктьовий суглоб, двома штрихами підкреслено початок ший, ще двома — вигнутими — позначені лопатки. Як і на фрагменті А, надзвичайно виразно виконане обличчя. Око передане овалом-кругом із штрихом кутка. Крапка в середині ока на фрагменті Б може бути випадковою. Однак, як буде видно далі, дрібнофігурні майстри широко використовували різні моделювання деталей в одному фризі. Ніс, рот і ямка підборіддя позначені короткими штрихами. Гравіруванням відокремлена від обличчя коротка зачіска: вушна раковина виконана чотирма напівкруглими штрихами у вигляді розетки, близької до спіралі. Перед вухом волосся переходить у бороду. Охайна борода обмежена гравіруваннями з усіх боків: знизу — прямою, верхня ж заходить на щоки, що тонко передано двома напівкруглими штрихами. Волосся і борода забарвлени пурпуром.

На фрагменті збереглася частина далеко відставленої назад ноги фігури, яка заходить за спіральний завиток пальметки. За нею можна припустити характер руху: швидкий крок чи біг. У місці перетину із завитком нога з обох боків обмежена гравіруванням. Над нею штрихом позначена кістка. Як і на фрагменті А, за головою фігури вміщено держално списа, занесеного для удару зверху.

За спину бороданя, від голови, вигинаючись поміж нею і пальметкою, йде напис IVOIVNIXN, що майже повністю зберігся. Можливо, третя літера може читатись як В; п'ята — як Х; шоста — Н, остання — Н.

У найвищій і найнижчій частинах фрагмента збереглися межі фриза.

На фрагменті С збереглася на всю ширину (2,15 см) нижня «чорна стрічка» чаши і нижня частина фриза із здійнятими на діби кіньми. Коні розташовані абсолютно симетрично, майже дзеркально,

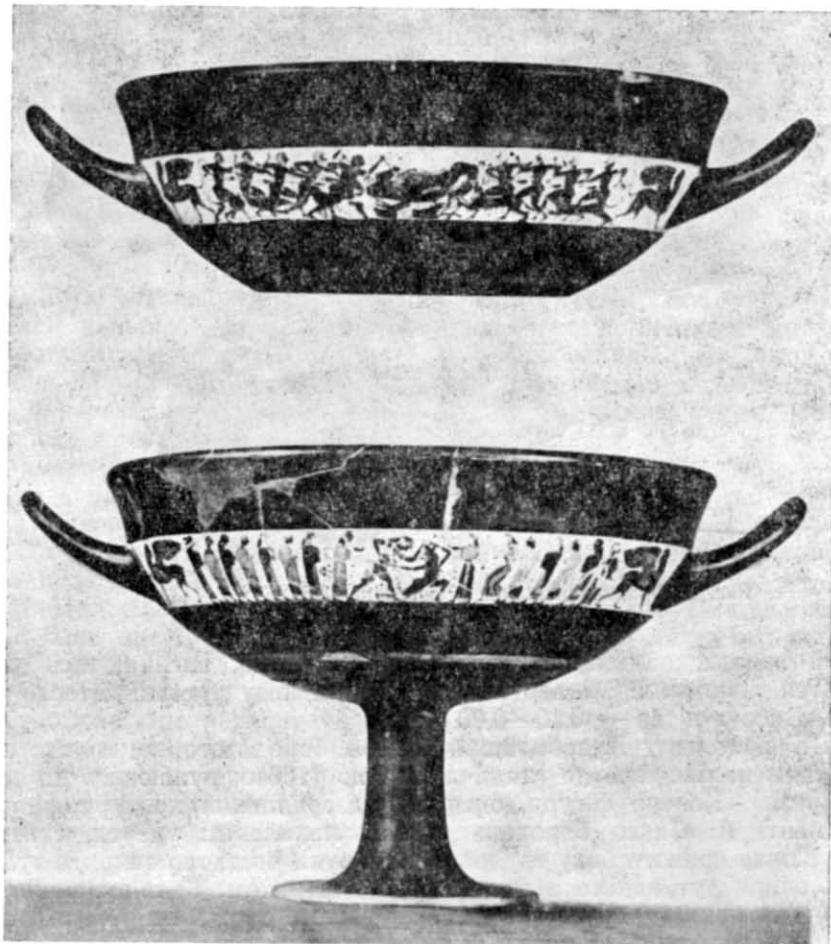

Рис. 2. Кілик Главкіта і Архікла. Музей Антікваріум у Монако.

важко присідаючи на задні ноги. Передні ноги піднесені і перетинаються. На правому коні збереглася нога вершника, під животом лівого — опущений додолу спис.

Копита коней виділено гравіруванням: на бабках тонких ніг по-значена трьома-чотирма дрібними штрихами шерсть (рис. 2). У місцях перетину ніг коней майстер обвів гравіруваннями верхній рисунок повністю, показуючи більшу наближеність у даному випадку правої фігури, до глядача. Кількома крапками передано колінні суглоби. Виділено м'язи передніх ніг, передні лопатки коней. Ретельно передано стопу вершника з гомілкою і окремо гравірованими пальцями. Широкий лавролистий наконечник скіленого списа лівої фігури, очевидно, вказує на того, хто програє двобій⁴.

Попід кожним конем, приблизно вздовж рисунка, вміщено ретро-градні написи. Збереглися: під лівою — ТОТОТ (две останні літери не читаються — можливо, О та Σ). Під правою — ИТОЭТО. Від напису, вміщеного посередині, між грудьми коней, збереглася лише літера О та низ вертикального штриха наступної справа літери.

Усі фігури виконано блискучим чорним лаком, який набуває ледве світлого відтінку у найтонших місцях: стеблах пальмет, ногах коней, витягнутому носі юнака, зап'ястях рук і літерах.

Спробуємо реконструювати характер розпису всього фриза. Схема типології розпису дрібнофігурних чаш була запропонована Дж. Бізлі⁵. Березанська чаша, яка, очевидно, мала рисунок по всьому фризу від ручки до ручки, належить до типу ВО чи ВІО (наявність чи від-

сутність невеликого медальйона в центрі її вмістилища довести на цих фрагментах неможливо). Як правило, цей тип кіликів має порівняно великі розміри⁶.

У системі Дж. Бізлі відбито загальні розміри композиції фігур: від ручки до ручки або лише у середній частині фриза. При розгляді фризів дрібнофігурних кіликів типу ВО та ВІО нам вдалося раціональним, виділивши прикраси біля ручок та (у нашему випадку) псевдонаписи в окремі елементи декору, умовно поділити самі фризи фігур на «симетричні» (відносно центральної фігури або композиції), «хороводи» фігур або пар фігур (по всій поверхні фриза кілика чи на кожному з його боків) та «асиметричні». «Густота» (насиченість) фриза характеризується кількістю фігур та їх накладенням одна на одну⁷.

Фрагменти кілика з Березані, вірогідніше, будуть відноситися до першої — «симетричної» — групи фризів. «Дзеркальність» розташування крайніх фігур на фрагментах А і Б, спрямування обох фігур до передньої частини фриза із врахуванням розвороту відносно особи, яка розглядає кілик, дають підставу виходити із симетричної композиції. Симетрія на фрагменті С очевидна, однак це не визначає ще місце фрагмента на всьому фризі. Розміри фрагмента В при насиченні композиції дозволили б розмістити на поверхні, що залишається, дві такі пари кінних бійців і невелику центральну групу між ними. Але аналогій такої реконструкції композиції, принаймні близьких до наших фрагментів, нам розшукати не пощастило. Тим більше, що за характером відновлюваних країв фриза, його фігури повинні накладатися одна на одну, створюючи достатньо «густу» групу. Дещо «вільне» розташування на фрагменті ніг коней реальніше при насиченному фризі єдине для центральної сцени, менше — для груп, що її фланкують. Подібні складні симетричні композиції, складені з кількох поділених груп, як уявляється, характерні для дещо пізнішого, ніж наші фрагменти, часу, і виконувалися вже у довільній манері⁸.

Таким чином, уточнюючи загальний характер фриза, визначеного як симетричний насичений, можна вказати на вірогідну наявність лише однієї центральної групи на кожному його боці.

Сюжет розпису боків, ймовірно, був різний. Фігури, розміщені біля ручок, навряд чи бійці. Те, що вони повністю оголені, є однією з умовностей, широко прийнятих у грецькому мистецтві⁹. Дещо великі для фігур голови — також умовність, загальноприйнята у дрібнофігурних майстрів¹⁰. Але при всіх умовностях дрібнофігурного стилю для флангових груп голплітомахій ми не помічаємо бійців, позбавлених щитів і шоломів. У той же час, при перехваті списа за середину держална (що видно на обох фрагментах) кисті рук фігур березанської чаши, які стискають списи «другого плану», мали б розміщуватися майже перед самим обличчям (на фрагменті Б — у 2–3 мм). Навіть при найбільш «тісних» симетричних схожих композиціях таке накладення різних фігур, обернених в один бік і фланкуючих центральну групу, нам не траплялося. Ймовірно, обидві крайні фігури березанських фрагментів несли по два списи, один призначений для удару зверху. Досить рідкі приклади таких фігур дають дуже близькі до наших за накресленням і деталями фланкуючі групи на кілику Главкіта і Архілка з Монако (раніше — у Мюнхені)¹¹ (рис. 3; 4) і на фрагменті кілика Антідора з Таранто¹² — обидва зі сценою полювання на Калідонського вепра. Лише для мисливських сцен ми фіксуємо рідке надання фігурам пари списів в обох руках. Зображені батальний сюжет, той же Главкіт на кілику з Лондона¹³ не обходиться без захисного озброєння. Таким чином, на березанських фрагментах А і Б, мабуть, слід бачити мисливців. Але сцена фрагмента С явно бойова, тим більше при нахиленому списі одного з вершників. Без пояснювальних написів належність бойової групи до міфа чи події не визначається, але оскільки цей поєдинок

Рис. 3. Фрагмент фризу кілика Главкіта і Архікла.

героїв неможливий серед групи мисливців, то найреальніше припустити належність фрагмента В другому боці чаші.

Наведені роботи трьох відомих аттичних майстрів третьої четверті VI ст. композиційно найближчі до наших фрагментів. Обидві несуть симетричні насичені фризи з однією центральною групою; в обох випадках усе поле фриза по обидва боки основних фігур заповнено майже дзеркальними (як і на наших фрагментах) тісними групами озброєних парою списів мисливців, що поспішають. Особливо близькі березанським положенням зброї і пози правої групи мисливців на чаші Главкіта та Архікла. Відновлювана фігура фрагмента В березанського кілика з гомілкою далеко відставеної ноги, більш близька за постановою до фланкуючих груп цієї чаші. Менш динамічні, ніж наші, пози фігур на фрагменті Антідора. Таким чином, за розв'язанням композиції і постановою фігур, кілик Главкіта та Архікла уявляється найближчим до березанських фрагментів.

На цій же чаші ми знаходимо і найбільш схожих трактовок деталей¹⁴. Схожість облич, трактовка очей і вух, передача пасма волосся дрібною хвилею, борода, перехоплення кистю правої руки списа дають підставу пов'язати березанські фрагменти з колом спільнотої праці цих майстрів. Відмінності у трактовці фігур наявні: на чаші Главкіта та Архікла між лопатками позначений хребет, штрих, що виділяє м'яз, на руках відсутній, соски грудей забарвлені пурпуром — однак відмінностей тут менше, ніж на інших чашах.

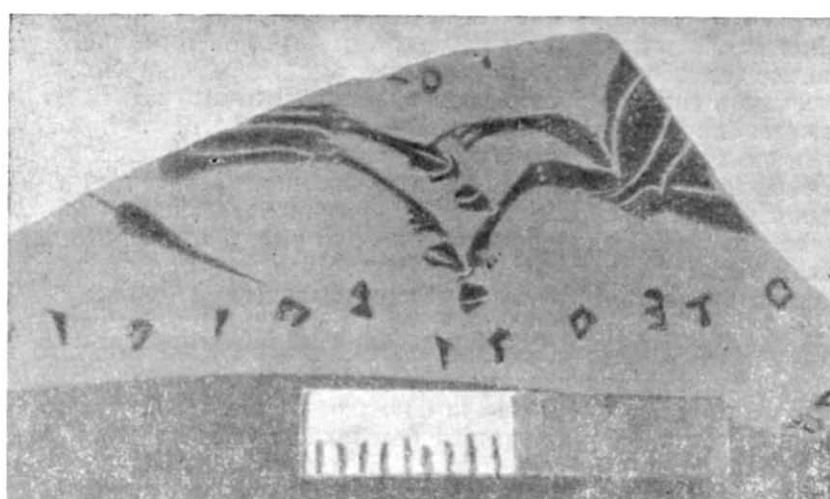

Рис. 4. Фрагмент кілика з Березані (Збільшено).

Однак при високій майстерності мініатюристів третьої четверті VI ст. окремі деталі, найбільш вдалі трактовки елементів, частих на дрібно-фігурних фризах, дуже близькі у цілого ряду майстрів. На фрагменті чаши Лідоса в Оксфорді¹⁵ помічаємо близькі трактовки бороди із за-рослою щокою, пасмом волосся дрібною хвилею, короткої зачіски і лопаток. Але лопатки більш ускладнені (подані двома штрихами), баки на щоках показані ширше, зовсім інша трактовка очей — трьома вигнутими штрихами і крапкою зіниці*. Трактовці очей березанських фрагментів близькі очі деяких фігур на неатрибутований чаши з Гефестом, Діонісом та Аріадною в Нью-Йорку¹⁶. У двох фігур на ній, можливо, подібне й пасмо (фрагмент А); але у більшості воно передане, як і борода, дрібними вертикальними штрихами. Додаткового декору цей кілік з симетричною, але вільною композицією не має. Нагадують очі наших фрагментів деякі статичні фігури на чаши, розписані Саконідом¹⁷, і чаши із старої колекції в Мюнхені з гоплітомахією¹⁸.

З технічних причин дрібногравіровані ноги коней порівнювати вкрай важко. При схожих позах вони більш недбалі, ніж на березанському фрагменті, на одній з найпізніших аналогій — чаши з битвою греків проти амазонок із старої колекції в Мюнхені¹⁹. Менше і гірше гравіровані ноги на кіліку з мисливцями і оленем з Неаполя²⁰. Дещо схожі ноги коней на фрагменті Антідора з Таранто. На інших близьких чаших поза коней спокійніша. Дрібніше деталізовані ноги коней на чаши з «густою» битвою гоплітів²¹. На кіліку Главкіта з Лондона дещо схожі ноги коня у правого вершника (сторона В). Можливо, якась схожість трактовок буде і з кіліком кругу Главкіта у Мельбурні²² (наскільки можна судити з невдалого фото).

Але при усіх наведених порівняннях цілий ряд деталей витончених мініатюр, таких, як пальці ніг вершника чи дрібна хвиля пасма мисливця і шерсть на бабках коня на даних фрагментах, як правило, не відбивається у наведених, особливо у старих публікаціях, фотографіях, що суттєво утруднює можливість детального зіставлення.

Різноманітні, близькі для багатьох рисувальників прийоми ми помічаємо при розгляді елементів часткового декору фрагментів березанської чаши, до яких відносимо рисунок біля ручок і псевдонаписи. Обидві близькі наші за композицією чаши прикрашені біля ручок не пальметками, а сфінксами у Главкіта та Архікла і кіньми з вершниками в Антідора. Незважаючи на те, що пальметки біля ручок є основним, найчастішим елементом часткового декору, вони не обов'язкові для майстрів. Вазописець Саконід, наприклад, прикрашає ними чашу горщикаря Кавла²³, на Lip cup — рисунки біля ручок відсутні. Майстри найближчої композиції Главкіт та Архікл, що вже згадувалися, в деяких окремих роботах також у ряді випадків використовують як декор пальметки (щоправда, вони відрізняються від березанських)²⁴, в інших — рисунок біля ручок взагалі випускають²⁵. Сам рисунок пальметки в одній майстерні може мати кілька варіантів. При звичному діеслові мініатюристів — «зробив» («розписав» — Дж. Бізлі фіксує лише в Саконіда)²⁶, коли рисувальники й гончарі не розділяються, — прекрасний приклад зовсім різних пальмет дає серія чащ, підписаних іменем Гермогена²⁷.

Пальметки, що прикрашають березанський кілік, як і близькі до них, трапляються на десятках екземплярів, як у майстрів, так і на неатрибутованих. Відмінність часто спостерігається у кількості пелюсток (до семи), у більшій або меншій їх розділеності, рідше — у зворотному чергуванні пурпурних і чорних листків.

Ідентичні — п'ятипелюсткові, зімкнуті — на неатрибутованих чаших з Гераклом та амазонкою в колекції Логі²⁸ і з сиреною в Лондоні²⁹; дуже подібні, але більш недбалі пальметки — на групі

* На цьому самому фрагменті бачимо юнака, зіниця ока якого зовсім не виділена; саме ж око передано простим овалом.

кіліків у Неаполі³⁰. Весь цей тип пальмет датується 550—530 рр. до н. е.³¹, найпізнішим, близьким до наших зображенням, можливо, є кілік, з парами сатирів і менад, датований близько 530 р. до н. е.³² Достатньо близький до наших ряд п'яти і семи пелюсткових пальмет у Гермогена — у старій колекції Мюнхена³³, Луврі³⁴, колекції замка Ешбі³⁵. Обидві останні Дж. Бодман датує 540 р. до н. е.³⁶ П. Ур відносить чашу групи Афіни C823 з близькими до наших пальметками до ранніх групи IIIС, датуючи останню 540—530 рр. до н. е.³⁷ Таким чином, цей елемент березанських фрагментів сам по собі не протирічить композиційній близькості їх до чаши Главкіта та Архікла; за часом же — збігається з нею.

Переважно орнаментальний характер псевдонаписів, які ми виділяємо у окремий елемент часткового декору, для кіліків класу Band сир відзначався неодноразово³⁸. Він не втрачає цього призначення і в таких вкрай рідких випадках, коли кілік прикрашений написами, які читаються, точно вказують кожен предмет і фігуру³⁹. Орнаментальність написів на Band сир підкреслюється ще й тим, що вони розміщуються навколо фігур і часто залежно від напряму руху чи нахилу фігури можуть мати як звичайне, так і ретроградне написання на одній і тій самій чаші. Прикладом останнього можуть служити той же кілік Главкіта та Архікла і березанські фрагменти. Написи, які не читаються, можуть складатися з повторення кількох літер чи складів⁴⁰ (ці позбавлені сенсу літерні орнаменти виділяються в особливу категорію «азової епіграфіки»)⁴¹, чи сполучення окремих однієї-двох літер і «псевдолітер» — крапок, що зайняли місця слів навколо фігур кіліка круга Главкіта у Мельбурні. Нарешті, цілий ряд багатофігурних чащ прикрашено навколо фігур просто крапками «псевдолітер»⁴². Усі перераховані види декору літерами співіснують у третій четверті VI ст. до н. е.

Березанські фрагменти відносяться до групи «псевдонаписів»*. Палеографічні аналогії окремим літерам нашого кіліка бачимо часто на чаших цього часу⁴³, але подібні буквосполучення відсутні. «М'яке» розташування написів навколо фігур також досить часте для третьої четверті, однак не пізніше 530-х років.

Таким чином, і цей елемент декору березанського кіліка не є оригінальним: складові елементи часткового декору чаши шаблонні для багатьох рисувальників-мініатюристів. Загальний аналіз декору дозволяє, однак, віднести цей кілік до 540-х — дещо раніше 530-х рр. до н. е.

Отже, з усіх розглянутих чащ повної аналогії березанським фрагментам не знайдено. Збіг трактовок окремих деталей розпису з різними майстрами достатньо характерний для всієї розвинутої техніки багатофігурних чащ нашого класу. На одній і тій самій чаші можуть траплятися різні моделювання зачіски і особливо очей. Але така непослідовність може свідчити і про відсутність жорстко прийнятих «канонічних моделювань» і схем у конкретних мініатюристів (крім автографів), включаючи декор, і про відсутність повної ідентичності елементів на роботах, підписаных одним майстром чи з ним ідентифікованих. Відсутність чітко дотримуваних схем і елементів декору може наводити на думку про його виконання «іншими майстрами» (учнями). Крім того, у дрібнофігурних чаших помітне крім компілятивності використованих прийомів моделювань більш загальне наслідування між майстрами. Дещо рідше, як уявляється, це простежується у розпису багатофігурних Band сир.

Внаслідок цієї схожості непідписані багатофігурні кіліки такого класу, навіть зберігши повністю, досить складні для ідентифікації. Тим більше, що березанські фрагменти, виконані настільки ретельно,

* Автор вдячний А. О. Білецькому та Е. І. Соломонік за консультації.

тонко і впевнено, що лише крайня фрагментарність цієї чаші перешкоджає її впевненій атрибутації⁴⁴.

Сума деталей наших фрагментів найближча до трьох відомих аттичних вазописців: Саконіда, Антідора, і об'єднаних Главкіта та Архікла. Усі вони працювали у 40-х роках VI ст. до н. е.

Аналіз загальної композиції і трактування окремих фігур дає можливість, на нашу думку, поставити березанську чашу близче до спільноти чаші Главкіта та Архікла і до фрагмента чаші Антідора. Обидві наведені «Калідонські полювання» мають інший декор. Кілік Главкіта та Архікла покритий пояснюючими кожну фігуру і предмет написами. Розташування їх навколо фігур близьке до березанських, але літери написано набагато чіткіше. Біля ручок обидві чаші прикрашені фігурами (сфінкси, коні з вершниками); звичайні пальметки відсутні. Але в інших працях і Главкіт та Архікл використовували пальметки біля ручок, а на непідписаній чаші у Мельбурні, яку пов'язують з кругом Главкіта, семипелюсткові пальметки близькі до березанських. На цій же знаходимо декорування псевдонаписами.

Варіації декору в одного майстра дрібнофігурної техніки дозволяють розглядати чашу за композицією і сумою деталей основного фризе. Аналіз цих даних дає підставу віднести фрагменти березанської чаші до кругу Главкіта та Архікла і датувати її, згідно з цілим рядом аналогічних прийомів та елементів розпису, близько 540 р. до н. е.

В. И. НАЗАРЧУК

Чаша мелкофігурного стилю с Березані

Резюме

В статье рассмотрены фрагменты мелкофигурного килика с о-ва Березань. Приведя ряд сопоставлений и аналогий, автор связывает фрагменты с работами круга Главкита и Архнила и датирует 540-ми годами до н. э.

¹ Горбунова К. С. Фрагменты аттических чернофигурных чаш Тлесона с острова Березань // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 94—96; Горбунова К. С. Аттическая чернофигурная керамика из раскопок 1962—1971 гг. на участке «Г» о. Березань // Художественные изделия античных мастеров. — Л., 1982. — С. 36—50.

² Колекції В. В. Лапіна 1967—1977 рр. зберігаються у Київському Археологічному музеї АН УРСР. — Шифри фрагментів — АБ-1971-325.

³ Trendall A. D. Greek Vases in Logie Collection. — Christchurch (N. Z.), 1971. — Р. 26.

⁴ Richier G. Attik Black-figured Kylikes // CVA, USA, F. II: Metropolitan Museum. — F. 2; P. 8; Beazley J. D. Little-Master cups // JHS. 1932. — 52. P. 167—168. — Fig. 16.

⁵ Beazley J. D. Little-Master cups... — P. 168, 187.

⁶ Там же. — P. 188—189.

⁷ До першого — найбільш численного типу фризів ми відносимо кілік Кавла та Саконіда з музею Тарантія. Beazley J. D. Little-Master cups... — P. 188; Horpin J. C. — P. 323; кілік майстра Гіксіла АВВ — 167, 2. — CVA, USA, F. 11: Metropolitan Museum, f. 2, Pl. XIV, 22 а—с. — P. 9; численні неатрибуровані кіліки (VA, Belgique, F. 1; Bruxelles, Museus Royaux du cinquantenaire, f. 1, III He, Pl. 2, 5, а, б. — P. 1; CVA, VA, Italia, F. 20; Napoli, Museo Nazionale, f. 1, III He Tav. 16. 7.—P. 10). Другий тип, мабуть, можуть ілюструвати чаша з парами Сатирів та Менад у Римі. CVA. — Italia. — 27; Roma, Musei Capitolini, F. 1, III He, Tav. 38, 1—2. — P. 17 / відносима Дж. Бізлі до Майстра Агори 1241. — Beazley J. D. Pralipotena, Oxford, 1971, P. 79. — The Painter of Agoya 1241; неатрибурована чаша в Луврі — CVA, France, F. 14; Louvre, F. 9, III He, Pl. 83—1—2, P. 69; та унікальний 69-фігурний кілік в Університеті Індіана: — Greek Vase-Painting in Midwestern Collections. — Chicago. — 1979. — N 44. — P. 72—75. Всі наведені чаші датуються третьою четвертю VI ст. до н. е. Нечаста «асиметрична» група виявляється менш чітка і може бути представлена неатрибутованими кіліками в Луврі — CVA, France, 14; Louvre, f. 9, III He, Pl. 83—4, 6—10, P. 69 та Копенгагені — CVA, Danemark 3: Copenhagen, Musæe National, F. 3. III He, Pl. 118—2, P. 96. Як приклади «густої» композиції наведемо ряд кіліків старої колекції в Мюнхені — 2238 — Beazley J. D. Little-Master cups... — P. 188—189; Grienhanen A. Attisch schwarzfigurische prachtschalen bemalter

standfläche // JDAI. — P. 86 (1971). — P. 80, N 2. Abl. 7, 8; 2242 — Bothmer D. von. Amazons in Greek Art, Oxford, 1957. — N 121, P. 82—83. — Pl. LVI; 2244 — Beazley J. D. Little-Master cups.. — P. 188—189; Ure P. N. Droop cups // JHS. — 1932. — 52. — P. 68. — N 123. На противагу — чаші у Британському музеї. — CVA, Great Britain, F. 2: British Museum, F. 2, III He, Pl. 6; та колекції Логі — Trendall A. D. Greek vases in Logie Collection..., — Pl. XIII. — N 55/58. — P. 56—57.

⁸ Найближчий до наших фрагментів приклад такої композиції — кілік старої колекції з Мюнхена з битвою греків з амазонками. — Bothmer D. von. Amazons..., N 121. — Pl. LVL; P. 82—83.

⁹ Boardman J. ABFV, P. 200.

¹⁰ Beazley J. D. The Development of Attic Black-figure. — London, 1951. — P. 54.

¹¹ Мюнхен, 2243; з Вульчи — ABV. — P. 163, 2. Найбільш детальна остання публікація та бібліографія. — Hirmer M., Arias P. A history of Greek vase painting. — London, 1962. — P. 50, 295. Тепер зберігається у музеї Антікваріум у Монако. — Guarducci M. Epigrafia Greca, Roma, 1974, Vol. III, P. 460.

¹² ABV. — P. 159, 1; Hoppin. — P. 54—53.

¹³ ABV. — P. 163, 1; Hoppin. — P. 115.

¹⁴ ABV. — P. 163, 2.

¹⁵ ABV. — P. 113, 80; Boardman J. ABFV, P. 53, Fig. 70.

¹⁶ Beazley J. D. Development., P. 56, Pl. 24—25, 1—9.

¹⁷ ABV. — P. 171; 172; Hoppin, P. 323.

¹⁸ Grienhagen A. Attisch schwarzfigurige.., P. 80, N 2, Abl. 7, 8.

¹⁹ Bothmer D. von. Amazons..., N 121, Pl. LVI, P. 82—83.

²⁰ CVA, Italia, f. 20; Napoli, Museo Nazionale, F. I, III He, Tav. 18, 2—3.

²¹ Мюнхен, 2238; див. посилання 7.

²² Trendall A. D. Attic vases in Australia and New Zealand // JHS. — 1951, 71, P. 179—180, Fig. 2.

²³ ABV. — P. 171—172; Hoppin, P. 323.

²⁴ Архікл. ABV. — P. 161, 1; Hoppin, P. 59; Главкіт: Lip cup. — ABV. — P. 164, 3; Hoppin, P. 113.

²⁵ Архікл — ABV. — P. 160, 3; Hoppin, P. 57. Главкіт.—ABV. — P. 163, 1; Hoppin, P. 115.

²⁶ Beazley J. D. Little-Master cups..., P. 194.

²⁷ Ibid. — P. 196—197; Hoppin, P. 118—136.

²⁸ Trendall A. D. Greek vases in Logie Collection..., N 55/58, Pl. XIII, P. 56—57.

²⁹ CVA, Great Britain, F. 2: British Museum, F. 2, III He, Pl. 15—8, P. 6. — з Сиреною.

³⁰ CVA, Italia, f. 20; Napoli, Museo Nazionale, F. I, III He, Tav. 16—7; 17—1, P. 10; Tav. 18—2, 3, P. 10.

³¹ Ibid.

³² CVA, Italia, f. 37; Roma, Musei Capitolini, F. I, III He, Tav. 38—1, 2, P. 17.

³³ Hoppin. — P. 130.

³⁴ Ibid. — P. 135.

³⁵ ABV. P. 164, 4; CVA, Great Britain, F. 15; Castle Ashby Northampton, Pl. 27, P. 17—18; ABV. P. 165, 4; Ibid: Pl. 28, P. 18.

³⁶ The Castle Ashby Vases, Greek, Etruscan and South Italian Vases from Castle Ashby, Christie, Manson and Woods LTD. — London. wednesday 2 jule 1980. — N 58, 59, P. 99—100.

³⁷ Ure P. N. Droop cups.., — N 86, P. 64, 66.

³⁸ Beazley J. D. Little-Master cups.. — P. 195; Boardman J. ABFV, P. 59; Guarducci M. Epigrafia Greca... — P. 495.

³⁹ Trendall A. D. Attic vases in Australia.. P. 179 — чаша у Мельбурні; Hirmer M., Arias P. E. A history of Greek vase-painting..., P. 295.

⁴⁰ CVA. France, F. 14: Louvre, f. 9, III He, pl. 80, 1—7, P. 65—66 — голітомахія. Дж. Бізлі не атрибутован; псевдонаписи — EOIE: ELO.

⁴¹ Guarducci M. Epigrafia Greca..., P. 494, 495.

⁴² Ure P. N. Droop cups.., P. 68. — N 123. — Мюнхен, 2244. Можливо, один з найбільш ранніх, який віднесено до 555—540 pp., зображує битву греків з амазонками. Кілік в Університеті Індіана — Greek Vase-Painting in Midwestern Collections..., N 44.

⁴³ Е та Т — на Мюнхенському кіліку 2242 — битва греків з амазонками. Bothmer T. von. Amazons..., Pl. LVI, P. 82, 83; на кіліку в Національному музеї в Неаполі; CVA, Italia, F. 20; Napoli, Museo Nazionale, F. I, III He, Tav. 18, 2—3.

⁴⁴ Boardman J. ABFV, P. 61.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Свинцеві вироби з Ольвії

На ділянці Західних воріт в Ольвії останнім часом трапилося кілька свинцевих художніх виробів — букраній, лабрис та інші. Треба відзначити, що свинцеві вироби такого плану не такі вже часті в Ольвії,

ще рідше вони зустрічаються в інших місцях Північного Причорномор'я. Найбільш фундаментальна праця по дослідженню букраніїв і лабрисів проведена К. І. Зайцевою¹. Невраховані нею західки публікувалися лише паралельно з іншими матеріалами, а частіше лише згадувалися². Свинцеві вироби з інших областей Північного Причорномор'я надзвичайно мало публікувалися, відомі лише такі речі в Аполлонії Понтійській³: свинцеве пряслице з кургану поблизу Ярила-Гацької бухти⁴, кілька виробів з району Ольвії⁵, окремі предмети з районів Боспору. Тому введення до наукового обігу цих виробів становить інтерес для дослідників.

Для класифікаційних визначень використана схема К. І. Зайцевої, за якою ольвійські букранії поділено на три групи⁶.

Букранії.

1. Голова бика (084—765). Вигнуті роги прикрашені у верхній частині пов'язками (?), що мають вигляд трьох рельєфних смуг з виступами (кінці стрічок?) по боках. На лобі — гірлянда-пов'язка, що провисає, з великих рельєфних намистин, на ній — імітація шерсті, виконана у вигляді рельєфної смужки з дрібними крапками. Вище рота — ще одна пов'язка. Від вух звисають стрічки (на інших екземплярах вони опускаються від рогів) з рельєфними прикрасами (намистини? вузли?). Закінчуються, мабуть, вільно спадаючими кінцями стрічок або схематизовано зображеними гронами винограду. Профілювання морди, складок шкіри і шерсті показане рельєфними смужками — на лобі, вище пов'язки, на вухах. Очі виконані у вигляді випуклих крапок, оточених концентричними лініями, на носі виділено опуклі ніздри. Нижня частина морди дещо розширені. Розміри — 6,4×4,5 см (рисунок 1, 1).

За розмірами букраній міг би належати до виробів першої групи⁷. Однак він істотно відрізняється стилем орнаментації (відсутність рослинних мотивів), паяністю «бантів» на рогах, характером моделювання рота і ніздрів (треба відзначити, що ця остання ознака взагалі дуже мінлива для розглядуваних виробів)⁸. Форма пов'язки на лобі, що складається з продовгуватих намистин, характерна для букраніїв III групи, а не I. Таким чином, за окремими ознаками опиуваний екземпляр можна віднести до різних груп.

Букраній трапився в сіроглинистому доелліністичному шарі з матеріалами не пізніше другої половини IV ст. до н. е. Цим же часом його можна датувати.

2. Голова бика (082—161). Роги вигнуті, їх центральна частина прикрашена насічками у вигляді ялинки. Стрічки, що вертикально спадають з рогів, майже гладкі, по краю — насічки, закінчуються гроном винограду. У верхній частині — великі виступи, які схематично зображують вуха. Лоб прикрашають сім дрібних листків плюща. По центральній поздовжній осі морди — ялинка. Очі у вигляді маленьких випуклих крапок, оточені паралельними лініями. Носова частина морди наближається до реалістичного зображення. Ніздри вигнуті. Розміри — 4,0×3,5 см (рисунок 1, 2).

Букраній можна віднести до II групи. Він дуже подібний до екземпляра з насипу некрополя (062—1486), що є відбитком IV форми⁹.

Умови західки букранія не дозволяють датувати його існування часом раніше III—II ст. до н. е. — він походить із скиду сміття, що утворився після руйнування оборонних стін не пізніше II—I ст. до н. е. II група датується К. І. Зайцевою цим же часом — другою половиною III—II ст. до н. е.

3. Голова бика (084—100). Роги вигнуті. Від горизонтально розміщених реалістично зображених вух опускаються стрічки. На лобі показано шерсть і горизонтальну пов'язку з нечітко профільованих намистин. Єдина прикраса — крапка в центрі лоба. Очі не виділені, позначені лише складки навколо них. Ніс обмежений трьома рельєф-

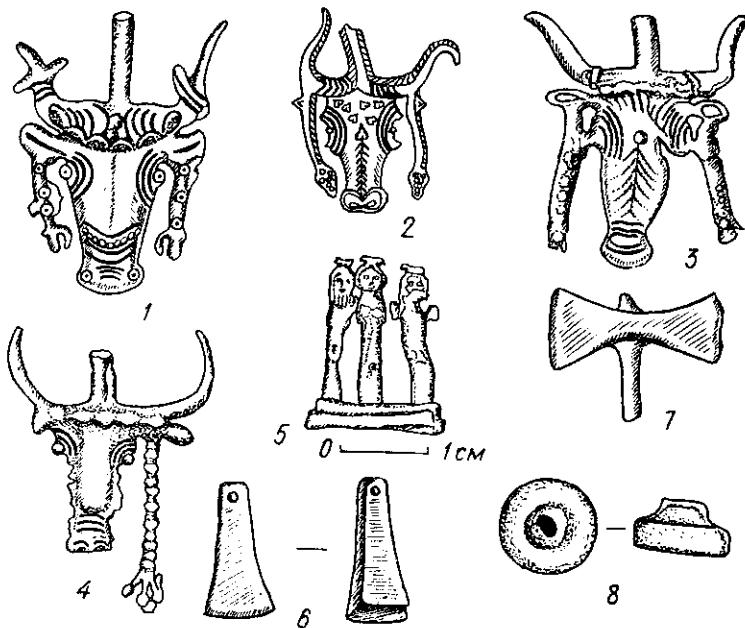

Рисунок. Свинцеві вироби з Ольвії:

1—4 — букарній; 5 — потрійна герма; 6 — сокира; 7 — грузильце; 8 — коліщатко.

ними паралельними смужками. По центральній осі сильно витягнутої морди — слабо позначена ялинка. Вся носова частина зображена умовно. Розміри — $5,7 \times 4,5$ см (рисунок, 3).

Букарній походить із шару доелліністичного звалища, що сформувалося не пізніше початку IV ст. до н. е. з найнижчих його горизонтів. Сміттєвий характер шару і наявність елліністичних матеріалів у його верхніх рівнях не дають змоги абсолютно точно його датувати, а приблизно — це перша четверть IV ст. до н. е.

4. Голова бика (083—456). Тонкі, високі вигнуті роги. Пов'язка на лобі горизонтальна, не провисає, складається з продовгуватих намистин. Стрічки, що опускаються по боках, орнаментовані горизонтальними смужками. Виділені вуха, круги навколо очей, виконані випуклими крапками. Ніс відділений трьома рельєфними смужками, виділені ніздри. Привертають увагу подовжені пропорції морди. Розміри — $4,5 \times 4,5$ см (рисунок, 4).

За всіма ознаками цей виріб належить до III групи, хоча точної аналогії йому серед матеріалів, опублікованих К. І. Зайцевою, немає. Близький до одного з букарній, що походить, мабуть, з комплексу некрополя 1962 р. (АМ-3499). Його виявлено у зольнику. Весь супровідний матеріал — не пізніше першої половини IV ст. до н. е.

Інші вироби.

5. Подвійний лабрис-сокира (084—252). Леза витончено вигнуті і заокруглені, різних розмірів. Один його бік — коротший і широкий, другий — витягнутий. Держак обломаний у нижній частині, у верхній виступає над лезами. Розміри — $3,8 \times 1,7$ см. Близький екземпляр опублікований К. І. Зайцевою¹⁰. Трапився у нижньому горизонті звалища сміття біля шарової підвалини, що сформувалася не пізніше початку — першої половини IV ст. до н. е. (рисунок, 6).

6. Мініатюрне коліщатко (084—493) у вигляді кружка з виступом по центру, що нагадує ступицю. Діаметр 1,9 см, товщина 1,2 см. Очевидно, це зображення колеса або частини моделі візка. Походить із сміттєвого шару звалища IV ст. до н. е. (рисунок, 8).

7. Мініатюрне грузило (084—342) піраміdalної форми. У верхній частині — наскрізний отвір. Повністю імітує ткацькі грузила з

глини. Висота — 3,0 см, ширина основи — 1,3 см, ширина — 0,5 см. Походить із сміттєвого пізньоелліністичного шару (рисунок, 7).

8. Мініатюрна трійчастиа герма (0 84—199). Однобічна рельєфна група з трьох фігур на весь зріст на одній потовщений і слабо профільованій у вигляді подіума основі. Зворотний бік майже рівний. Зображення схематичні і нерозчленовані. Всі фігури виконані у вигляді стовпчиків з ледве позначеними деталями. Крайні фігури — чоловічі, середня — жіноча. На головах у всіх, мабуть, калафи. У першої фігури — довге хвилясте волосся і така ж борода, у середньої — волосся забране назад, можливо, по боках спускаються локони, зачіска третьої фігури невиразна, але, можливо, вона подібна до середньої; також гіпотетична і наявність бороди: в нижній частині обличчя — аморфний рельєф. Схематично показані риси обличчя — очі, ніс, рот. При цьому у першої фігури очі зроблені у вигляді заглиблень, у інших — випуклими крапками. У першої та останньої фігур — виступи біля плечей. Обидві голі. На середній, можливо, рельєфом виділені груди й одяг.

Розміри — 2,5×1,8 см. Трапилися в доелліністичному шарі звалища перших трьох четвертей IV ст. до н. е. (рисунок, 5).

Розгляд невеликої колекції дає можливість висловити деякі міркування.

При вивченні букраніїв з Ольвії К. І. Зайцева не завжди могла спиратися на дані розкопок. Так, букранії II і III груп датувалися лише приблизно через відсутність переконливих комплексів, а III група взагалі представлена в колекції Ермітажу лише покупками. Наші матеріали підтверджують дату II групи — її зразки знайдені в пізньоелліністичному шарі — і визначають початок виробництва букраніїв III групи не пізніше, ніж першою половиною IV ст. до н. е. Вони знайдені в найбільш ранніх горизонтах зольника, що сформувався на початку IV ст. до н. е. Таким чином, лишається припустити, що виділені К. І. Зайцевою групи є не хронологічними, а скоріше стильовими. Правда, і в нашому випадку ми маємо справу з відкритими комплексами, і тому хронологічні побудови не можуть вважатися остаточними.

Виявлення трьох букраніїв на некрополі Аполлонії Понтійської вказує на тісні зв'язки Ольвії із Західним Причорномор'ям у IV—III ст. до н. е. не лише у сфері економіки, а й у духовній культурі — такі специфічні вироби, як букранії, явилися атрибутами відповідних релігійних уявлень.

Привертають увагу інші мініатюрні свинцеві предмети. Якщо лабрис традиційно пов'язують з тим же колом Зевса та Діонісійських божеств, що й букранії¹¹, то інші відносять до інших культів. Так, грузильце може бути приношенням Афіні — покровительці ткацького ремесла. Коліщатко навряд чи можна пов'язати конкретно з тим чи іншим культом, але все-таки певна його залежність від зображень візка чи колісниці дає змогу віднести його до культових предметів (культ Аполлона? Діоніса?).

Нарешті, особливу увагу привертає герма. Трійчасті герми у всіх видах художнього ремесла дуже рідкісні. З Ольвії походить ще один вибір подібного роду, але він дещо відрізняється від описаного як розмірами, співвідношенням та розміщенням персонажів (у центрі — чоловіча постать, вдвое менша від інших), так і стилістикою зображенъ¹². Герма 1955 р. походить з культурного шару на ділянці А з матеріалами V—IV ст. до н. е., однак датувати її за шаром слід часом не раніше IV ст. до н. е., тобто тим же часом, що і знахідку 1984 р. Аналогічні предмети відомі в Ольвійських колекціях, але вони не опубліковані.

Судячи за зображеннями характеристиками фігур нашої герми, традиційним змістом трійчастих зображень та аналогією з гермою

1955 р., тут зображені та сама тріада — Гермес, Пріап, Афродіта, тільки в іншому порядку. Перераховані персонажі пов'язані єдиним міфом діонісійського кола, де Пріап виступає сином Гермеса та Афродіти, хтонічним божеством родючості полів і садів. Гермес у своєму архайстичному вигляді представлений у першій фігури — з довгою зачіскою та бородою. Середня зображує Афродіту і третя — Пріапа.

Герма з ділянки Західних воріт розширяє коло пам'яток, пов'язаних з шануванням цієї тріади в Ольвії¹³, де неодноразово знаходили мініатюрні свинцеві вироби з іншими сюжетами, але опубліковані нечисленні¹⁴. Так, у зруйнованому шарі V ст. до н. е. виявлено свинцеву фігурку крилатої Артеміди (?) висотою близько 5 см¹⁵. Вона виготовлена із свинцевої пластинки. Датування фігурки та її трактування не здається переконливими. Вона походить, судячи за описом, із заповнення підвальну, що сформувався в елліністичний час. Та її стилістика зображення персонажа близчча до пізніших предметів мистецтва.

Дуже цікавий виріб цього ж кола у вигляді колісниці з візницею на поселенні поблизу Кателіно I, у зольнику початку IV—середини III ст. до н. е., який В. В. Рубан пов'язує з культом Ахілла¹⁶. Можна припустити зв'язки і з іншими культурами — візниці на колісницах відіграють важливу роль у міфах про Аполлона, у хтонічних культурах. Тим більше здається необережним ототожнення персонажа із самим Ахіллом¹⁷.

Всі описані вироби є продукцією ольвійських художніх майстерень. У зв'язку з цим слід згадати неодноразові знахідки ливарних форм для букраніїв і лабрисів в Ольвії¹⁸.

Таким чином, описані предмети істотно поповнили колекцію культових предметів з Ольвії, пов'язаних, головним чином, з діонісійськими хтонічними божествами. Це ще раз підтверджує дуже значну роль цих культів у духовному житті ольвіополітів у IV—II ст. до н. е.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

Свинцовные изделия из Ольвии

Резюме

В статье публикуются изделия из раскопок последних лет в Ольвии. Они являются продукцией ольвийских мастерских и связываются с культовой жизнью ольвиополитов в IV—III вв. до н. э.

¹ Зайцева К. И. Ольвийские культовые свинцовые изделия // Культура и искусство античного мира. — Л., 1971. — С. 84—106.

² Русаяева А. С. Земледельческие культуры в Ольвии дагетского времени. — Киев, 1979. — С. 87.

³ Венедиков И. Металлические и костени предметы от некропола на Аполлония // Аполлония. Раскопайте в некрополе на Аполлония през 1947—1949. — София, 1963. — С. 319—320.

⁴ Щеглов А. Н. Курган-кенотаф близ Ярылгачской бухты // КСИА АН СССР. — 1972. — № 130. — С. 73.

⁵ Петровська Е. О. Потрійна свинцева герма з розкопок Ольвії 1955 р. // Археологія. — 1973. — Вип. 11. — С. 154—156; Рубан В. В. Литое свинцовое изображение группы фигур из поселения Кателино // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — Київ, 1982. — С. 54—58.

⁶ Зайцева К. И. Указ. соч. — С. 84—106.

⁷ Там же. — С. 85.

⁸ Там же. — Рис. 1—5.

⁹ Там же. — С. 104. — Рис. 4, 4.

¹⁰ Там же. — Рис. 6, 2.

¹¹ Там же. — С. 96—98; Русаяева А. С. Указ. соч. — С. 87—89.

¹² Петровська Е. О. Указ. соч. — С. 154—156.

¹³ Русаяева А. С. Указ. соч. — С. 115—116.

¹⁴ Прушевская Е. О. Художественная обработка металла (торевтика) // Античные города Северного Причерноморья. — М.; Л., 1955. — С. 333.

¹⁵ Пругло В. И. Раскопки северо-западного района Ольвийской агоры в 1975 г. // КСИА АН ССР. — 1978. — № 156. — С. 51. — Рис. 4, 52.

¹⁶ Рубан В. В. Указ. соч. — С. 54—58.

¹⁷ Там же. — С. 56.

¹⁸ Зайцева К. И. Указ. соч. — С. 95—96; Славин Л. М. Кварталы в районе Ольвийской агоры // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 50; Русыева А. С. Указ. соч. — С. 87; Лейпунська Н. О. Ливарні форми з Ольвії // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — Рис. 1, 10.

A. В. БУРАКОВ

Теракота воїна з поселення Козирка

Теракотова пластика римського часу в Ольвії та на її периферії трапляється дуже рідко. Тому привертає увагу кожна знахідка цього виду художнього ремесла для вивчення культури Ольвійської держави в перші століття нової ери.

Теракота воїна випадково знайдена в 1980 р. поблизу Козирського городища на схилі балки, де, очевидно, існувало поховання, зруйноване зсувами землі (рис. 1). Знахідка непоганої збереженості, лише частково відбита права рука, невелика частина спини, а також відсутні характерні для цього типу теракот підвісні ноги (рис. 2). Висота статуетки — 0,12 м, ширина — 0,053 м. Вона виготовлена з добре відмученої глини оранжевого кольору з великою кількістю крихітних блискіток слюди. Лише зрідка простежуються невеличкі вкраплення піску і шамоту.

Теракота виготовлена з двох форм, двобічна, всередині порожниста, має широкий отвір у нижній частині і невеликий на потилиці. Форма, судячи за відбитком, була ще не зношена: чітко відтиснуті всі деталі обличчя, зачіски та одягу. Однак при виманні статуетки з форми на правій щоці сира глина була трохи зачеплена і не загладжена стекою. Такий самий брак і в нижній частині теракоти. Під час її випалювання допущені невеликі тріщини на поверхні, а також не досить охайні кріплення, особливо в області голови, плечей і щита двох половиночок теракоти. Можна вважати, що теракота виготовлена ольвійським коропластом.

На теракоті зображене воїна в панцирі і безрукавному плащі, скріпленому на плечах круглими застібками. Зіпсована права рука воїна, зігнута в лікті: можливо в ній знаходився якийсь предмет. Лівою рукою біля тулуба воїн тримає великий овальної форми щит, прикрашений нечіткими рельєфними зображеннями воїна у шоломі, який стоїть, розетками і схематичною квіткою.

Обличчя воїна має чіткі риси: міндалеподібні очі під нависаючими бровами, товстий ніс, вузькі губи і невелике підборіддя, що в сукупності підкреслює юність зображеного. Зачіска у вигляді фестонів, що нагадують архаїчні зачіски, гармонійно поєднується з трактуванням верхньої частини одягу хвилястими складками та рельєфно переданими пластинами панциря.

Два бокові круглі отвори в нижній частині теракоти свідчать про те, що вони призначалися для кріплення підвісних ніг.

В Ольвії знайдено кілька подібних теракот воїнів, з них лише три збереглися майже повністю¹. Всі ці теракоти мають схожі ознаки: загальна постановка фігури із зігнутою правою рукою і щитом у лівій руці, трактування одягу, зачіски у вигляді хвилястих фестонів, наявність підвісних ніг і, нарешті, одинакові розміри. Але є деталі, які вказують на те, що вони виготовлялися не в однакових формах. Це, передусім, риси обличчя: у одних вони більш тонкі, узагальнюючі, в інших — грубі, утрировані. Відрізняються також і щити своїми рельєфними зображеннями. Частіше трапляється на них зображення голови горгони. На двох ольвійських теракотах у воїна з

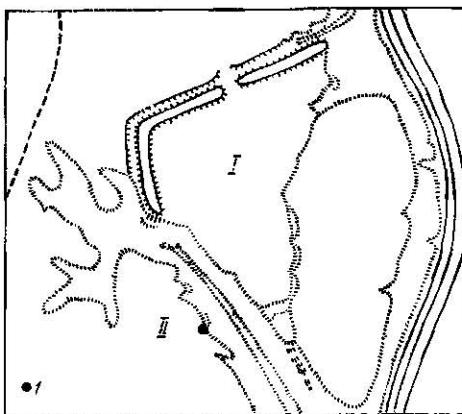

Рис. 1. Козирське поселення:

I — Козирське укріплене поселення (городище) I ст. до н. е. — середини III ст. н. е.; II — Козирка IX — бронза, архайка і поховання (могильник) Козирського укріплення I ст. — першої половини II ст. н. е.

Умовні позначення:

I — місце знахідки теракоти.

Рис. 2. Теракотова статуетка воїна.

правого боку на поясі висить короткий кинджал, відсутній на козирській статуетці.

Теракоти воїнів набули поширення, особливо в боспорських містах, ще з елліністичного часу². Продовжували вони виготовлятися і в перші століття нової ери. Проте боспорські теракоти воїнів значно відрізняються від ольвійських: на них представлено зображення воїнів-галатів у грецькому або варварському вбранні³. Найбільшого поширення, особливо в Пантикеї в I—II ст. н. е., набули статуетки воїнів, які спираються на щит овальної форми⁴. Воїни зображувалися з такими самими пластинчастими панцирями, що і ольвійські, проте одяг мав значні відмінні: на боспорських воїнах часто наявні башлик, кафтан, шаровари. Вони належали до місцевого виробництва і за межі Боспору не потрапляли.

Щодо датування як ольвійських, так і боспорських теракот немає чітко встановленої дати. Вони відносяться до широкого хронологічного діапазону — I—II ст. н. е. Відносно ольвійських теракот воїнів можна припустити, що вони з'явилися тут не раніше середини II ст., тобто з того часу, коли в Ольвії було введено римський гарнізон. При цьому варто згадати промову відомого грецького ритора Діона Христостома, який відвідав Ольвію близько 100 р. н. е. і особливо відзначив негативне ставлення ольвіополітів до тих жителів, які наслідують римській моді (Dio Chrys., 34).

Найчастіше теракоти воїнів як в Ольвії та її окрузі, так і на Боспорі, траплялися в похованнях. Можливо, вони були покладені туди як своєрідні апотропеї, бо не всі поховання належали воїнам, судячи за своєрідним похованальним інвентарем. Підвісні ноги в ольвійських воїнів вказують також на їх ритуальне призначення, зв'язок з окремими релігійними святами, можливо, в честь бога Мітри — покровителя солдатів.

Таким чином, козирська теракота поповнює групу ольвійських теракот воїнів новим типом. Технічний брак, допущений при її виготовленні, дає право більш упевнено відносити ці теракоти до ольвійського місцевого виробництва.

Терракота воина из поселения Козырка

Резюме

В публикации представлено подробное описание редкой терракоты воина с подвесными ногами. Терракота датируется второй половиной II в. н. э., очевидно, была изготовлена в Ольвии и служила для ритуальных целей, возможно, использовалась в культе Митры и погребальном культе.

¹ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1913—1915 гг. — СПб., — 1918. — С. 44. — Рис. 63; Скуднова В. М., Славин Л. М., Клейман И. Б. Описание терракотов из Ольвии // САИ. — 1970. — Вып. ТI-П. — С. 55. — Рис. 37, 5; Деревицкий А. Н., Павловский А. А., Штерн Э. Р. Терракоты Одесского археологического музея. — Одесса, 1898. — Т. I. — Рис. 14, 2, 3.

² Денисова В. И. Коропластика Боспора. — Л., 1981. — С. 67.

³ Там же. — С. 73.

⁴ Силантьева П. Ф. Терракоты Пантикея // САИ. — 1974. — Вып. ГI-П. — С. 35.

С. Б. ЛАНЦОВ

Матеріали з некрополя Керкінітіди

На рубежі XIX—XX ст. почалося швидке зростання Євпаторії. Міська дума поділила узбережжя на ділянки, які продавалися під забудову приватним особам¹. Внаслідок земляних робіт знищена значна кількість давніх пам'яток². У 1916 р. розгорнулося будівництво великої грязелікарні на березі Мойнакського озера, де П. О. Бураков у 1880 р. зафіксував залишки давніх будівельних комплексів, а Н. Ф. Романченко, який досліджував тут у 1895 р. та 1897 р. ряд будівель античного часу, локалізував Керкінітіду (з помилкою на 5 км)³.

М. І. Ростовцев, який відвідав улітку 1916 р. Євпаторію, вказував на необхідність якнайшвидшого дослідження пам'ятки, поки та достаточно ще не знищена в результаті будівельних робіт. Він ратував не лише за дослідження античних будівельних залишків поблизу Мойнакського озера, але й поставив питання про комплексне дослідження пам'ятки, включаючи і «високоцікавий некрополь»⁴, який також потрапив у зону розвитку міста. Слід зазначити, що згадане місце знаходження могильника установлено за свідченням Н. Ф. Романченка⁵.

Завдяки ініціативі М. І. Ростовцева Археологічна комісія видала Відкритий лист на ім'я Б. В. Фармаковського, а проведення робіт у Євпаторії було доручено директору Херсонеського музею Л. А. Моїсеєву⁶. Поряд з вивченням відкритого ним на Каракантинному мисі городища Керкінітіди та сільських садіб поблизу оз. Мойнаки він провів у 1916—1917 рр. і дослідження на некрополі. На жаль, їх результати не введено до наукового обігу. Матеріали про них у щоденниковых записах наприкінці 60-х років надійшли до архіву ГХІАЗ від вдови покійного і покладені в основу нашої праці⁷. Неважаючи на те, що дані Л. А. Моїсеєва не є повноцінним джерелом, вони при зіставленні з іншими архівними матеріалами висвітлюють топографію некрополя Керкінітіди, дають уявлення про взаємовідносини грецького міста з варварським світом.

Дослідження поховальних споруд було сконцентроване на території парку грязелікарні поблизу оз. Мойнаки, що знаходиться за 5 км від міської межі початку XX ст., і в самому місті. Безпосередньо роботами поблизу озера керували художник Н. К. Клуге та І. Антілохов⁸, які розкопали одне ґрунтovе безінвентарне поховання і два кургани⁹.

Один з них (№ 1*, розкоп IV, квадрат IV за Л. А. Моїсеєвим) розкопано колодязем 5×5 м. Поховання не виявлено. При уважному

* Нумерація курганів запропонована нами для зручності викладу.

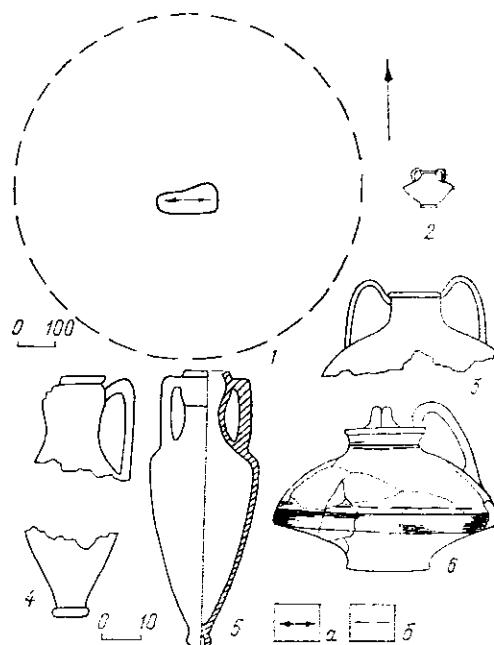
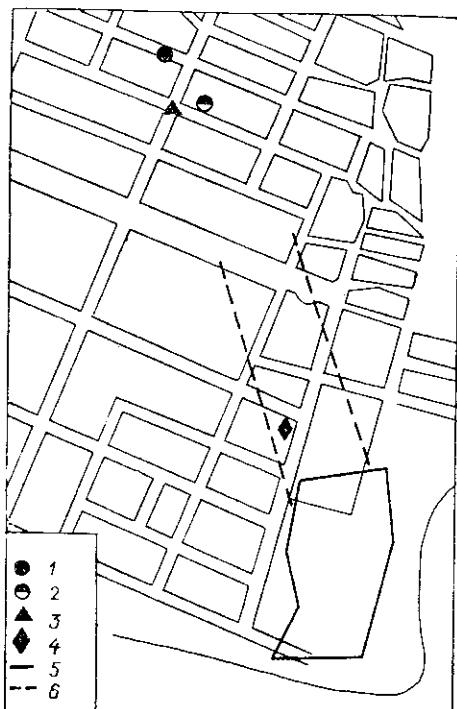

Рис. 1. План-схема некрополя Керкінітіди (за Л. А. Моїсеєвим):

1 — курган № 3 (розкоп XXI) за Л. А. Моїсеєвим поблизу вул. 13 Листопада; 2 — курган № 4 (розкоп XXII) по вул. Дьомищева; 3 — «склеп» (розкоп XXIII) на перехресті вулиць 13 Листопада і Токарева; 4 — грунтові могили під будинком № 19/1 на розі вулиць Пушкіна і Свердлова; 5 — контури городища; 6 — напрям динаміки некрополя.

Рис. 2. Курган № 3. План (1) та інвентар:

2, 3, 4 — рисунки Л. А. Моїсеєва; 5 — тип посудин; 6 — посудина типологічно близька посудинам на рис. 2, 2, 3 (з розкопок городища Керкінітіди в 1982 р., № к. о. — 702).

Умовні позначення: а — широтна орієнтація; б — кам'яна крепіда.

вивчені записів Л. А. Моїсеєва та плану «кургану», єдиного зафіксованого графічно, стає очевидним, що в даному випадку за надмогильний насип помилково прийнято злежану кулу ґрунту, переміщеного з території розташування античних садиб, у результаті чого тут і знайдено кілька керамічних фрагментів елліністичного часу¹⁰.

Курган № 2 (розкоп XIX) за описом і планом дослідника легко піддається точній локалізації. Проте він не привертав уваги при вивчені поховань античного часу через надзвичайну скудність інформації про нього. Вона зводиться до того, що в кургані розмірами 9×6 м та висотою до 1,1 м на захід та південь від центру знайдено дві могили, одна з яких, що містила кістяк «у дерев'яній домовині» і розташована на скелі, пограбована, а друга, заглиблена в скель, не має інвентаря¹¹. Орієнтація могил не вказана. Немає нічого, що дозволяло б хоч приблизно датувати чи етнічно атрибутувати пам'ятку.

В самому місті в гаданих межах некрополя Керкінітіди Л. А. Моїсеєв заклав п'ять розкопів (№ XV, XVII, XXI—XXIII). У трьох з них знайдено похованальні споруди античного часу.

Курган № 3 знаходився поблизу вул. 13 листопада (колишньої Ак-Мечетської)¹² (рис. 1, 1). Тут «досліджувалося місце, яке виділяється від іншого чернуватою землею, що міститься в круглому обрамленні з кам'яних обтесків», що, на думку Л. А. Моїсеєва, «схожа... на курган з кам'яною крепідою»¹³. Цей курган з насипом, який майже не зберігся і був зритий до рівня похованого чорнозему, що випливає з наведеної цитати, піднімався над полем на 0,25 м, а його діаметр дорівнював 9,1 м. Від поверхні насипу на глибині 0,7 м вибрано ґрунт до материкової скелі. В центрі кургану (дещо на південь) в скелі вирубана

могильна яма близької до трапеції форми, довжиною 1,5 м, найбільшої ширини 0,9 м, що мала широтну орієнтацію¹⁴. План кургану завдяки цим даним піддається схематичній реконструкції (рис. 2, 1). Поховання — пограбоване, оскільки дослідник не згадує ні про наявність кістяків в ньому, ні про інвентар.

У залишках насипу виявлено «розбиту на шматки і дуже обгорілу іонійську вазу», верхню частину сіроглинняної «дворучної вази», фрагменти чорнолакової солонки та червонофігурного кратера, цілу горловину та ніжку від однієї амфори¹⁵. Незважаючи на схематичність рисунків Л. А. Моїсеєва, чітко можна визначити морфологічні ознаки ряду посудин, які дають можливість віднести їх до певних типів за сучасною класифікацією і відносно точно датувати. Так, пухлогорла, з легким перехватом амфора¹⁶, за І. М. Брашинським і В. В. Рубаном, датується не пізніше третьої четверті V ст. до н. е.¹⁷ Іонійські дворучні глечики («вази», за Л. А. Моїсеєвим) (рис. 2, 2, 3) датуються в межах останньої четверті V ст. до н. е.¹⁸, а посудини, найбільш близькі за формою, відносяться до 425 р. до н. е. (рис. 2, 4)¹⁹. За типологією керамічного матеріалу можна вважати, що поховання у даному кургані було здійснене не пізніше третьої четверті V ст. до н. е. (рис. 2, 5, 6). Цій даті не суперечить і знахідка червонофігурної кераміки, що побутувала в Криму у V ст. до н. е. Слід зазначити, що за опублікованими даними, курганів V ст. до н. е. в Криму, а тим більше в прибережних районах Західного Криму, мало²⁰.

Звичай спорудження надмогильного насипу в античний період у Північному Причорномор'ї більшість дослідників пов'язують зі скіфською традицією²¹. Кургани з V ст. до н. е. з'являються і в некрополях античних міст даного регіону²², а поховання в них на основі відсутності зброї та ліпної кераміки вважають грецькими. Однак повної ясності у критеріях виділення етнічної належності похованих у курганах міських некрополів не існує. Наприклад, ліпна кераміка взагалі рідко трапляється у скіфських похованнях²³, а наявність зброї в інвентарі перідко пов'язують з грецькими похованнями²⁴.

На нашу думку, на ранньому етапі існування грецьких апойкій Північного Причорномор'я, коли ще не відбулася синкретизація еллінського та аборигенного поховальних обрядів, кургани поховання, можливо, належали варварському етнічному елементу міст-колоній, на користь чого свідчить нечисленність курганів класичного часу. В некрополі Ольвії, наприклад, вони поки що зовсім невідомі²⁵. Наявність же скіфського впливу на населення з моменту виникнення античних центрів (з першої четверті V ст. до н. е.) встановлено для Ольвії та Березані²⁶. Повсюдно знаходять фрагменти ліпної — як скіфської, так і кизил-кобинської — кераміки в шарах V ст. до н. е. і на городищі Керкінітіди, хоча й в незначній кількості²⁷.

Незважаючи на існування курганних некрополів поблизу античних міст, віднесення кургану № 3 до некрополя Керкінітіди досить сумнівне. Основні аргументи проти цього — раннє його датування і розміщення на значній відстані від городища (блізько 1,5 км), що не вкладається в загальну схему історико-топографічного розвитку античних могильників, які звичайно починали рости від стін фортеці. Відсутні також дані, які дозволили б припустити, що ця територія входила до хори Керкінітіди. В зв'язку з цим курган, на нашу думку, міг бути залишеним скоріше кочовими скіфами; цьому не суперечить ні наявність насипу, ні форма та організація могили, ні її датування, ні відсутність ліпного посуду. Чітко виражених визначальних ознак у даному випадку немає, що можна, очевидно, пов'язати з пограбуванням поховання. В свою чергу, такі сталі для скіфо-етнічної атрибутації і некорисні для грабіжників предмети, як бруск чи стріли, могли взагалі не клсти в могилу — як такі, що не відповідають роду діяльності похованого. Беручи до уваги, що поховання в кургані № 3 — основне і за знахідками виключно грецької кружальної кераміки, не представ-

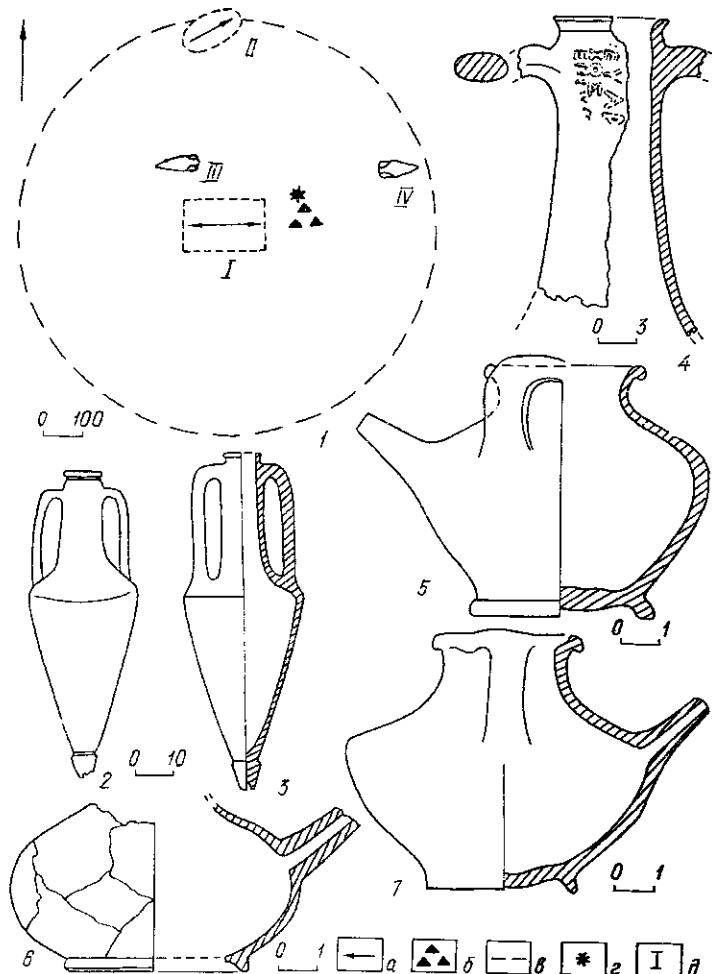

Рис. 3. Курган № 4. План інвентаря:

1 — план кургану (реконструкція автора); 2 — рисунок Л. А. Моїсєєва; 3 — тип посудин; 4, 5, 6, 7 — речі із фондів Євпаторійського краєзнавчого музею.

Умовні позначення: а — орієнтація похованого; б — нагромадження каменів; в — кам'яна крепідка; г — місце виявлення гераклейської амфори (рис. 3, 4); д — номери могил.

леної в поховальних комплексах общинників²⁸, соціальний статус похованого був досить значним. Відсутність серед знахідок хоча б деяких фрагментів зброї, звичайної і для знатного скіфа, і простолюдина, дає можливість припустити, що похований належав до категорії скіфів-купців, виділеної К. П. Бунятян²⁹.

Курган № 4 розташований на вул. Дьомішева (колишній Мойнакський) (рис. 1, 2)³⁰. Його діаметр — 11 м, навколо насипу, що не зберігся, виявлено «сліди кам'яної крепідки»³¹. Курган містив основне та три впускних поховання, взаєморозташування яких, за описом Л. А. Моїсєєва, піддається умовній реконструкції (рис. 3, 1).

Майже в його центрі в материкову скелю заглиблена на 0,31 м могила № 1 довжиною 2,27 м, шириноро 1,45 м, яка має широтну орієнтацію. Зітлілій кістяк «лежав на підстилці з камки товщиною 2 см», орієнтований головою на схід. У могилі трапилися уламки залізних предметів і червонофігурний лекіф³². У засипці поховальної ями знайдено уламки амфор і дерева³³.

Могила № 2³⁴ впускна в наскельний ґрунт. Вона знаходилася на 4,2 м північніше могили № 1. Скелет, що зітлів, орієнтований головою на північний схід. Біля правої руки похованого лежали фрагменти

лізного ножа, а поблизу плеча цієї самої руки — чорнолаковий кілік³⁵.

На північ, у безпосередній близькості від могили № 1 виявлено поховання (№ 3) дитини у фрагментованій хіоській амфорі, орієнтованій горловиною на схід. Кістки зітліли. Поховальний інвентар складається з чорнолакових кіліка та гуттуса³⁶. Останній вдалося за інвентарним номером довоєнної книги надходжень та рисунком Л. А. Моїсеєва відшукати у фондах ЄКМ*.

На схід могили № 1 в безпосередній близькості від неї — багато розкиданого каміння, очевидно, зруйнованих склепів³⁷. На північ від них у насипу виявлено уламки трьох великих скляних чашок, амфорне горло з клеймом та плаский мідний гудзик³⁸. За рисунком у щоденнику Л. А. Моїсеєва у фондах ЄКМ знайдено горловину гераклійської амфори з прямокутним енгліфічним клеймом (рис. 3, 4)**, яке відноситься, за класифікацією Б. А. Василенко (сприйнятою також і І. Б. Брашинським), до III ранньої групи, що датується початком другої четверті IV ст. до н. е.³⁹ В інших місцях насипу знайдено: амфорне горло та ручку з клеймами, великий червонофігурний фрагментований лекіф⁴⁰.

На схід, у 4,8 м від поховання № 3 виявлена хіоська амфора (могила № 4, за Л. А. Моїсеєвим), що впущена у скелю на 0,20 м та орієнтована горловиною на захід. У ній знаходилося дві посудини, заповнені попелом, які Л. А. Моїсеєв пов'язує з обрядом «спалення»⁴¹. Хіоська амфора з ковпачковою ніжкою, що випливає з рисунку дослідника⁴², за його записами має загальну довжину — 0,95 м, при висоті горловини — 0,31 м та діаметрі плічок — 0,38 м⁴³ (рис. 3, 2). За даними метрологічної характеристики вона близька до цілих амфор з Роксоланівського та Єлизаветівського могильників, що датуються першою половиною IV ст. до н. е. (рис. 3, 3)⁴⁴. Посудини, знайдені всередині амфори, названі у польовому щоденнику кіліками⁴⁵, а в описі матеріалу вони іменуються гуттусами. Саме гуттуси виявлено в ЄКМ (рис. 3, 5, 6, 7); їх можна ідентифікувати з речами, помилково названими Л. А. Моїсеєвим в щоденнику кіліками⁴⁶***.

Сам обряд поховання в амфорі, характерний для поховань дітей, і наявність в ній двох гуттусів, які також звичайно пов'язують з дитячими похованнями, дають можливість з достатньою впевненістю стверджувати, що прах у гуттусах належав двом кремованим, одночасно померлим дітям з однієї сім'ї, можливо, близнюкам. Подібний тип поховань є унікальним.

На основі вищевикладеного уявляється можливим виявити послідовність поховання в кургані № 4. Не пізніше першої половини IV ст. до н. е. датується основне поховання (№ 1), зведення насипу та спорудження крепіди. Потім, також у першій половині IV ст. до н. е., в насип впускаються поховання в амфорах 3 та 4. На типологічну близькість цих посудин побіжно вказує Л. А. Моїсеєв, називаючи їх «амфорами хіоської форми»⁴⁷.

Інвентар з могили № 2 не виявлено в фондах ЄКМ, проте згадка про наявність в ямі чорнолакового кіліка дозволяє віднести поховання до часу не пізніше еллінізму.

Виявлення фрагментів «скляних чашок» у насипу, можливо, свідчить про те, що в верхній частині кургану були наявні впускні поховання римського часу. З території некрополя Керкінітіди відомо кілька випадкових знахідок монет та посудин I—III ст. н. е.⁴⁸, що поки що на основі опублікованих матеріалів, не узгоджується з даними, отриманими в останні роки (1980—1986) при дослідженні городища Керкінітіди, де античний матеріал не виходить за межі II ст. до н. е.⁴⁹

* Фонди ЄКМ, КП 609/А 586.

** Фонди ЄКМ, КП 609/А 65.

*** Фонди ЄКМ, КП 606/А 441, КП 608/А, 443.

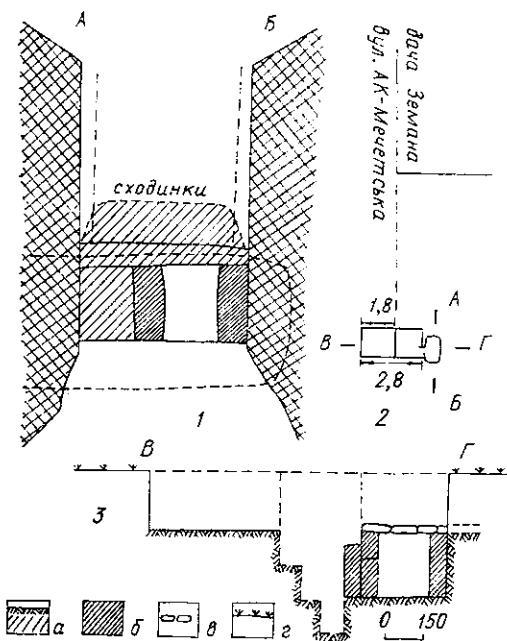

Рис. 4. «Склеп». Умовний план і розрізи. 1, 2 — рисунки Л. А. Моїсеєва (лінії розрізів автора); 3 — реконструкція автора.

Умовні позначення:

a — скеля; *b* — кам'яні конструкції; *c* — кора вивітрювання; *g* — рівень денної поверхні 1917 р.

ний отвір до камери, висотою 0,50 м і висотою 0,70 м і ширину 0,50 м.

На основі рисунку Л. А. Моїсеєва (рис. 4, 1), який є розрізом по довгій осі камери (лінія А—Б) з видом за нею, можна з'ясувати деякі конструктивні особливості «склепу». Так, довжина дромосу не перевищувала 1 м. Вона визначається відстанню від камери до першої сходинки, вирубаної в склепі (див. рис. 4, 2). Дно дромоса, мабуть, було нижче дна склепу, на що вказує пунктирна лінія на рисунку дослідника (рис. 4, 1). В зв'язку з цим слід зазначити, що незважаючи на відсутність масштабу, пропорції в начерках Л. А. Моїсеєва дотримані досить правильно, як це вдалося встановити при порівнянні виявлених у фондах ЄКМ речей з рисунками.

«Верхня вимостка», за Л. А. Моїсеєвим, (рис. 4, 1) не лише перекриває «склеп», але й поширяється за межі розкопу. Цей факт і наше знайомство з геологічною будовою району сучасної Євпаторії дають можливість вважати дану «вимостку» ні чим іншим, як корою вивітрювання — продуктом розкладу верхньої частини вапняку. Тут вона, як правило, незначна за товщиною та відділена від основного пласта скелі тонким шаром глинистих відкладень пальового кольору. Інколи вона розташована безпосередньо на скелі. Сталість перекриття «з вимостки» можливо пояснити лише природним його походженням. На основі викладеного нам уявляється, що «склеп» було споруджено у підбої (рис. 4, 3). Подібну конструкцію «склепу» можна пояснити бажанням його творців скоротити трудомісткість робіт.

У «склепі» виявлено вісім кістяків, два з яких лежали головою на захід, інші — на схід. Кістяки розміщені безладно один під іншим, крім того, один лежав в безпосередній близькості до закладу. Очевидно, в даному випадку представлено обряд підзахоронення. Біля правого плеча кістяка, який було покладено в «склеп» останнім, знаходилася «глинина чашечка», а біля правої руки — бруск та шматок червоної фарби. В центрі похованальної споруди знайдено шматок кре-

Курганні некрополі IV ст. до н. е. виявлено поблизу поселень Північно-Західного Криму (Заозерне, Панське, Караджа, Калос Лімен)⁵⁰. Відомі кургани також і в некрополі Керкінітіди⁵¹.

Крім чотирьох курганів Л. А. Моїсеев дослідив «кам'яний склеп» на розі вул. 13 листопада (колишня Ак-Мечетська) та Токарєва (колишня Першої лінії) (рис. 1, 3)⁵². Склеп підпрямокутної в плані форми, орієнтований довгою віссю на захід—схід, має довжину — 2,05 м, ширину — 1,20 м, висоту — 0,85 м, був цілком впущений в скелю, над якою міститься ґрунт товщиною 0,81 м.

Судячи з побіжних описів і рисунків, можна твердити, що він мав дромос зі сходинками в скелі із північного широкого боку камери, та перекриття, за яке слід вважати «верхню вимостку», товщиною 0,12 м (рис. 4, 1, 2)⁵³. Вхідний отвір до камери, висотою 0,31 м, був закладений плитою, висотою 0,70 м і шириною 0,50 м.

На основі рисунку Л. А. Моїсеєва (рис. 4, 1), який є розрізом по довгій осі камери (лінія А—Б) з видом за нею, можна з'ясувати деякі конструктивні особливості «склепу». Так, довжина дромосу не перевищувала 1 м. Вона визначається відстанню від камери до першої сходинки, вирубаної в склепі (див. рис. 4, 2). Дно дромоса, мабуть, було нижче дна склепу, на що вказує пунктирна лінія на рисунку дослідника (рис. 4, 1). В зв'язку з цим слід зазначити, що незважаючи на відсутність масштабу, пропорції в начерках Л. А. Моїсеєва дотримані досить правильно, як це вдалося встановити при порівнянні виявлених у фондах ЄКМ речей з рисунками.

«Верхня вимостка», за Л. А. Моїсеєвим, (рис. 4, 1) не лише перекриває «склеп», але й поширяється за межі розкопу. Цей факт і наше знайомство з геологічною будовою району сучасної Євпаторії дають можливість вважати дану «вимостку» ні чим іншим, як корою вивітрювання — продуктом розкладу верхньої частини вапняку. Тут вона, як правило, незначна за товщиною та відділена від основного пласта скелі тонким шаром глинистих відкладень пальового кольору. Інколи вона розташована безпосередньо на скелі. Сталість перекриття «з вимостки» можливо пояснити лише природним його походженням. На основі викладеного нам уявляється, що «склеп» було споруджено у підбої (рис. 4, 3). Подібну конструкцію «склепу» можна пояснити бажанням його творців скоротити трудомісткість робіт.

У «склепі» виявлено вісім кістяків, два з яких лежали головою на захід, інші — на схід. Кістяки розміщені безладно один під іншим, крім того, один лежав в безпосередній близькості до закладу. Очевидно, в даному випадку представлено обряд підзахоронення. Біля правого плеча кістяка, який було покладено в «склеп» останнім, знаходилася «глинина чашечка», а біля правої руки — бруск та шматок червоної фарби. В центрі похованальної споруди знайдено шматок кре-

меня. Поміж ніг одного з похованих, повернутого головою на схід, містилася залізна пряжка. У «склепі» також виявлено скляні буси жовтого кольору (на одній низці) та червоноглиняний фрагментований світильник, а в дромосі — бронзовий чотирнадцятигранник⁵⁴. Жодний предмет відшукати не вдалося. Однак, судячи за широтною орієнтацією та кількістю похованих, за наявністю в інвентарі бруска, а також шматків червоної фарби (очевидно, реальгара) та кременю уявляється можливим віднести цю підбійну могилу, обкладену по сторонах кам'яними плитами, що стоять вертикально, до розряду скіфських сімейних усипальниць. На наявність у могилі жіночих поховань свідчать буси. Суто чоловічою ознакою є наявність бруска⁵⁵.

Появу обряду підзахоронення звичайно пов'язують з седентаризацією скіфів, яка в даному конкретному випадку могла стимулювати загарбання ними Керкінітіди, а отже, відбутися не раніше II ст. до н. е.⁵⁶ Однак не виключено і той варіант, що скіфи цілими сім'ями жили в античному місті та ховали родичів на його некрополі. В такому випадку могилу можна віднести до більш раннього часу, хоча це малоймовірно.

Крім вивчення вищеописаних об'єктів Л. А. Моїсеєв наглядав за земляними роботами «на Дуванівській вулиці, на місці будинку Нахшунова», де було знайдено грунтові могили V ст. до н. е.⁵⁷ За допомогою місцевих краєзнавців вдалося встановити точне місцезнаходження цих поховань — під фундаментом будинку № 19/1 на розі вулиць Свердлова та Пушкіна (рис. 1, 4).

Розкопками чотирьох курганів, підбійною могилою з кам'яним облицюванням (склепу) та наглядом «на Дуванівській вулиці» вичерпуються дослідження поховальних споруд в 1916—1917 рр. У 1929—1930 рр. Л. А. Моїсеєв знов проводить розкопки в Євпаторії. Незадовго до цього у виступі на об'єднаному засіданні відділів греко-римського мистецтва і археології Скіфії та Сарматії ГАІМК він вказує на ряд першочергових проблем у вивченні євпаторійських старожитностей, серед яких висунуто завдання вивчення некрополя та курганів⁵⁸. Проте Кримською комісією ГАІМК було винесено постанову, що диктувала «утриматись від розкопок» поховань, оскільки це «може посилити пошуки скарбів»⁵⁹, які набули значних розмірів, як свідчать листи Г. Х. Бояджиєва та Н. Е. Макаренка з Євпаторії в ГАІМК⁶⁰. У зв'язку з такими обставинами розкопки некрополя в 1929—1930 рр. не провадилися.

Заслуга наукового відкриття та першого дослідження некрополя Керкінітіди належить Н. Ф. Романченко. Однак виявлені ним поховальні пам'ятки та окремі артефакти не співвіднесені з планувальною сіткою Євпаторії, а на умовних схемах відсутній масштаб, тому Л. А. Моїсеєв змушений був шукати «сліди античного кладовища». Невеликі роботи (описані вище), проведені в 1917 р., уточнили місцезнаходження могильника, що в свою чергу дозволило йому вперше точно локалізувати Керкінітіду, яка безумовно знаходилася, за аналогіями з усіма античними поселеннями, поряд з некрополем, а не, як вважалося раніше, за 5 км від нього на березі Мойнакського озера⁶¹.

Л. А. Моїсеєв також спробував вивчати межі могильника, сумарно датованого ним V—I ст. до н. е.⁶² На його думку, той знаходився «між Надеждинською та 2-ою продольною вулицями (колишня Княжеська) по продовженню Мойнакської та Ак-Мечетської вулиць»⁶³, тобто між сучасними вулицями Гагаріна, Кірова, Дьомішева та 13 листопада. Дані точка зору зовсім не ясна, оскільки всі ці вулиці паралельні одна одній. Лише крайні вул. Дьомішева та Кірова можуть бути північною та південною межами могильника.

Він також умовно намітив спрямування історико-хронологічної динаміки некрополя, який поширювався вузькою смugoю на північний захід від Керкінітіди⁶⁴. Це він умовно відобразив у 1929 р. на схемі

Євпаторії (рис. 1, 5, 6)⁶⁵, вже неодноразово опублікованій рядом авторів⁶⁶, але або дуже схематично, або не точно.

Дослідник дещо сумнівався у такому положенні кладовища, очевидно, в зв'язку з виявленням курганів поблизу оз. Мойнаки і з тим, що на планах П. О. Бурачкова та Н. Ф. Романченко кургани, хоча і в незначній кількості, відзначено на всьому просторі між озером і Євпаторією⁶⁷. Так, у звіті за 1929 р. Л. А. Моїсеєв схиляється до думки про поширення могильника «протягом 3-х верст» між Карантинним мисом і оз. Мойнаки⁶⁸. На нашу думку, початковий висновок (рис. 1, 6) ближчий до істини. Більшість же курганів на вищезгаданих планах віддалені від міста і не мають відношення до некрополя Керкінітіди. Розкопки деяких з них (Н. Ф. Романченко) дозволяють все ж таки вбачати в них пам'ятки, одночасні існуванню античного міста⁶⁹, але їх скоріше слід відносити до садиб Керкінітіди, на що вже звертає увагу Б. Ю. Міхлін⁷⁰.

Поряд з гіпотезою про розвиток євпаторійського могильника Л. А. Моїсеєв робив спроби виділити і основні типи поховань споруд, хоча навіть за наявними на той час даними їх перелік далекий від повноти⁷¹.

Загалом матеріали розкопок Л. А. Моїсеєва, оброблені нами, у сукупності з аналітичним спадком дослідника можуть і повинні послужити відправною точкою для проведення необхідної, великої та складної роботи по з'ясуванню приблизних меж некрополя античної Керкінітіди в умовах сучільної забудови центру сучасної Євпаторії, що, в свою чергу, дозволить в подальшому прогнозувати успіх археологічного пошуку. Дослідження Л. А. Моїсеєва мають важливе значення і для виділення ділянок з різними типами поховань споруд, а також для встановлення соціальної та історичної топографії могильника, етнічного складу периферійного грецького міста та греко-варварських контактів.

С. Б. ЛАНЦОВ

Материалы из некрополя Керкинитиды

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок Л. А. Моисеева в 1916—1917 гг. на слабо изученном некрополе античной Керкинитиды, расположенном на месте современной Евпатории. Сопоставление разрозненных данных позволяет графически реконструировать погребальные сооружения, определить их хронологию, осветить некоторые аспекты историко-топографической проблематики некрополя. В результате работ Л. А. Моисеева открыты четыре кургана, подбойный семейный склеп и семь грунтовых могил V в. до н. э. Два кургана поддаются датировке. Один из них относится к третьей четверти V в. до н. э., другой — к первой половине IV в. до н. э. В публикации высказываются также предположения об этнической принадлежности похороненных в курганах могильников античных городов.

¹ Романченко Н. Ф. Раскопки в окрестностях Евпатории // ИАК. — 1907. — Вып. 25. — С. 173.

² Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторийского уезда // ЗРАО. — 1896. — Т. 8. Вып. 1—2. — С. 220; ОАК за 1896 г. — СПб., 1898. — С. 70—71; Клепинин Н. Н. Об охране памятников старины в Крыму // Записки Крымского Общества Естествоиспытателей и Любителей природы. — Симферополь, 1913. — Т. 2. — С. 170; Штифтар В. Ф. Археологические находки в Евпатории // Гермес. — 1911. — Т. 9. — С. 461.

³ Бурачков П. О. Опыт соглашения открытой в Херсонесе надписи с природой местности и сохранившимися у древних писателей сведениями относящимися ко времени войны Диофанта полководца Мифрадата со скіфами // ЗООИД. — 1881. — Т. 12. — С. 245. — Табл. III; Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторийского уезда. — С. 219—237; ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С. 22; ОАК за 1897 г. — СПб., 1900. — С. 39—40; Романченко Н. Ф. Раскопки в окрестностях Евпатории. — С. 179—183.

⁴ Архив ЛОИА. — Ф. 1, 1916 г., д. 128, л. 20—21, 25—26.

⁵ Романченко Н. Ф. К вопросу о древнем поселении вблизи Евпатории // АИЗ. — 1894. — № 1. — С. 9—15; Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторий-

- ского уезда. — С. 219—237; *Романченко Н. Ф.* Раскопки в окрестностях Евпатории. — С. 172—187; ОАК за 1895 г.; ОАК за 1896 г.; ОАК за 1897 г.
- ⁶ Архив ЛОИА, ф. 1, 1916 г., д. 128, л. 33.
- ⁷ *Моисеев Л. А.* Полевые дневники раскопок в Евпатории 1916—1917 гг. // Архив ГХИАЗ, д. 1526. — 258 с.
- ⁸ Там же, л. 1; Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 128, л. 140.
- ⁹ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 13, 76, 77, 96, 97.
- ¹⁰ Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730; чертеж 5602; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 1, 76, 77.
- ¹¹ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 96—97; Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730, чертеж 5597.
- ¹² *Моисеев Л. А.* Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории // ИТУАК. — 1918. — № 54. — С. 253; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 99; Архив ЕКМ, 1917 г., д. 1, л. 19; Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730, чертеж 5597.
- ¹³ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 99.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18, № 767—771.
- ¹⁶ Там же, л. 18, № 770; Архив ЕКМ, 1917, д. 1, л. 19.
- ¹⁷ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. — Л., 1980. — С. 16; *Брашинский И. Б.* Методы исследования античной торговли. — Л., 1984. — С. 98; *Рубан В. В.* О хронологии раннеантитических поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С. 96—113.
- ¹⁸ *Шмидт Р. В.* Греческая арханская керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА. — 1952. — № 25. — С. 242—243; *Alexandrescu P.* La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe—IVe) // *Histria*. — 1978. — N 4. — P. 103; *Condurachi Em. Si col. Sancierul arheologic Histria* // МСА. — 1957. — N 4. — Fig. 27; *Sparkes B. A., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th. Centuries B. C. // The Athenian Agora. — 1970. — Vol. 12. — P. 247—248. — Pl. 9, N 162—166.
- ¹⁹ *Sparkes B. A., Talcott L.* Op. cit. — P. 247. — Pl. 9, N 162.
- ²⁰ *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 12, 36—40; *Цветаева Г. А.* Курганный некрополь Пантикея // МИА. — 1957. — № 56. — С. 232; *Дашевская О. Д.* О скифах Северо-Западного Крыма в период греческой колонизации // Демографическая ситуация в Причерноморье в период греческой колонизации. Цхалтубо. — 1979. — Тбилиси, 1981. — С. 220—223; *Омелькова Л. А.* Погребальный комплекс второй половины V в. до н. э. в Бельбекской долине // Античная и средневековая идеология: АДСВ. — Свердловск, 1984. — С. 14.
- ²¹ *Цветаева Г. А.* Курганный некрополь Пантикея. — С. 227—228.
- ²² Там же. — С. 232; *Силантьева Л. Ф.* Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — № 69. — С. 52—91; *Черненко Е. В.* Погребения с оружием из некрополя Нимфея // Древности Восточного Крыма. — Киев, 1970. — С. 198; *Яковенко Е. В.* Скифи Східного Криму в V—III ст. до н. е. — Киев, 1974. — С. 105—106.
- ²³ *Бунятыян Е. П.* Методика социальных реконструкций в археологии на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э. — Киев, 1985. — С. 46; *Мурзин В. Ю.* Указ. соч. — С. 90, 115—123.
- ²⁴ *Козуб Ю. І.* Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — Киев, 1974. — С. 111, 125; *Гайдукевич В. Ф.* Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 215; *Цветаева Г. А.* Грунтовый некрополь Пантикея, его история, этнический и социальный состав // МИА. — 1951. — № 19. — С. 68.
- ²⁵ *Козуб Ю. І.* Вказ. праця. — С. 17.
- ²⁶ *Марченко К. К.* Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1974. — 20 с.
- ²⁷ *Драчук В. С., Кутайсов В. А.* Исследование Керкинитиды // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 83; *Кутайсов В. А.* Отчет о раскопках Керкинитиды в 1981 г. // НА ИА АН УССР. — Р. 1, 3 е, инв. № 9922, л. 70—71.
- ²⁸ *Бунятыян Е. П.* Указ. соч. — С. 95.
- ²⁹ Там же. — С. 21.
- ³⁰ Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730, чертеж 5597.
- ³¹ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 100.
- ³² Там же; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18, № 772—773.
- ³³ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 100.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18, № 774, 775.
- ³⁶ Там же, № 776—778; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 101.
- ³⁷ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 101.
- ³⁸ Там же; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18, № 779—781.
- ³⁹ *Василенко Б. А.* О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э. // НЭ. — 1974. — Т. 11. — С. 10; *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт... — С. 39.
- ⁴⁰ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 101; д. 1551, л. 18, № 785—787.
- ⁴¹ Там же, д. 1526, л. 101.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Там же.

- ⁴⁴ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. — С. 174—175, 237—238, 240.
- ⁴⁵ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 101.
- ⁴⁶ Там же, д. 1551, л. 18, № 783, 784.
- ⁴⁷ Там же, д. 1526, л. 100.
- ⁴⁸ Романченко Н. Ф. К вопросу о древнем поселении вблизи Евпатории. — С. 13; Штифтар В. Ф. Указ. соч. — С. 464.
- ⁴⁹ Драчук В. С., Кутайсов В. А. Исследование Керкинитиды. — С. 82—86; Драчук В. С., Кутайсов В. А. Керкинитида в эллинистический период // Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья на тему «Эллинизм и Причерноморье». — Тбилиси, 1982. — С. 28; Кутайсов В. А. Дом с андроном из раскопок Керкинитиды // СА. — 1985. — № 3. — С. 178.
- ⁵⁰ Рогов Е. Я. Сырцовые конструкции в погребальных сооружениях некрополя Панское I // КСИА АН ССР. — 1985. — Вып. 182. — С. 45—49; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 5, 8, 11, 21, 29, 32, 34, 43—44, 46—51.
- ⁵¹ Михлин Б. Ю., Бирюков А. С. Склеп с уступчатым перекрытием в некрополе Керкинитиды // Население и культура Крыма в первые века н. э. — Киев, 1983. — С. 32.
- ⁵² Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 209—211; Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730, черт. 5597.
- ⁵³ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 109.
- ⁵⁴ Там же, л. 210—211; д. 1551, л. 18, 19, № 788—797.
- ⁵⁵ Бунятаян Е. П. Указ. соч. — С. 65, 67; Ольховский В. С. Погребальные обряды населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1978. — С. 16.
- ⁵⁶ Кутайсов В. А.. Дом с андроном из раскопок Керкинитиды. — С. 179.
- ⁵⁷ Моисеев Л. А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории. — С. 253.
- ⁵⁸ Архив ЛОИА, ф. 2, 1929 г., оп. I, д. 130, л. 12.
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ Там же, л. 4, 14, 15, 18; Архив ГХИАЗ, 1920, 1929 гг., д. 1560, л. 1—3, 13.
- ⁶¹ Моисеев Л. А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории. — С. 261, 253.
- ⁶² Там же. — С. 253; Моисеев Л. А. Херсонесская демократическая республика и Евпатория. — Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1549, л. 37.
- ⁶³ Архив ЛОИА, ф. 1, 1916 г., д. 128, л. 140.
- ⁶⁴ Моисеев Л. А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории. — С. 251, 253.
- ⁶⁵ Архив ГХИАЗ, 1929 г., д. 1560, л. 25; Архив ЛОИА, ф. 2, 1929 г., оп. 1, д. 130, л. 97.
- ⁶⁶ Щеглов А. Н. Указ. соч. — С. 21; Михлин Б. Ю. Раскопки некрополя Керкинитиды в 1975 г. // СА. — 1981. — № 3. — С. 190.
- ⁶⁷ Бурачков П. О. Указ. соч. — Табл. III: Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторийского уезда. — С. 221. — Рис. 56; Бурачков П. О. Раскопки в окрестностях Евпатории. — С. 172. — Рис. 1.
- ⁶⁸ Архив ЛОИА, ф. 2, 1929 г. оп. 1, д. 130, л. 28. — Архив ЕКМ, х. 201, л. 2.
- ⁶⁹ Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторийского уезда. — С. 225—237.
- ⁷⁰ Михлин Б. Ю., Бирюков А. С. Указ. соч. — С. 38, прим.
- ⁷¹ Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 128, л. 140.

С. Б. БУЙСЬКИХ, В. І. НІКІТІН

Охоронні розкопки могильника IV—III ст. до н. е. Лагерна Коса

Могильник знаходиться в південній частині Лагерної коси, що відділяє Березанський лиман від Чорного моря, в 0,1 км на південь від с. Велика Чорноморка Очаківського району Миколаївської області, в 2 км на південний захід від м. Очакова, на березі Чорного моря (рис. 1). Численними розвідками, що проводилися у цьому районі, могильник не був зафікований¹. Відсутній він і на останній археологічній карті пам'яток ольвійської периферії². Це пов'язано з тим, що пошук грунтових могильників, у тому числі і античної доби, завжди дуже ускладнений. Могили, як правило, впускаються у ґрунт з рівня материка і навіть нижче його, культурний шар, на відміну від поселень, на таких пам'ятках відсутній, і плями не простежуються.

Більша частина могильника Лагерна Коса була зруйнована в ході багатовікових ерозійних явищ берегової смуги. Північна збережена частина (по суші вже окраїнна), випадково виявлена в 1984 р. під час будівельних робіт.

В порушення Закону УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» від 13.07.1978 р. роботи при виявленні могил припинені не були, тому ряд матеріалів, на жаль, втрачено. На площі розмірами 300×500 м вдалося зібрати предмети античної доби: бронзові трилопатеві наконечники стріл з внутрішньою та виступаючою назовні втулкою (рис. 2, 1—11); бронзові обручки, діаметром 1,4 та 1,6 см, товщиною по 0,2 см (рис. 2, 13—16); бронзовий браслет підтрикутникових обрисів з потовщеними кінцями, що не сходяться; товщина в середній частині 0,2 см, а на кінцях — 0,3 см, діаметром 4,1 см (рис. 2, 17); фрагмент бронзового люстрака, діаметром 6 см, товщиною 0,1 см (рис. 2, 19); фрагменти двох бронзових сережок (рис. 2, 20—21) — одна з них діаметром 1,9 см, товщиною 0,1 см (рис. 2, 20); фрагмент бронзового щитка для персня підковальної форми, товщиною 0,1 см, діаметром 1,6 см (рис. 2, 22); бронзовий щиток овальної форми, розмірами 1,7×1,3 см, товщиною 0,3 см (рис. 2, 23); трійні кільця з подвоєними виступами з трьох боків, діаметром 2,3 см кожний, товщиною 0,4 см (рис. 2, 24); бусина з вічками діаметром 2 см (рис. 2, 25); фрагмент нижньої частини тулуба чорнолакового канельованого гідриска (рис. 2, 26), фрагментований чорнолаковий гутус з волютами по верху, висотою 3,7 см, діаметром тулуба 5,7 см, діаметром отвору 2,4 см, довжиною носика 1,9 см, діаметром носика 0,6 см (рис. 2, 27); світлоглиняний амфориск з двома петельчастими ручками по тулубу, вузькою високою шийкою і нависаючими вінцями (рис. 2, 28). По краю вінець, шийці та тулубу нанесені бурим лаком

Рис. 1. Схема розташування могильника
Лагерна Коса.
Умовні позначення:
1 — могильник.

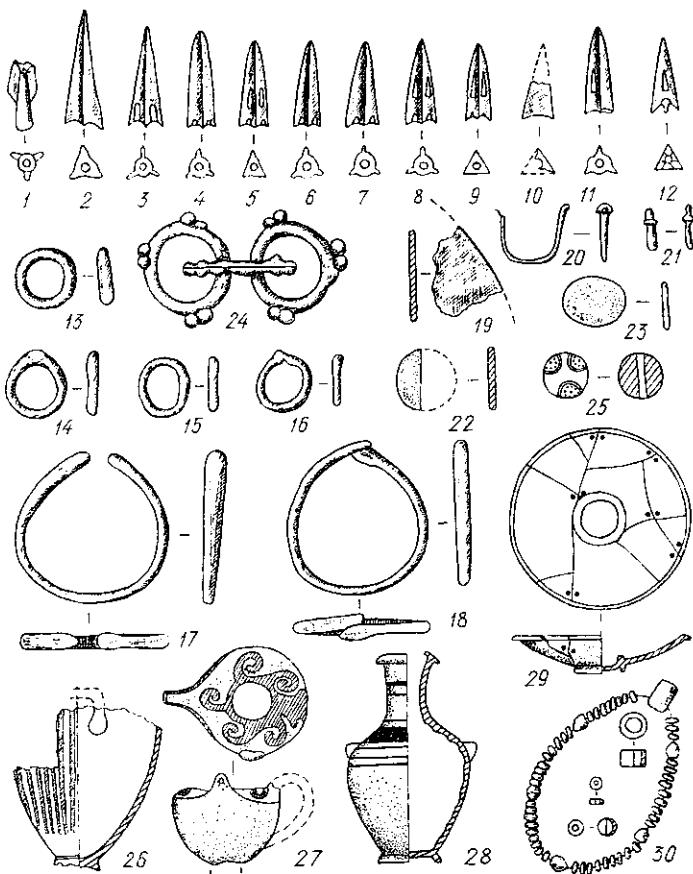

Рис. 2. Речовий матеріал з могильника (1—30).

широкі і вузькі концентричні смуги. Висота посудини 11 см, найбільший діаметр тулуба — 6,5 см, діаметр дна — 3,4 см.

Візуальне обстеження місцевості дало можливість встановити наявність некрополя, на якому силами Приморського загону Периферійної експедиції проведено охоронні розкопки³. На вказаній площі зафіковано сліди сіми давніх поховань (рис. 3).

Могила № 1 (рис. 4, 1) виявлена за рештками кам'яного закладу на відстані 6 м на північ від берегового обрізу. Вхідна яма мала розміри $2,28 \times 1,0$ м, форму витягнутого прямокутника з підзаокругленими та дещо ламаними краями. У вхідній ямі в безладному стані, зсунуті на схід, лежали на різних глибинах (від 0,05 до 0,50 м) рвані необроблені вапнякові плити різних розмірів (від $0,31 \times 0,26 \times 0,07$ м до $0,66 \times 0,38 \times 0,17$ м) та форм. Напевне, вони перекривали підбій.

Після зняття плит виявилося, що вхідна яма має уступ, зорієнтований по довгій осі з північного заходу на південний схід. Він починається з глибини 0,28 до 0,56 м і має середню ширину 0,55 м. Звуження уступу простежується у бік південного сходу. Внизу вхідна яма мала підтрикутникові обриси, розміри $2,30 \times 0,50$ м. Зі сходу на захід дно вхідної ями звужується на 0,15 м.

На нижньому уступі (дні) вхідної ями, на глибині 0,55 м, зсунуті на захід лежали в безладному положенні кістки дорослої людини. Розкидані кістки дорослого трапилися також на дні підбою, який вирито з південного боку на глибині 0,68 м. Серед них були й дві кістки тварин, що, очевидно, являли собою рештки жертвової їжі. Судячи за розкиданими кістками людини, можна припустити, що кістяк первісно лежав випростано, головою на захід. На дні підбою і на кістках

простежувалися залишки повстини. У північному — північно-східному куті підбою лежав бронзовий трилопатевий наконечник стріли (рис. 2, 12) і фрагменти залізного виробу (ножа?).

Могила № 2 (рис. 4, 2) знаходилася в 7,5 м на північ від обриву і в 8 м на схід від могили № 1. Орієнтована по осі південний схід-північний захід. У плані — прямокутної форми з плавно заокругленими кутами. Довжина вхідної ями — 1,68 м, ширина в південній та центральній частинах — 0,82 м. У північній частині її ширина, за рахунок вхідного уступу, звужувалася до 0,60 м. Уступ розташований на глибині 0,20 м від кінця материкового суглинку. Його довжина — 0,26 м, ширина — 0,60 м, висота — 0,20 м.

У західній частині вхідної ями також простежено дві сходинки. Перша — вирізана на глибині 0,40 м від рівня материка. Вона починається від основи вхідної сходинки і упирається в південно-східну стінку вхідної ями. Її висота 0,22 м, ширина від 0,22 до 0,44 м. Друга — вирізана під основою першої — на глибині 0,65 м від рівня материка. Її висота 0,08 м, ширина від 0,30 до 0,38 м.

Поховальна камера знаходилася на глибині 0,70 м від рівня материка. У плані — витягнутий овал, довжиною 1,50 м, шириноро 0,50 м. Залягає нижче рівня останньої сходинки на 0,08 м. Могила підбоем входить у материкову стінку на 0,26 м. Підбій зроблено з глибини 0,20 м. Висота поховальної камери — 0,50 м.

Поховання виявилося пограбованим. У щільному чорноземно-лесовому заповненні вхідної ями знайдено п'ять фрагментів стінок червоноглиняних амфор, які за глиною, тістом та характером випалу можна віднести до гераклійської продукції першої половини IV ст. до н. е.

На дні могили збереглися невеликі фрагменти підстилки з напівзітліої камки. На місцеположення голови похованого вказувала невелика ум'ятинна від черепа в північно-західній частині dna могили.

Могила № 3. Розташована в 3,5 м на північний схід від могили № 1. Орієнтована із сходу на захід. Розміри плями до розкриття складали: довжина 1,35 м, ширина 0,68 м. У південно-західному куті на прузі стояла вапнякова плита закладу, довжиною 0,50 м, шириноро 0,46 м, товщиною 0,08 м.

На північ від плити закладу, в матерiku, збереглися сходинки, що знаходилися на 0,10 м нижче рівня материка. За плитою закладу, на південь виявлені залишки могили, довжиною 0,85 м, шириноро 0,40 м, глибиною 0,32 м від рівня материка. Від кістяка в західній частині могили зберігся *in situ* фрагмент черепної пластини, а також кілька зубів, у східній частині — напівзітлі кістки ніг. У західній частині могили знайдено два браслети з мідного дроту (один зберігся повністю — рис. 2, 18), 5 круглих пастових бусин жовтуватого кольору, одна циліндрична бусина, 49 мініатюрних пастових бусин (рис. 2, 30), 2 половинки середземноморської черепашки каурі. Буси з поховання можна віднести до IV — початку III ст. до н. е.⁴

За антропологічними та археологічними даними, у могилі була похована дівчинка трьох-п'яти років. Кістяк, очевидно, лежав головою на захід.

Могила № 4 (рис. 4, 3) знаходиться в 4,5 м на північний захід від могили № 1. До верхнього краю плити закладу материк було знято на 0,40 м бульдозером. Дві вапнякові плити, розмірами $0,5 \times 0,35 \times 0,06$ м та $0,40 \times 0,39 \times 0,08$ м також були зсунуті бульдозером. *In situ* залишилися чотири плити, що були поставлені орфостатно. Розміри

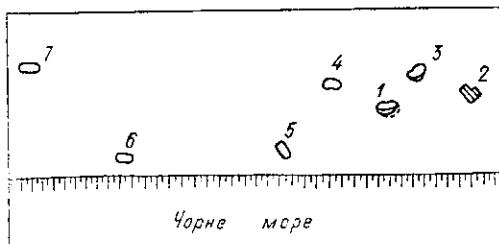

Рис. 3. План могильника.

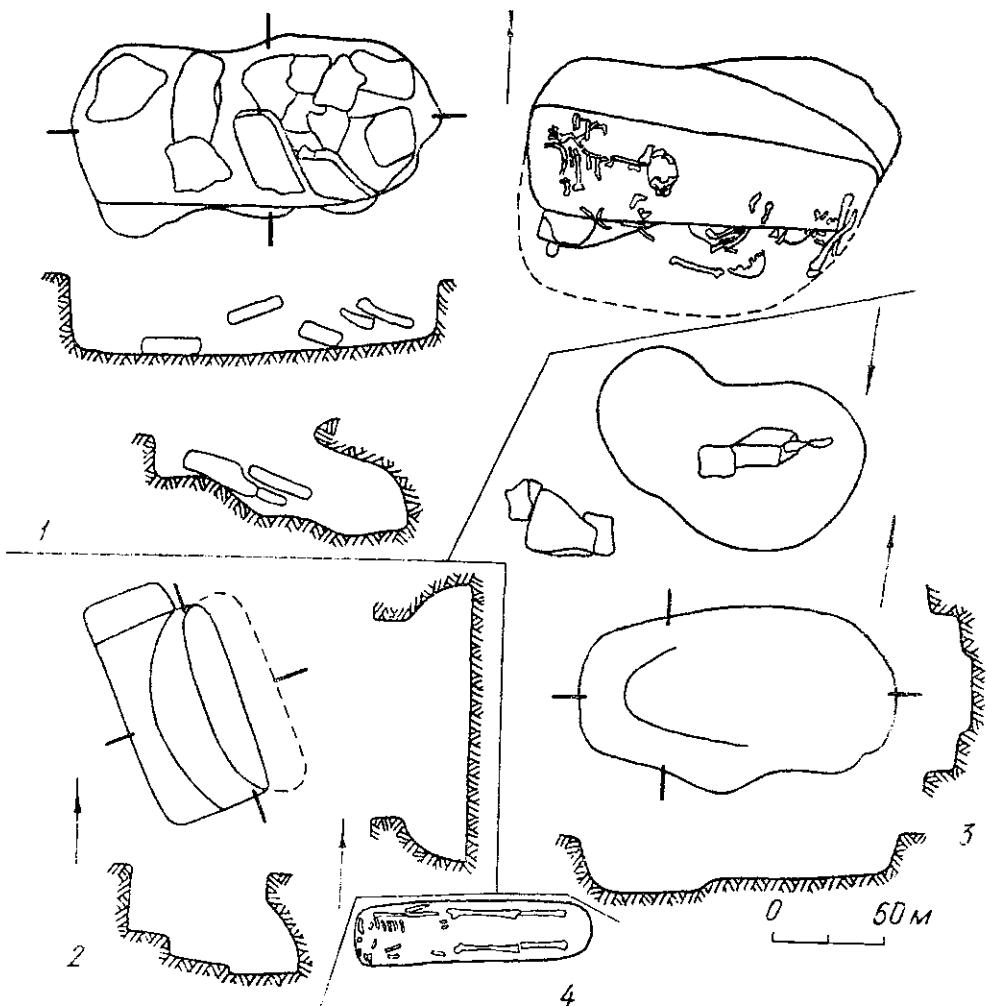

Рис. 4. Плани і розрізи могил (1—4).

великих каменів — $0,25 \times 0,25 \times 0,04$ м, $0,38 \times 0,12$ м та $0,30 \times 0,20 \times 0,09$ м. Заклад орієнтовано зі сходу на захід. Загальна довжина 0,95 м, ширина (в плані) — 0,30 м.

Довжина могили 2,20 м, ширина 1,35 м, глибина від рівня знятого бульдозером материка 0,28 м, з його врахуванням — 0,68 м. Після розбору каміння під ним виявлено заглиблення неправильної підковоподібної форми, що знаходилося на відстані 0,34 м від західної стіни, та плавно переходило у дно могили. Ширина заглиблення 0,55 м, довжина 0,70 м, зниження від рівня дна могили складає 0,08 м. Глибина заглиблення від рівня знятого бульдозером материка — 0,30—0,40 м (з врахуванням знятого шару — 0,70—0,80 м).

У чорноземно-лесовому заповненні могили знайдено: фрагмент вінець гераклейської амфори IV ст. до н. е. та уламок бронзової голки. Кістяк не зберігся. Здається, могила служила кенотафом. Однак не виключено, що кістки могли розклалася в дуже лужному ґрунті, якими є темно-каштанові лесові породи. В такому випадку, враховуючи положення закладу та заглиблення, похований міг лежати головою на захід.

Могила № 5. Розташована в 2,5 м на північ від обриву та в 10,5 м на південний захід від могили № 1. Поховання було зруйновано бульдозером при знятті материкового шару. Вдалося зафіксувати лише дно

поховальної камери овалоподібної форми, довжиною 1,30 м, шириною 0,90 м, глибиною від рівня знятого бульдозером материка 0,15 м. Могила орієнтована з південного сходу на північний захід. У південно-східній частині зберігся невеликий фрагмент підстилки з камки. Також тут, у ґрунті, вдалося простежити відбитки напівзітліх трубчастих кісток ніг. У ногах похованого *in situ* знаходилося сіролощене рибне блюдо зі слідами ремонту, яке вдалося реставрувати повністю (рис. 2, 29). Похованого, виявилося, було покладено головою на північний захід.

Вказане рибне блюдо з невисокими стінками, розширеними доверху і солонкою, що виділена не лише заглибленим у центрі, але й бортиком, можна віднести до продукції ольвійських гончарних майстерень середини — другої половини IV ст. до н. е.⁵

Могила № 6 (рис. 4, 4). Розташована в 2 м на північ від обриву та в 14,5 м від могили № 5. Поховання було зруйновано бульдозером. *In situ* збереглося лише дно поховальної камери — прямокутної форми з заокругленими кутами, довжиною 1,60 м, шириною 0,40 м, з рештками кістяка на підстилці з камки. Похованого покладено головою на захід.

Могила № 7. Розташована в 12,5 м на північний захід від могили № 6. Повністю зруйнована. За кількома черепними пластинами, що залишилися в ґрунті *in situ*, вдалося лише встановити, що похований був покладений головою на захід.

Таким чином, до розкопок на Лагерній Косі у Нижньому Побужжі було відомо 14 античних могильників (без Ольвії). З них до VI—V ст. до н. е. відносилося чотири, до перших сторіч нашої ери — сім, до IV—III ст. до н. е. — три⁶. Тепер до числа останніх увійде і досліджуваний могильник.

У результаті рятувальних робіт було виявлено ряд знахідок, що висвітлюють ідеологічні уявлення населення західного району ольвійської сільської округи у IV—III ст. до н. е. Неважаючи на досить скромні речові матеріали, датування могильника чітко укладається в межі IV — початку III ст. до н. е. Привертає увагу підбійний характер більшості поховань.

Як відомо, підбійні могили являли собою одну із специфічних рис поховального обряду Ольвії. Тип ольвійської катакомби утворився на місці в результаті ускладнення простої могили⁷. У некрополі міста вони з'являються з V ст. до н. е. і для V—IV ст. до н. е. відомі в Ольвії, на некрополях інших міст Північного Причорномор'я відсутні. На ольвійській хорі ранні підбійні могили відкриті на Марцинському могильнику⁸. Деякі з них відносяться до IV ст. до н. е., а більшість — до межі IV—III ст. до н. е. і III ст. до н. е.

У інших містах Північного Причорномор'я, зокрема в Пантикалі⁹ та Херсонесі¹⁰, підбійні могили з'являються значно пізніше і не набувають такого поширення, як в Ольвії, де вони складають у першій половині V ст. до н. е. 33% усіх поховань¹¹, у другій половині V — початку IV ст. до н. е. — близько 50%¹². Останнім часом висловлена думка, що поява підбійних могил на інших могильниках, що знаходяться за межами Ольвії та її хори (Кошари, Миколаївка, Панське I та ін.), може свідчити про пересування сюди вихідців з району Нижнього Побужжя¹³.

Не виходить за межі ольвійських поховальних традицій і західна — північно-західна орієнтація могил Лагерної Коси. Як і в більшості грецьких некрополів, в Ольвії переважала широтна орієнтація могил із заходу на схід або зі сходу на захід з великими відхиленнями. На некрополі IV—III ст. до н. е. вони складали близько 50% усіх могил¹⁴.

Отже, можна вважати, що могильник Лагерна Коса був залишений грецьким населенням західної частини ольвійської хори. Можливо, він належав відкритому у 1974 р. поселенню IV—III ст. до н. е. Мала Чор-

номорка IV¹⁵. Планомірні розкопки цього поселення, безперечно, зможуть істотно доповнити матеріали, одержані на могильнику Лагерна Коса.

С. Б. БУЙСКИХ, В. И. НИКИТИН

Охранные раскопки могильника IV—III вв.
до н. э. Лагерная Коса

Резюме

В статье публикуются материалы охранных раскопок античного могильника, обнаруженного при строительных работах близ Лагерной Косы (Очаковский район Николаевской области). Авторам удалось зафиксировать семь погребений, имевших западную — северо-западную ориентацию (в том числе пять подбойных). Полученный вещевой материал дает дату существования могильника — IV — начало III вв. до н. э. На основании анализа погребального инвентаря и погребального обряда авторы приходят к выводу о том, что могильник был оставлен греческим населением западной части ольвийской хоры и, по-видимому, принадлежал синхронному поселению Малая Черноморка IV.

¹ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории ольвийской сельской округи // ИААСП. — Киев, 1980. — С. 3—18; Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення // АП УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 127—150; Русєєва А. С. Розвідка в районе Березанского лимана // АІУ в 1965—1966 рр. — Київ, 1967. — Вип. 1. — С. 141—145.

² Марченко К. К. Поселения античного времени на территории Нижнего Подбужья // Археология СССР. — АГСП. — 1984. — С. 41—43. — Карты 2—4.

³ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ПИО (Тез. докл. и сообщ. семинара). — Парутино, 1985. — С. 10.

⁴ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1982. — Вып. Г 1-12. — С. 35, 46.

⁵ Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — Киев, 1974. — С. 93.

⁶ Марченко К. К. Указ. соч. — С. 41—43. — Карты 2—4.

⁷ Козуб Ю. І. Похованальні споруди ольвійського некрополя V—IV ст. до н. е. // АП УРСР. — 1962. — № 11. — С. 45.

⁸ Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzun // PZ. — 1913. Bd. 5. — S. 104—111.

⁹ Цветаева Г. А. Грунтовый некрополь Пантикея // МИА. — 1951. — № 19. — С. 73.

¹⁰ Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА. — 1960. — № 13. — С. 275—276; Зубар В. М. Підбійні могили Херсонеського некрополя // Археологія. — 1977. — № 24. — С. 68—73.

¹¹ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — Київ, 1974. — С. 12.

¹² Парович-Пешикан М. Указ. соч. — С. 18.

¹³ Щеглов А. Н., Рогов Е. Я. Погребения в подбойных могилах в Нижнем Подбужье, Нижнем Поднестровье и в Северо-Западном Крыму // ПИО. (Тез. докл. и сообщ. семинара) Парутино. — 1985. — С. 87—88.

¹⁴ Парович-Пешикан М. Указ. соч. — С. 55.

¹⁵ Бураков А. В., Отрецко В. М., Буйских С. Б. и др. Работы Периферийного отряда Ольвийской экспедиции // АО 1974. — М., 1975. — С. 263.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСВ — Античная древность и средние века
АГСП — Античные города Северного Причерноморья
АЗ — Археологические известия и заметки
АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ — Вестник древней истории
ГАИМК — Государственная академия истории и материальной культуры
ГИМ — Государственный исторический музей
ЕКМ — Евпаторийский краеведческий музей
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИААСП — Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980.
ИАК — Известия археологической комиссии
ИКАМ — История и культура античного мира. — М., 1977.
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСОАМ — Краткие сообщения Одесского археологического музея
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛОИА — Ленинградское отделение Института археологии СССР
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАК — Отчеты археологической комиссии
ПИО — Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов и сообщений семинара. — Парутино, 1985
ПС — Палестинский сборник
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СП — Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — М.; Л., 1953
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
ТГИМ — Труды Государственного Исторического музея
АА — Archäologischer Anzeiger
ABFV — Boardman J. Athenian Black Figure vases. — London, 1974
ABV — Beazley J. D. Attic Black-figure Vase-painters. — Oxford, 1956
CVA — Corpus Vasorum Antiquorum
Hoppin — Hoppin J. A. Handbook of Greek Black-Figured Vases. — Paris, 1924
IPE, I² — Latyshev B. Inscriptiones antiquae oriae septentrionalis
JDAI — Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts. —
JGS — Journal of Glass Studies
JHS — Journal of Hellenic Studies
JRS — Journal of Roman Studies
MCA — Materiale și cercetări Arheologice. București.
MSI — Memoriile secțiunii istorice
ORLR — Obergermanisch-Raetisch Limes des Römerreiches
Para — Beazley J. D. Paralipomena. Oxford, 1971
PZ — Prähistorische Zeitschrift. Berlin.
RE — Pauly-Wissowa-Kroll. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
SA — Slovenská archeológia
SC — Латышев В. В. Scythica et Caucasicia // Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — СПб., 1883. — Т. 1.
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche. București.

ЗМІСТ

Статті

<i>Кражицький С. Д., Буйських С. Б.</i> Структура архаїчного поселення Нижнього Побужжя	1
<i>Скржинська М. В.</i> Про історичні уявлення ольвіополітів	3
<i>Крапівіна В. В.</i> До політичної історії Ольвії середні I ст. до н. е.	12
<i>Зубар В. М.</i> Про похід Плавтія Сільвана в Крим	19
<i>Липавський С. О.</i> Про роль орієнтації похованих при вивчені етнічного складу населення Північного Причорномор'я	27
<i>Кудренко А. І.</i> Благоустрій міст Північного Причорномор'я в I—IV ст. н. е.	37
Публікації та повідомлення	
<i>Сон Н. О.</i> Скляні посудини з Тіри	47
<i>Марченко К. К., Соловйов С. Л.</i> Нова група ліпної кераміки Нижнього Побужжя пізньоархаїчного часу	56
<i>Назарчук В. І.</i> Чаша дрібнофігурного стилю з Березані	60
<i>Лейпунська Н. О.</i> Свинцеві вироби з Ольвії	68
<i>Бураков А. В.</i> Теракота воїна з поселення Козирка	73
<i>Ланцов С. Б.</i> Матеріали з некрополя Керкінітіди	75
Охорона археологічних пам'яток	
<i>Буйських С. Б., Нікітін В. І.</i> Охоронні розкопки могильника IV—III ст. до н. е.	85
Лагерна Коса	

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б.</i> Структура архаического поселения Нижнего Побужья	1
<i>Скряжинская М. В.</i> Об исторических представлениях ольвиополитов	8
<i>Крапивина В. В.</i> К политической истории Ольвии середины I в. до н. э.	12
<i>Зубарь В. М.</i> О походе Плавтия Сильвана в Крым	19
<i>Липавский С. А.</i> О роли ориентации погребенных при изучении этнического состава населения Северного Причерноморья	27
<i>Кудренко А. И.</i> Благоустройство городов Северного Причерноморья в I—IV вв. н. э.	37

Публикации и сообщения

<i>Сон Н. А.</i> Стеклянные сосуды из Тиры	47
<i>Марченко К. К., Соловьев С. Л.</i> Новая группа лепной керамики Нижнего Побужья позднеархаического времени	56
<i>Назарчук В. И.</i> Чаша мелкофигурного стиля с Березани	60
<i>Лейпунская Н. А.</i> Свинцовые изделия из Ольвии	68
<i>Бураков А. В.</i> Терракота воина из поселения Козырка	73
<i>Ланцов С. Б.</i> Материалы из некрополя Керкинитиды	75
Охрана археологических памятников	
<i>Буйских С. Б., Никитин В. И.</i> Охранные раскопки могильника IV—III вв. до н. э. Лагерная Коса	85

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов
Основан в 1971 г.

63

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1988

*Затверджено до друку вченого радою Інституту археології
АН УРСР*

Редактор В. П. Лагодзька. Художній редактор О. Я. Вишневський.
Технічний редактор Г. М. Ковалюва. Коректори О. А. Курінна,
З. А. Ерохіна.

ІБ № 9658

Здано до набору 19. 01. 88. Підл. до друку 13. 07. 88. Формат
70×108_{1/8}. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8.4.
Ум. фарбо-відб. 8.75. Обл.-вид. арк. 9.03. Тираж 1000 пр. Зам. № 2684.
Ціна 1 крб. 80 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Львівська обласна книжкова друкарня. 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

**Видавництво «Наукова думка»
в 1989 р. випустить у світ книги:**

Дубровина Л. А. История о Казанском царстве / Казанский летописец / Списки и классификация текстов. — 13 л. — 2 р. 70 к.

В монографии рассматриваются списки выдающегося памятника средневековой публицистической мысли,дается их кодикологическое и палеографическое описание. На основании историко-текстологического анализа предлагается новая классификация списков по типам, редакциям, изводам. Прослежена история текстов основных редакций, предпринята попытка реконструкции по составу глав и содержанию общего протографа памятника и основных его редакций. Освещены основные этапы становления текста, исходя из внутреннего развития и внешнеполитической деятельности Русского государства и Украины в XVII—XVIII вв.

Для книговедов, историков и филологов, библиотечных работников.

Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов. — 14 л. — 3 р. 10 к.

В монографии исследована непроизводственная сфера жизни населения Северного Причерноморья VII—IV вв. до н. э. Показано, что домашние промыслы и домашнее производство отражают закономерности развития базиса скифского общества. Факторной базой исследования послужили материалы раскопок поселений, курганов и курганных могильников степной зоны Северного Причерноморья. С учетом палеоэкологической ситуации определены пределы роста кочевого населения, охарактеризованы система питания степных скифов, динамика ее развития, пищевая триада скифов. Рассмотрена утварь — лепная и гончарная керамика, металлическая и деревянная посуда, другие предметы обихода. Исследовались контакты степных племен с лесостепными, фракийским и греческим миром.

Для историков, археологов, краеведов.

Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — 18 л. — 3 р. 70 к.

Монография посвящена реконструкции социально-экономических и культурно-исторических процессов, происходивших в последнем тысячелетии палеолита на обширных прост-

ранствах от Ютландии до Среднерусской возвышенности. На основании новых археологических материалов дается культурно-хронологическая периодизация памятников с наконечниками стрел на пластинах Полесья на широком фоне синхронных явлений Центральной и Восточной Европы. Пересматриваются в свете новейших данных вопросы хронологии, генезиса, исторических судеб финальнопалеолитических культурных единиц среднеевропейских низменностей. Впервые в украинском палеолитоведении сделана попытка комплексного подхода к всесторонней реконструкции общества палеолитических охотников.

Для археологов, историков, сотрудников музеев.

Замовлення на ці книги приймають усі магазини книгоргів, споживчої кооперації, магазини «Книга—поштою» і «Академкнига».

Просимо також користуватися послугами магазинів — опорних пунктів нашого видавництва: Будинку книги (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147 а), магазину «Книжковий світ» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2), магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

«НАУКОВА ДУМКА»